

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
ASYA-PASİFİK ÇALIŞMALARI
UYGULAMA ve ARAŞTIRMA MERKEZİ (APAM)

TÜRKİYE'DE BANGLADEŞ ÇALIŞMALARI-I

Editör

A. Merthan DÜNDAR

Ankara Üniversitesi Yayınları No: 654

TÜRKİYE’DE BANGLADEŞ ÇALIŞMALARI-I

Editör

Prof. Dr. A. Merthan DÜNDAR

Ankara-2021

Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
APAM Yayınları: 11

ISBN: ISBN: 978-605-136-522-0

Editör: A. Merthan DÜNDAR
Orcid: 0000-0002-7059-3847

Yazarların görüşlerinin sorumluluğu kendilerine aittir.

Redaktörler:
Doç. Dr. Yalçın KAYALI
M. Aysun HARPER

Baskı Yeri:
Ankara Üniversitesi Basımevi
İncitaşı Sokak No: 10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: (0312) 213 66 55
Basım Tarihi: 22/04/2021

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	v
Türkkaya ATAÖV <i>Bengal Edebiyatına Kısa Bir Bakış</i>	1
Aykut KİŞMİR <i>Bangladeş'in Milli Şairi Kazi Nazrul İslâm</i>	11
Davut ŞAHBAZ <i>Bhasha Andolan Akımının Bangladeş'in Kurulma Sürecine Etkisine Dair Bir İnceleme</i>	29
Yalçın KAYALI <i>Bangladeş-Hindistan İlişkilerinin Dünü ve Bugünü Üzerine Bir Değerlendirme</i>	47
Ahmet Yiğitalp TULGA <i>Ülkelerin Orduları ve Orduların Ülkeleri: Cezayir ve Bangladeş Orduları Üzerine</i>	61
Duygu BOZDOĞAN, Seher KIZICI, Oğuz Can TURGAY <i>Bangladeş Tarımı</i>	77
İlgaz HAKMAN <i>Türkiye'de Hazırlanmış Olan "Bangladeş" Konulu Lisansüstü Tezleri Üzerine Bir Değerlendirme</i>	99
Derya KESKİN <i>Bangladeş'in Kurucu Cumhurbaşkanı Mucibur Rahman'ın Kısa Biyografisi</i>	123
Md Zahangir ALAM <i>The Myth of Bangladesh's Economic Miracle</i>	137
Tuana Fulya ÖZMEN <i>Bangladeş Hakkında</i>	163

SUNUŞ

Ankara Üniversitesi Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi APAM'ın on birinci yayını olarak, Türkiye'de Bangladeş Çalışmaları-I başlıklı kitabımızı sunmaktan büyük mutluluk duyuyoruz. Bu çalışmanın, Bangladeş'i merkez alan Türkiye'de hazırlanmış ilk disiplinlerarası kitap olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Bangladeş ile Türkiye'nin devletlerarası ilişkilerinin tarihi doğal olarak çok eskiye dayanmamakla beraber, Türk ve Bengal halkının tanışıklığının bin yıl kadar önceye uzandığını söylemek mümkündür. Türk milleti, Güney Asya Müslümanlarının ve özellikle Bengal halkının I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasındaki Millî Mücadele Dönemi'nde bize verdiği desteği unutmamıştır. Nazrul İslam'ın, Ey kahırlı ananın yiğit oğlu Kemal kardeş! diye seslendiği Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kazanılan Sakarya Zaferini duyunca kaleme aldığı şiir hâlâ kulaklarımızda çınlamaktadır:

Kemal! Sen Çok yaşa!

Sen Kemal, yaşa kardeş!

Değer övölmeye keskin kılıcın

Bir ama pir vurup

Yolladın topunu düşmanın

Cehennem karanlığına

Söyle, evet söyle şu âlemde

Türk'ün kılıcından korkmayan

Bir düşman göster bana...¹

¹ <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/K.-%c3%96zcan-DAVAZ-Kemal-Pa%c5%9fa-Adl%c4%b1-Destan-%c5%9eiirin-Yazar%c4%b1-Banglade%c5%9f-Milli-%c5%9eairi-Gazi-Nazr%c3%bcl-%c4%b0sl%c3%a2m-Do%c4%9fumunun-100.-Y%c4%b1l%c4%b1nda.pdf> (Erişim Tarihi: 24.03.2021).

Türkiye ve Bangladeş, işbirliklerini geliştirerek kendi halklarının refahına katkı sağlayabilecekleri gibi “Dünya Barışı” için de orta hareket edebilirler. Bunun en güzel örneği, Bangladeş’de bizim de resmî davetli olarak 2019 yılında ziyaret ettiğimiz Cox Bazar’da bulunan, Arakanlı Rohingya Müslümanları için kurulan mülteci kamplarında gösterdikleri dayanışmadır. İlişkilerimizi daha kapsamlı şekilde ileriye taşımak için daha çok birbirimizi tanımaya ve anlamaya ihtiyacımız vardır. Bunu sağlamanın gereklerinden biri de şüphesiz daha çok akademik çalışmalar ve araştırmalar yapılmasıdır. Bu kitabımızın, Türkiye’deki Bangladeş ile ilgili sınırlı bilgi birikimine katkı sağlayacağını umut ediyoruz. Başta yazarlarımız olmak üzere, Ankara Üniversitesi Basımevi çalışanlarına, APAM Müdür Yardımcısı Sayın Doç. Dr. Yalçın KAYALI’ya, Sayın Aysun HARPER’a ve Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Necdet ÜNÜVAR’a şükranlarımızı sunarız.

Prof. Dr. A. Merthan DÜNDAR

APAM Müdürü

BENGAL EDEBİYATINA KISA BİR BAKIŞ

*Türkkaya ATAÖV**

*(Çev. Gözdenur ÇAĞLAYAN)***

Bangladeş, yaklaşık 150.000 kilometrekarelik toplam alanı ve %98'i Bangla (Bengalce) konuşan 160 milyon vatandaşı aşan nüfusu ile Güney Asya'da bulunan, Hindistan ve Myanmar'a sınır komşusu olan bir "Halk Cumhuriyeti"dir. Dönemin Babür İmparatorluğu'nun 1757'de (Plassey Savaşı) İngiliz işgaline uğramasından önce Bengal, belki de alt kıtanın en zengin ve muhtemelen en nefes kesici güzellikteki kısmını oluşturmaktaydı. Bu durumun akabinde, boyut olarak küçülmüş, Hindu ve Müslüman bölgeleri daha derin bir şekilde ayrılmıştır. Bengal, Hindistan'ın 1947 yılında bölünmesi esnasında iki kısma ayrılmış ve Bengal'in doğu kısmı Doğu Pakistan haline gelmiştir. 1971'de muhteşem bir Kurtuluş Savaşı sonucunda Doğu Pakistan, Bangladeş olmuştur. Yeşil ve düşük rakımlı Bangladeş'e, güçlü Ganj-Brahmaputra-Meghna nehir sistemi hayat vermektedir. Düşük rakımlı bu topraklar geniş Bengal Körfezi'ne uzanır, tepeler (Chittagong tepeleri) ise ancak doğunun en uç kısımlarında bulunmaktadır.

Tarihi ve coğrafyasıyla, Bengal medeniyeti iki bin yıldan uzun süredir var olmuştur. Dili ve edebiyatı da doğal olarak birlikte gelişmiş, komşu kültürlerle iç içe geçmiş ve karışmıştır. Bangla, şu anda dünyanın farklı yerlerinde yaklaşık 300 milyon insan tarafından konuşulmaktadır. Geçmiş bin yıllara dayanan hazineleriyle Bengal edebiyatı, 19. yüzyılda gerçekleşen Bengal Rönesans'ından bu yana, kapsamlı bir gelişim yaşamıştır. Bengal dilinin kendi alfabeleri ve sayıları vardır. Hem Bangladeş'in hem de Hindistan'ın ulusal marşlarını şair Rabindranath Tagore, Bengal dilinde yazmıştır. 1999'da UNESCO, dönemin Pakistan'ında 1952'de Bengal dilinin

* Prof. Dr. (Emekli), Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü. Bu makalenin orijinali İngilizcedir.

** Ankara Üniversitesi yüksek lisans öğrencisi.

ülkenin resmî dillerinden biri olarak belirlenmesini amaçlayan dil hareketine istinaden,

21 Şubat'ı Uluslararası Anadili Günü ilan etmiştir. Dil, Bengalli kimliğinin önemli bir ögesi olup birleştirici bir güç olmaya devam etmektedir. Bengal edebiyatı, dünyaya Nobel ödüllü (1913) Rabindranath Tagore ve artık Bangladeş'in "Milli Şairi" olan "Asi" ozan Nazrul İslam'ın yanı sıra birçok başka değerli ismi armağan etmiştir. Tagore ve Asi Şair'i özellikle vurgulayarak bu uzun yolculuktan kısaca bahsetmek isterim.

Bangla (Bengalce), Güney Asya'da yaygın başka dil ailelerinden, özellikle Dravid dilleri ve Tibet-Birman dillerinden etkilenmiş, Hint-Avrupa dil ailesinden bir dildir. Bengalce, Sanskritden Orta Hint-Aryan diline ve Magadhi Prakrit'e yavaş yavaş ve aşamalı olarak evrilmiş ve bu dönüşüm yolculuğunun ucu, milattan sonra 12. yüzyıl civarında bir olgunlaşmaya varmıştır. Erken dönem Bengalcede edebi eserlerin ilk izleri *Charyapada Gitika*'da (milattan sonra 7. ila 11. yüzyıl) görülebilir. Toplumun alt tabakalarının hayatlarını betimlemiş olan Budist mistik şarkıları (*Charya*), Bengalcenin en eski biçimini temsil eder. Bu Charya koleksiyonu, *Charyapada Gitika* olarak bilinir. Bengal, 8. yüzyılda, 10. yüzyılın sonuna kadar Doğu ve Kuzey Hindistan'ın çoğu kısmına hükmeden, Pala İmparatorluğu'nun ortaya çıktığı yerdir. Pala Hanedanlığı, Mahayana Buddhizm'ine bağlıydı. Sanskrit dilinin imparatorluğun resmî dili olmasına rağmen; onların hâkim olduğu dönemde Proto Bengalce (Bengalceden önce var olan semantik dil) serpilmiş ve birçok farklı şair tarafından yazılan *Charyapada Gitika* ortaya çıkmıştır.

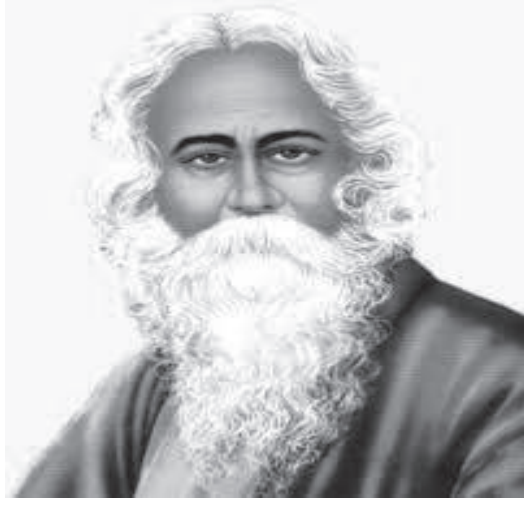
Bengal'e ilk olarak 1203'te gelen Türk yerleşimciler yerel halk ile evlilikler gerçekleştirmiş ve ortaya bir "Bengal-Türk" topluluğu çıkmıştır. İmparator Babür'ün, 16. yüzyılın başlarında güneye doğru ilerleyişinin bir parçası olan ve genellikle "Mughallar" olarak anılan topluluk aslında Afganistan-Özbekistan bölgesindeki (uzak Moğolistan'daki değil) Doğu Türk kabilelerinden gelmektedir. İmparator Babür'ün Kabul'deki mezarına ziyarette bulundum. O dönemin çoğu şair olan yazarları, feodal hükümdarların veya Hinduizm'in bir kolu olan ve Şri Chaitanya'nın (1485-1533) öncüsü olduğu bir hareket olan, Vaishnavizm'in mistik doktrinlerinin takipçisiydi. Türkler, ardı ardına, Bengal'e siyasi birliği getirdiler. Bir aşk hikâyesi ve tasavvuf şiiri olan *Yusuf ile Züleyha*'yı yazan Şah Muhammad Saghir, dönemin önemli bir şairiydi. Bir başka önemli isim ise 16. yüzyılda Bengalcede *Saptapayka*, *Satimaina-lor-Chandrani* ve *Padmabati* adlı aşk baladlarının yaratıcısı muhteşem şair, Alaol'du. Burada hatırlanması gereken nokta, söz konusu yıllarda Farsçanın şiirin dili olduğu ve Arapçanın da

İslam'ın dili olduğudur. Dolayısıyla Murshidabad'da dönemin Bengal'inin başkentinde, yaşayan elit Hindular dahi Farsça öğrenirlerdi.

1757'de yaşanan ve Hindistan'ın tamamını kasıp kavuran Bengal'in İngilizlerce işgali, sömürgeciliği ve Hristiyan misyonerleri de beraberinde getirmiştir; bu misyonerlerin Kalküta'daki Fort William Koleji, birçok farklı yönden bir “yeniden doğuş”a katkıda bulunmuştur. Bazı oryantalist âlimler, İslam öncesi dönemin tarihinin ve edebiyatının yeniden keşfedilmesine yardımcı olmakla kalmamış, ayrıca hümanizm, laiklik ve milliyetçilik gibi Aydınlanma değerlerini de öne sürmüşlerdir. Örneğin, 1801 yılında Bengalcedeki ilk nesir kitabı Ramram Basu'nun *Raja Prapaditya Charitra*'sı yayımlanmıştır. Henry L. V. Derosio (1809-1831), Bengalli öğrencilerine Thomas Paine'nin *İnsan Hakları* ve *Akıl Çağı* kitaplarını tanıtmıştır. Hindu toplumundaki dul yakma, çok eşlilik ve çocuk evlilikleriyle savaşmış olan Rammohun Ray (1774-1833), bu türden düşünceleri Bengalcenin de aralarında bulunduğu çeşitli dillerde dile getirmiştir. Büyük bir Bengalli entelektüel olan Ishwar Chandra Vidyasagar (1820-1891), dulların evlenebilmesinin ve kadınların eğitim alabilmesinin mümkün kılınmasına katkıda bulunmuştur. Kendisi ayrıca, Bengalce edebiyat hareketinin büyük hamilerinden biri olmuştur.

Kadı Nazrul İslam-Bangladeş'in Milli Şairi

Rabindranath Tagore: Doğu'nun Sesi

Jasimuddin: Köy Şairi

Michael Madhusudan Dutta

1857’de İngilizlerin hâkimiyetine karşı Hindistan çapında gerçekleşen ve başarısız olan ayaklanma, iki farklı akımı meydana getirmiştir; bunlardan biri coşkulu bir milliyetçilik, diğeri ise katı bir şekilde dindar bir muhafazakârlıktır. Bu ikisinin karışımı, laiklik ideallerini yok sayan bir çeşit “teokratik milliyetçilik” olarak nitelenebilir. Bu dönemin karşı reformasyonunun çok başarılı bir Bengalli roman yazarı olan Bankimchandra Chattopadhyay (1838-1894), öncülüğünde ilerlediği söylenebilir. Geleneksel Hindu mitolojileri, benzer Müslüman efsaneleri ile bir arada bulunabilmiştir. Buna rağmen Bankim, İngiliz sömürgeci yönetimine bu temelde saldırmıştır. Michael Madhusudan Dutta’nın (1824-1873), burjuva değerleri olan bireysellik ve hümanizmi benimsemesine rağmen, dönem genel olarak Bankim’in dönemi olmuştur. Mir Mosharraf Hossain (1847-1912), İmam Hüseyin’in Kerbela’da şehadetinin hikâyesini anlatmıştır. Bengalce tiyatrodan da bu yıllarda oluşmaya başlamıştır. Michael, birkaç oyun yazmış ve Bankim’in kardeşi Sanjibchandra (1834-1889), ana dilindeki ilk seyahatnameyi ortaya çıkarmıştır. Michael Madhusudan Dutta, şiir formunda bir destan olan *Meghnadbod Kabbayu* (Sanskrit dilinde yazılmış bir antik Hint destanı olan *Ramayana*’nın hikâyesinin farklı bir betimlemesi) Bengalce olarak yazmıştır.

Romantik edebiyat, Rabindranath Tagore (1861-1941) ile doruk noktasına ulaşmıştır. O, mistik şiirler derlemesi olan *Gitanjali* adlı eseriyle;

Nobel Edebiyat Ödülü kazanmasının yanı sıra, Bengalce kısa hikâye yazarlığında ustalaşmış ve üstelik Bengalcede en büyük tiyatro yazarı olmayı başarmıştır. Gerçekten de bir Tagore Dönemi'nin varlığı yadsınamaz ve sonrasında kendilerini onun etkisinden korumaya çalışmak istemiş yazarlardan da bahsetmeden geçilmemelidir. Bazı yazarlar, onun hayatta olduğu dönemde dahi, kendi bireysel tarzlarını geliştirmişlerdir. Kadı Nazrul İslam (1899-1976) da bunlardan biriydi. Aşağıda, Tagore ve Nazrul için farklı birer paragraf ayıracağım.

Tagore'nin romantik dönemindeki Jasimuddin (1903-1976), modern Bengal'in pastoral şairi olarak ayrı tutulmalıdır. (Kendisiyle 1953'te tanıştım ve şiirlerinden bazılarını Türkçeye nesir olarak çevirdim. Ayrıca Behçet Kemal Çağlar'dan bu çevirileri popüler kafiye ve mecazlar ile yeniden ifade etmesini rica ettim.) Prabhat Kumar Mukhopadhyay (1873-1932), kadınlara zulme karşı kısa hikâyeleri ve denemeleri ile bilinir. Kanti Chandra Ghosh (1886-1949), Ömer Hayyam'ın şiirlerini Bengalceye çevirmiştir. Sukumar Ray anlamsız şiirler dahi yazmıştır.

20. yüzyılın ilk yarısında iki dünya savaşı yaşanmış ve bu dönem Karl Marx ve Sigmund Freud'un yazılarının etkisine şahit olmuştur. Her iki yazar da dünya çapında başka yazarların ilgisini çekmiştir ve buna Bengalli yazarlar da dâhildir. 1930'lar ve 1940'lar aynı zamanda Gandhi'nin ön planda olduğu yıllardır. Olağanüstü bir sanatçı olan Zainul Abedin'in, ölmekte olan erkek, kadın ve çocukların 2.000'den fazla eskizini yapmasına yol açan 1943 Bengal Kıtlığını (bu durum İkinci Dünya Savaşı esnasında İngiliz Hükümeti'nin yiyecekleri stoklamak üzerine güttüğü yanlış politikanın direkt bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır), hatırlamadan geçmemek gerekir. (Ressamın kendisiyle 1953 yılında tanıştım ve Ankara ile İstanbul'da sergiler açmasına yardımcı oldum.) Bishnu Dey (1909-1982), genel olarak Bengal'in en büyük Marksist şairi olması vasfıyla takdir edilmektedir. Bu üstünlük belirten sıfat, en az bir düzine daha Marksist kurgu yazarının var olduğunu belirtmektedir. Manik Bandyopadhyay'in (1908-1956) psikolojik vakaları da ele alan başka bir önemli Marksist yazar olduğu söylenebilir. Mahatma Gandhi'nin siyasi ahlakçılığının, aralarında Bengal toplumunda kapitalizmin ortaya çıkışının yol açtığı sosyal ve psikolojik ikilemleri eserlerinde işleyen Tarashankar Bandyopadhyay'in (1898-1971) de bulunduğu çok sayıda Bengalli yazar üzerinde etkisi olmuştur.

1947'de Hindistan iki ayrı devlete bölünmüş, bunlardan biri o dönemde bir batı ve bir doğu (Doğu Bengal) kanadından oluşan, ezici çoğunluğu Müslüman olan Pakistan'dır. Bengal ve Pencap bu şekilde ayrılmıştır. Özellikle Pakistan'da General Eyüb Han'ın uzun soluklu sıkıyönetim

uygulamasının ardından, askerî yönetimlere karşı çıkma eğilimi kendisini edebi yazılarda da belli etmiştir. Buradaki temel fikirler baskı, tahakküm ve teokrasiye karşı çıkmak üzerinedir. Doğu Bengal, 1971’de, modern Bangladeş’in kurucusu ve en büyük Bengalli lider olan Bangabandhu Sheikh Mujibur Rahman’ın gözü pek önderliğinde, kanlı bir Kurtuluş Savaşı sonucunda Pakistan’dan ayrılmıştır. Birçok kurgu yazarı, beklenebileceği üzere 1971 Savaşı hakkında muhteşem işler çıkarmışlardır. Bunların arasında şiirleri veya olağanüstü romanları açısından dilin ustaları olarak Mahmudul Haque (1941-2008) ve Akhteruzzaman Elias (1943-1997), ayrı bir yerdedir. Bazı başka yazarlar ise tarihi romanlara, bilimsel literatüre, oyun yazarlığına ve deneme edebiyatına odaklanmışlardır.

Ülkesinin imajını ve özellikle de dilini, Bengalceyi, yücelten Tagore’a ve yaptıkları ile “Asi” unvanını kazanan, ülkesinin “Milli Şair”i olarak ardında kalıcı izler bırakmış olan Nazrul’a dair birkaç paragraf eklemek faydalı olacaktır.

Rabindranath Tagore şiirler, romanlar, kısa hikâyeler, oyunlar, denemeler ve şarkılar yazmıştır. Kendisi aynı zamanda bir ressam ve müzisyendi. Onun, dünyanın ebedi değil geçici olduğuna ve bu durumun diğer gezegenler ve kâinat için de geçerli olduğuna dair görüşü, çağdaş bilim insanları ve teknoloji uzmanlarının bilimsel tahminleri ile örtüşmektedir. Tagore, doğal nesnelerin ölümden sonra yeniden doğacağına da inanmaktaydı. En büyük başarılarından biri niteliğindeki, sanatsal şarkılarının bir derlemesi olan, *Gitanjali* adlı eseri, ona 1913 yılında Nobel Edebiyat Ödülü kazandırmış ve ödülü alan ilk Asyalı olmasını sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı, aralarında mantıksal pozitivizm ekolünün kurucuları olan Viyanalı Ludwig Wittgenstein’in ve İngiliz Bertrand Russell’in de bulunduğu pek çok önde gelen entelektüeli umutsuzluğa sürüklemiş, fakat Tagore karamsar olmamıştır. Bu iki Avrupalı düşünür, matematiksel veya fiziksel olarak ispat edilebilirlikleri dışında değerler veya idealler ile alakadar olmayı bıraksa da Tagore, insanlardaki dostluğa ve umuda inanmaya devam etmiştir. Onun eserleri, insanın eski bir bilinçten, yeni bir bilince uzun vadeli bir süreçte geçişine olan inancı göstermektedir. Kendisi, aynı zamanda fakir ve alt tabakadan insanlar hakkında da eserler üretmiştir. Daha da yıkıcı olan İkinci Dünya Savaşı sonrasında dahi, aynı fikirler üzerine düşünmeye devam etmiştir. Ortak menfaatler ve kalıcı barışın izinde erkeklerin ve kadınların iyi niyetine olan inancını kaybetmemiştir. Mahatma Gandhi’nin şiddet yanlısı olmayan politikalarını desteklemesinin yanı sıra, kendisinin milliyetçiliği evrensellik ile çelişmemiştir. Önyargıları ve acımasızlıkları eleştirirken, toplumların kendilerini içinde bulundukları dönemin şartlarına uyarlamadan hayatta kalamayacaklarının altını çizmiştir.

Beklenebileceği üzere kapitalizme, dini fanatizme, gücün kötü niyetli kullanımına ve emperyalizme saldırmıştır. Tagore'nin Bengal edebiyatında bıraktığı izin uzun süre baki kalacağı belliydi.

Nazrul İslam bir şair, hatta şairden daha fazlasıydı. Edebi sahnede yerini aldığı Bengal, Hindistan'ın geri kalanı gibi, İngiliz sömürge yönetiminin kontrolü altındaydı. Yabancı hükümdarlar, Bengal'den koparabilecekleri kadar gelir koparmak, Bengal'e kendi ürünlerinin satabildikleri kadarını satmak ve ham maddeleri alabildikleri kadar ucuza almak istediler. Sömürgeleştirilen halkın büyük çoğunluğu, toprağı sürer ve karanlıkta yaşardı. Bazı Bengalli yazarlara göre İngilizler, vatanseverlerin onları yenebilmesi için çok güçlüydü. Tagore, fakirlerin içinde bulunduğu durumu derinden hissederek eserlerini acıma hisleriyle yazmış, Nazrul İslam ise öfkesi dolayısıyla yazmıştır. Kırsal ve fakir bir geçmişten gelen, fakat buna rağmen zirveye ulaşmayı başaran ilk kişilerden olmuştur. Nazrul bir avukat, esnaf veya memur dahi olamıyordu. Örgün eğitim alma imkânına da ulaşamamıştı. Bengal'in Müslümanları 18.- 19. yüzyıl öncesinde kendilerine ait zengin bir edebiyat oluşturmamışlarsa da Nazrul bu durumu değiştirecekti. Musharraf Hossain'den daha cüretkârdı. Müslüman ruhunu Bengal diline yeniden geri getirirken, hem Hinduluk hem Müslümanlık öğelerinden ve kaynaklarından yararlanmış Arapça ve Farsça kelimeler de kullanmıştır. Hindu bir kadın ile evlenmiştir. O, bir "Asi"ydi ve bu nedenle parmaklıklar ardına dahi düşmüştür. Bir şair olarak başarılı olmuş ve halkı için bir kahraman olarak önemli biri olmuştur.

Bağımsız Bengal'in İngilizlere yenik düşüşü, tüm altkıtanın Avrupalı sömürgecilere yenik düşüşünün tetikleyicisi olmuştur. Daha sonrasında Bengal'de direnişin başlangıcı da yabancı hükümdarlara karşı genel bir başkaldırının fitilinin ateşlenmesine yol açmıştır. Nazrul İslam, savaşçı ruhu temsil eden büyük bir örnektir. Kendisi sadece 22 yaşındayken, 1921 yılında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin İngilizler tarafından desteklenen işgalci Yunanlara karşı Sakarya Meydan Muharebesi'ni kazandığı haberi Hindistan'a ulaşmıştır. Dünya'daki tüm özgürlük sevdalıları, özellikle de Hindistan'da yaşayanlar, Türk ordularının kumandanı Mustafa Kemal Paşa'yı, galip gelen bir kahraman ve bir ilham kaynağı olarak görmüştür. Mustafa Kemal, emperyalizmin Doğu'ya olan saldırısının Sakarya'da geri püskürtülmeleriyle birlikte durdurulduğunu ve sömürgeciliğin, yakında dünya çapında her yerde etkisini kaybedeceğini bizzat belirtmiştir. Mustafa Kemal'in tasviri bu şekilde ilk kez altkıtanın şair askeri, Nazrul İslam tarafından tanımlanmıştır. Kendisinin 368 dizelik "Kemal Paşa" şiiri, Bengal dilinde bir Kalküta dergisinde hemen yayımlanmıştır. O dönemde birden fazla ölüm kalım savaşı vermekte olan Türkler, anlaşılabilirliği üzere bu

müthiş şiirden haberdar olamamıştır. Ben, bu şiirden 1953 yılında haberdar oldum ve bu şiir üzerine Türkçe olarak on beş günde bir çıkan bir dergide ilk 3 makaleyi yazdım. O zamandan beri birçok kez alıntılanmış ve kullanılmıştır. Dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e resmî Bangladeş ziyaretinde eşlik ederken Dakka'daki Nazrul Enstitüsü'ne ve Zainul Abedin Sanat Okulu'na değinme şerefine eriştim. Aynı ziyaret esnasında Mustafa Kemal Atatürk Caddesi'nin açılışı, Cumhurbaşkanı Demirel tarafından yapılırken de oradaydım.

Bengal'in tıpkı ona bahşedilmiş doğası gibi uzun, renkli ve zengin bir tarihi vardır Bengalce edebiyatın geçmişi, Rabindranath Tagore ve Nazrul İslam gibi devler de dâhil olmak üzere birçok seçkin yazar, şair ve romancının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

BANGLADEŞ'İN MİLLÎ ŞAİRİ KAZİ NAZRUL İSLÂM

*Aykut KİŞMİR**

Giriş

Kazi Nazrul İslâm, Bengal edebiyatı ve müziğinde yeniliklerin öncüsü olmakla beraber, bağımsızlık konusundaki kararlı duruşuyla da Bangladeş'in millî şairi olma ayrıcalığına sahiptir. Günümüzde şairin Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'te şairin eserleri bilinmekte, piyesleri sahnelenmekte ve şarkıları söylenmektedir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde henüz bölünmemiş Hindistan'da İngiliz hükümeti karşıtlığı içeren yazıları nedeniyle karşılaştığı tepkiler ve baskılar onu yıldırnamamıştır. Aksine sömürge yönetiminin Hindistan Yarımadası genelinde uyguladığı adaletsizliğe, zulme ve şiddete, keskin kalemi ve sivri diliyle isyan etmiştir. Kazi Nazrul İslâm, Bangladeş ve tüm Hindistan adına atadan miras topraklarında kiracı olan çiftçiler ve emekleri sömürülen işçiler için duyduğu endişeyi yüksek sesle ifade etmekten çekinmemiştir. Hindistan Yarımadası'nda İslâm ve Hinduizm gibi iki büyük inancın kültürel geleneklerine tutunarak, eşitlik ve bağımsızlık mücadelesinin temsilcilerinden olmuştur.

20. yüzyılda Bangladeş'in kültüründe ve edebiyatında önemli bir yeri olan Kazi Nazrul İslâm, edebiyat dünyasına kazandırmış olduğu eserlerle, Hindistan Yarımadası'nda eşitlik ve özgürlük denince akla gelen ilk isimlerdendir. İslâm'ın 1922'de kaleme aldığı “İsyan” adlı şiiri, sömürgeci yabancı hükümet yönetimine direnişte bulunan Bangladeş'in gençleri arasında, onun “Asi Şair” olarak tanınmasına neden oldu. Rabindranath Tagore'a büyük saygı ve hayranlık duyan Nazrul İslâm, Tagore'dan farklı olarak modern Bengal edebiyatında, özellikle şiirde ulusal türün yolunu açtı. Edebiyatın yanı sıra gazetecilik ve siyasetle de ilgilenen Nazrul İslâm'ın, emperyalizm, sömürgecilik, köktencilik ve yabancı egemenliğine karşı duruşu nedeniyle, İngiliz yönetimi tarafından pek çok defa kitaplarına ve gazetelerine yasaklamalar getirilmiş, hatta tutuklanmıştır (İslâm 1998).

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, kismir@ankara.edu.tr

1. Hayatına Dair

Şair, 25 Mayıs 1899 tarihinde Bengal'in batısında Burdwan, Churulia'da fakir bir Müslüman ailenin altıncı evladı olarak dünyaya gelmiştir. Beş kardeşinin dördü, küçük yaşta vefat ettiği için ailesi ölüm meleğinin götürmemesi için çocukken Nazrul'u "Dukhu Mian" (Elem Çiçeği/Acı Sevgisi) takma adıyla çağırmıştır (Tevetoğlu 1989: 856). Haque'a göre (2016: 54) şair, yetişkinliğinde de adaletsizlik içinde ıstırap ve acılarla yoğrulmakta olan bir yaşam sürdürdüğünden, sevenleri tarafından yine "Dukhu Mian" takma adıyla çağrılmış, ancak bu kez takma adın geldiği mânâ "Kederli Adam" olmuştur.

Babası imam olan Kazi Nazrul İslâm, temel eğitimine İslâmî ilimlerle başlamış ve ilerleyen yıllarda Farsça, Hint Mitolojisi ve Bengal Folkloruna da ilgi duymuştur.¹ 1908 yılında sekiz yaşındayken babasını kaybedince, maddi yetersizliklerden dolayı eğitim hayatı sekteye uğramış, geçimini sağlayabilmek için öğrenciliği sırasında çeşitli meslek kollarında çalışmak durumunda kalmıştır. Şairin sesi güzel olduğu için önce camide müezzinlik yapmış, bir süre sonra şiir ve müzikteki üstün yeteneği keşfedilince, köy korosuna katılmış ve manzum oyunlar kaleme alarak şarkılar bestelemiştir. Henüz on bir yaşındayken köyünün bağlı olduğu Asansol kasabasına gidip aşçı ve fırıncı çırağı olarak çalışması da şairin hayatında önemli bir dönüm noktası olur. Asansol'da yöre halkı tarafından şiir ve şarkıları beğeniyle karşılanır ve bir hayırsever tarafından desteklenerek Mymensingh Beldesinde Darirampur Lisesi'nde yatılı eğitim alması sağlanmıştır. Burada bir yıl eğitim aldıktan sonra, Raniganj Searsol Raj Lisesi'nde eğitimine devam etmiştir (Tevetoğlu 1989: 857). Şair, öğrenciliği sırasında Mymensingh'de I. Dünya Savaşı nedeniyle eğitim-öğretim faaliyetlerinin durdurulmasına bir tepki olarak okulu bırakma kararı alarak yolda karşılaştığı askerlerin peşinden gider ve 1917'de Bengal Piyade Birliği'ne katılır. Bağlı bulunduğu 49. Tümen'le sadece Kalkütta'dan Karaçi'ye gitmekle kalmaz, aynı zamanda Quetta ve Basra bölgelerinde de bulunur. Bu durum, şairin farklı yörelerdeki Müslümanların durumunu analiz edebilmesine imkân verir, Gazetelerden takip ettiği Bolşevik devrimi haberleri, İrlanda devrim hareketi ve Mustafa Kemal Atatürk hakkında daha fazla bilgi edinir ve böylece İngiliz Hükümeti'nin Hindistan'daki varlığını sorgulamaya başlar (Sihder 2006).

¹ Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=mU_jOkIjl7o, 1 Aralık 2020'de erişildi.

2. Edebi Yönü ve Kişiliği

Kazi Nazrul İslâm, 1918'de Karaçi'de kışlada yazdıklarını Kalküta'ya gönderir ve burada basılıp çoğaltılmasını sağlar. Bangladeş doğumlu siyasetçi, aynı zamanda Hindistan Komünist Partisi kurucularından Muzaffar Ahmed'in² düşüncelerinden de etkilenir. Kazi Nazrul İslâm'ın edebi yaşamı Mayıs 1919'da "Baunduler Atmakahini" adlı eserinin (Bir Vagabond'un Hayatı) yayınlanmasıyla başlar. Aynı yılın Temmuz ayında Nazrul, Mussalman Sahitya Patrica'da yayınlanan "Mukti" (Özgürlük) adlı başka bir şiirini tamamlar.

Nazrul İslâm, 1920'de Muzaffar Ahmad ile birlikte "Nabajug" (Yeni Çağ) adında tek sayfalık bir akşam gazetesi çıkarır. İsim babası Nazrul İslâm olan gazete, 1921 yılının Ocak ayında hükümetin tepkisi üzerine uygulanan sansür sonucu kapatılır.

Rabindranath Tagore, Nazrul'un etkilendiği edebiyatçılarından biridir.³ Pakistan Postası'nın 1970 Haziran sayısında anlatıldığı üzere bir Bengalli olan Nazrul, Rabindranath Tagore'un büyüklü kaleminden çıkan yazıların hep

² Muzaffar Ahmad (5 Ağustos 1889-18 Aralık 1973) Bangladeşli politikacı, gazeteci yazardır. 1947 yılı öncesi dönemin Hindistan'ında, Bengal Eyaleti'nin Chittagong Bölgesi'ndeki Sandwip Adası'nın Musapur köyünde dünyaya gelir. 1918'de "Bangio Muselman Sahitya Samiti" (Bengal Müslümanları Edebiyat Topluluğu) sekreterliğine atanır. Müslüman işçi sınıfı, onun siyasi fikirlerini şekillendirir. 1910-1920 arası dönemde kentli yoksullarla etkileşimi sol siyasete eğilim göstermesine neden olur. Yazar olmak için geldiği Kalküta'da siyasetçi olmaya karar verir (http://en.banglapedia.org/index.php?title=Nabajug,_The, 02 Aralık 2020'de erişildi). Muzaffar Ahmad, işçi sorunları ve Marksist edebiyat ürünleriyle yakından ilgilidir. Hindistan'da işçi sınıfının siyasi ve ekonomik talepleri üzerine birçok makale kaleme alır. Düşünceleri, yazıları ve siyasi faaliyetlerinden dolayı pek çok kez gözaltına alınır ve hapis cezasına mahkûm edilir. Mart 1927'de Kanpur'da düzenlenen Tüm Hindistan Sendikalar Kongresi'nde (AITUC) başkan yardımcılığına, Bengal İşçi ve Köylü Partisi'nin üçüncü kongresinde (1928), genel sekreter seçilir. Ocak 1929'da, Komünist Enternasyonal'in Altıncı Kongresi'nin kararlarını tartışmak için, Kalküta'da bu toplantının öncülerinden biri olur. Muzaffer Ahmed, Meerut Komplo Davası'nda sanık olur. Hapis cezasını UP'deki Naini Merkez Hapishanesinde geçirir ve ardından Darjeeling, Burdwan ve Faridpur hapishanelerinde hücre hapsinde tutulur. Hapishanelerde, gazetelere, süreli yayınlara erişim ve mektup yazma gibi tüm siyasi tutuklulara tanınan hakları kazanmak için iki kez açlık grevi yapar. Cezasını tamamladıktan sonra, Faridpur hapishanesinden serbest bırakılır. Daha sonra Midnapore bölgesinde tutuklanır ve sonunda 24 Haziran 1936'da yeniden serbest bırakılır (https://peoplesdemocracy.in/2020/01/03_pd/communist-pioneer-%E2%80%93-kaka-babu-muzaffar-ahmad, 02 Aralık 2020'de erişildi).

³ Kazi Nazrul İslâm, Tagore'un yanı sıra, Saratchandra Chattopadhyay gibi Bengal edebiyatının diğer yaratıcı ikonlarından da etkilendiği. Ayrıca şair, Bengal edebiyatının yanı sıra Hafız Şirazi ve Ömer Hayyam'a da büyük ilgi duymaktadır. Onların etkisi altında, yazılarında Farsça kelimelere de yer verdiği görülür.

sıkı bir takipçisi olmuştur. Örneğin, 1921 yılının yaz mevsiminde bir sabah Kalküta’da büyük şair Rabindranath Tagore’un kapısı çalındığında içeri buyur edilen romantik ama bir o kadar da kararlı bakışları olan genç adam, Nazrul’dan başkası değildir. İhtiyar Tagore kendini saygıyla selamlayan 21 yaşındaki Nazrul’u önceden tanımaktadır; ancak sabahın erken saatindeki bu ziyarete şaşırdığından hayret ve merak dolu bakışlarını gence yöneltip “Merhaba, Hayrola?” diye sorar. Nobel ödüllü büyük insanın karşısında tebessüm eden Nazrul “Seni öldürmeye geldim” diyerek (Pakistan Postası 1970: 19) “İsyân” şiirini okumaya başlar. Tagore, gülümseyerek onu dinler:

*Ben toprak ananın bütün yıl yaşayan harikası
Kızgın Tanrı alnımda parlamaktadır
Kraliyet zaferinin muhteşem amblemi gibi
Söyle yiğit adam
Şimdi başım en yükseklerdedir.
Ben sorumsuz, zalim ve kibirliyim
Büyük bir uyanışın kraliyim
Kasırgayım, ben tahribatım,
Büyük korkuyum, dünyanın belası
Merhametim yok
Her şeyi parçalar ufalarım
Aşk hastalığına tutulmuşların zımbalanmış ruhuyum,
Dulların kalbindeki acı gözyaşıyım
Şanssızların merhamet sayhalarıyım
Evsiz barksız mahvolmuşların ızdırabıyım
Kırgın bir kalbin şiddetli elemiyim
Terkedilmiş sevgilinin yanan ızdırabı ve delisiyim
Bu sefil dünyayı zahmetsizce kökünden sökeceğim
Barış ve mutluluk dolu yeni bir kâinat yaratacağım.*

“Pakistan Postası” (1970: 19)’nda belirtildiğine göre; Nazrul’un Tagore’a okuduğu bu şiirin, “Bijoli” ve “Bharat” adlı gazetelerde yayınlanmasıyla şair artık “Asi” lakabıyla tanınmaya başlar. En önemlisi de bağımsızlık uğruna savaşmayı göze alan hürriyet mücahitleri için Nazrul artık bir kahraman haline gelir. Nitekim Tagore’un Nazrul İslâm’a “İlkbahar” piyesini ithaf etmesi, bunun bir ispatıdır. İlerleyen yıllarda Bangladeş’te bağımsızlık savaşçıları, Nazrul’u Tagore ile eşdeğer tutmaya başlarlar.

*Söyle yiğidim!
De ki dik tutarım başımı.
Himalayalar önümde saygıyla eğer doruklarını.
De ki deler geçerim evrenin uçsuz, bucaksız göğünü,
Ayın, yıldızların, güneşin ve gezegenlerin ötesindeyim.*

...
*Asinin biriyim, acımasız, küstah
Yedi püsküllü belayım, kasırgayım
Büyük balığım, küçükleri yutarım
Öldüren tedhişim, yeryüzünün lanetiyim
Tuz-buz ederim her şeyi
Kural tanımam, pervasızın biriyim
Yap'ların, yapma'ların zincirlerini kırarım
İtaat etmem kanunlara
Gemileri denizin dibine oturturum.*

...
*Fırtınayım, hortumum
Ezerim yoluma çıkkanı
Coşturan ahengim, hayatın boş zevkiyim.
Evet arkadaşım aklıma eseni yaparım,
Hısmımlarla kucaklaşırm ya da güreş tutarım,
Zalimlerin korkulu rüyastıyım, yeryüzünün öcüsü
Aniden çıkan fırtınayım, zararlı deliyim,
Vebayım, kitlerin yıkımıyım
Sönmeyen ateşim*

...
*Söyle yiğit savaşçı
De ki başım yüksekte*

...
*Buyruk altına giremem, tehlike de neymiş?
Zulme karşıyım her daim
Her zaman ağzına kadar umut dolu.
Kurbanlık koçum, yuvayım, sonum, gecenin sonu
Bir elimde flüt, öbüründe kös boğazım zehir
İçmekten kara
Acının nasibini almış
Söyle yiğidim!
De ki başım yüksekte
Bedeviyim, Cengizim, gök gürültüsüyüm.
Kimseye eyvallahım yok
İsrafil'in mahveden suruyum
Evreni yakan orman yangınıyım*

...

*Bazen sakın bazen yerinde duramayan
Bazen acımasız, inatçı kanı deli gençliğim
Tanrının önünde secdeye varanım
Fırtınanın coşkusu, güçlü okyanus dalgalarıyım
Daima parlayacak aydınlığım
Su üzerinde küçük kabarcıklarım
Dalgaların deveranıyım
Kuyu başındaki endamın gözlerindeki kıvılcımım
Genç kızların saç örgüleri, dulların kalbindeki
Acılı iç çekmelerim
Toprağım ruhum, yaşlanmam, ölümsüzüm, yorulmam
Vazgeçilmeyenim, bileği bükülmeyen
Ben yorgun savaşçı, yalnız,
Ezilenlerin feryadı havayı ve göğü yırtmadığında
Dinlenebileceğim
Zalimin hançeriyim
Kılıcının sesleri savaş alanında duyulmadığında
İşte o gün, sükûnet içinde dinlenecek
Savaşmaktan yorgun isyankâr yanımdır (İslâm 2005: 25-27).*

Bengal edebiyatında devrim unsurlarının en sık kullanıldığı örneklerden biri olan Nazrul İslâm'ın "İsyân" şiirinin arka planında, Bangladeş'in sosyo-politik ve ekonomik koşullarının etkisi vardır. Şair, bölünmemiş Hindistan İngiliz yönetiminde kurtuluş mücadelesine destek vermek için insanları motive etmeye çalışır. Devrime odaklanmış bu dizeler, Nazrul'u çağdaşlarından farklı kılar ve ona sıra dışı bir kimlik kazandırır. "İsyân" adlı şiirde tabuların yıkılıp adaletsizlik, eşitsizlik, baskı, yolsuzluk, sömürü, batıl inançlar ve ırkçılıktan uzak bir dünya gibi motiflerin ele alınması, hem şairin tanınırlığını artırır hem de özgürlüğe dair toplumda yeni umutlar yeşertir. Elbette şairin bu asi ve gerçekçi duruşunun nedenleri arasında, doğa sevgisinin önemli bir etkisi vardır. Örneğin söz konusu "İsyân" şiirinde doğayla bağlarını henüz koparmamış sıradan bir insanın şarkısı dile getirilirken, eşitsizlik/adaletsizlik gibi kavramların acısı, okuyucular tarafından alınılanr. Haque ve Talukder'e göre (2019:1960-1967) "İsyân" şiiri, Himalaya'dan büyüklüğü; gök, güneş, ay ve yıldızlardan yüce gönüllülüğü; yaşam için ışığı güneş, ay ve yıldızlardan alır. Buna ek olarak, toprak anadan annelik sevgisini, kasırga, deprem, volkan ve selden yıkımı öğrenir. Dalgalı, çalkantılı, gelgitlerle yaşamayı okyanustan, içinde kıvılcım barındırmayı ateşten, sakinleşmeyi güney esintisinden, masum kalabilmeyi yeşilliklerden, merhametli olmayı çiçeklerden edinir. Böylece doğa ile hep

bir bağlantı halinde yaşar, kendi özünü doğanın enerjisi ile koruma altına alır. Toplumun maruz kaldığı sömürgeye, adaletsizliğe ve yozlaşmaya şahit oldukça, doğadan aldığı ilham onu asileştirir. Bu bağlamda Nazrul'u özgürlük, adalet ve eşitlik için savaşması gerektiğine inandıran gücün, doğa sevgisine dayandığını söylemek yanlış olmaz. İnsanoğluna olan güvenini yitirmiş bir şair olarak, ahlak ve özlenen insanlık erdemlerini yeniden doğada bulmaya çalışır. Fakat burjuva düzende, aç gözlülüğü, paraya olan tutkuyu, acımasızlık ve zulmü, medeniyet örtüsü altında gizlenmiş bulaşıcı bir hastalık olarak görmekten kendini alı koyamaz.

Şair Nazrul İslâm, sadece “İsyân” şiirinde değil, aynı zamanda diğer şiirlerinde de aynı üslup özelliği ile dikkat çeker. Gandhi'nin İngiliz himayesini Hindistan'dan çıkarmak için işbirliği yapmama hareketini başlattığı sırada, Hindistan'da İngiliz hükümetinin varlığını sonlandırmak için cesur ve hevesli görünen insanların Nazrul'un eserlerini takdir etmeleri buna örnek olabilir. 1922'de ilk şiir antolojisi “Agni Vina” (Yanık Kaval)'yı yayınladıktan sonra diğer edebiyat türlerinde de çalışmaları başarı elde eder. Ayrıca Nazrul'un editörlüğünde, “Dhumketu”nun Muharrem (no. 7, Ağustos 1922), “Agamani” (no. 12, 26 Eylül 1922), “Diwali” (no. 15, 20 Ekim 1922) ve “Kongre” (no. 30, 27 Aralık 1922) gibi birkaç özel sayısı yayınlanır. Nazrul İslâm, “Muharrem” sayısında Kshudiram Basu⁴ anısına fotoğraflarla beraber özel bir köşeye yer verir.

⁴ Nazrul İslâm, Kshudiram Basu'yu Bengal'in devrimci şehidi olarak kabul eder. Basu, Kshudiram (1889-1908) Midnapur ilçesine bağlı Habibpur köyünde doğmuştur. Altı yaşında annesi Lakshmipriya Devi'yi ve bir yıl sonra babası Trailokyanath Basu'yu kaybettiği için en büyük kız kardeşi tarafından büyütülmüştür. İlköğrenimini köy okulunda tamamladıktan sonra, sırasıyla Tamluk Hamilton Okulu'na ve daha sonra 1903'te Midnapur Collegiate School'da eğitim görür. Özgürlük ve vatanseverlik konularındaki duyarlılığından ve Bengal'in bölünmesine karşı olduğundan Swadeshi Hareketi'nin etkisinde kalarak gizli bir topluluğa katılmak için okulu bırakır. Birkaç arkadaşıyla birlikte fiziksel, ahlaki ve politik eğitimin yanı sıra ateşli silahların kullanımı konusunda eğitim alır. Kshudiram, bölünme karşıtı eylemlerin bir parçası olarak, İngiliz imalatçıların ürünlerini yakma tuz taşıyan İngiliz gemilerini batırma eylemlerinde bulunur. Bir polis memuru tarafından 1906'nın başlarında Midnapur'da bir tarım fuarında siyasi broşür dağıtırken yakalansa da kaçmayı başarır. Ancak aynı yıl kısa süre sonra Nisan ayında tutuklanıp yargılansa da yaşı küçük bulunduğundan serbest bırakılır. 1907 başlarında Hatgachha'da posta dağıtım çantalarının yağmalanması ve 6 Aralık 1907'de Bengal Valisi'nin Narayangarh tren istasyonu yakınlarındaki özel kompartımanına düzenlenen bombalı saldırı olaylarında ismi geçer. 1908'de ulusal devrimcilerin temsilciliğini üstlenen Jugantar Partisi, Kalküta Baş hâkimi Kingsford'u öldürmek için Prafulla Chaki ve Kshudiram Basu'ya görev verir. Kingsford, Swadeshi Hareketi sempatanlarına ve bölünme karşıtı gösterilerde bulunanlara karşı şiddet içeren insanlık dışı, haksız ve kinci kararların arkasındaki kişi olması sebebiyle, ulusal devrimciler için hedef haline gelir. Bu görevi uygulamak üzere harekete geçen Prafulla Chaki ve Kshudiram Basu, 30 Nisan'da,

Nazrul İslâm, 1922'de iki haftada bir “Dhumketu” (Kuyruklu Yıldız) gazetesini yayınlar ve Bangladeşli politikacı, gazeteci yazar Muzaffar Ahmad, gazetede Hindistan'ın çeşitli siyasi sorunları üzerine bir dizi makaleler kaleme alır. Kısa zamanda Bengal'de çağdaş radikallerin sesi olmayı başaran gazetenin, başlangıçta dört sayfalık bir formatı olsa da kısa bir süre sonra bu sekiz sayfaya çıkartılır. “Dhumketu”nun yayın hayatına başlaması, Rabindranath Tagore ve Sharat Chandra Chattopadhyay gibi önde gelen aydınlar tarafından da memnuniyetle karşılanır. Bu gazete aracılığıyla Kazi Nazrul İslâm, hükümetin sömürge politikalarına karşı muhalif görüşlerini ve bağımsızlık konulu şiirlerini geniş kitlelere duyurma fırsatı elde eder. Bu durum, bir yandan gazetenin popülerliğini arttırırken, diğer taraftan hükümetin tepkisine neden olur.

Nazrul'un “Anandamayir Agamani” adlı devrimci şiiri, “Dhumketu” gazetesinin “Agamani” sayısında yayınlanır. 8 Kasım'da yasaklanma kararı çıkarılan Dhumketu'da “Diwali” meselesi, İngiltere Başbakanı'nın Türklere karşı uyguladığı politika ve Rabindranath Tagore'un ılımlı siyasi duruşu eleştirilir.⁵ Bunun bir sonucu olarak da şair, 23 Ocak 1923'te mevcut yönetim düzenini bozmaya yönelik faaliyetlerde bulunduğu iddiası ile tutuklanıp, bir yıl hapse mahkûm edilir. Şairin tutuklanmasının ardından, gazetenin 27 Ocak sayısı “Nazrul” sayısı olarak yayınlanır ve gazetenin yayın hayatı bir süreliğine askıya alınır (Savcı 1966). Şairin edebi eserlerine bakıldığında, ağırlıklı olarak devrim ve bağımsızlık gibi konuların ele alındığı görülmektedir.

3. Hükümet Karşıtlığı

Kazi Nazrul İslâm'ın, muhalif söylemlerine duruşma salonunda da devam etmesi, onun bağımsızlık konusundaki kararlılığını ve cesaretini gösteriyordu. Mahkeme heyetine:

Siz, haşmetli İngiliz Kralı'nın aylıklı
hizmetkârlarısınız. Ben ise: kralların kralı,
hâkimlerin hâkimi ve edebi hakikat olan Tanrı'ya

Avrupa Kulübü kapısının önünde Kingsford'un kiyle aynı görünümlü başka bir araca bomba fırlatırlar. Saldırıda Kingsford yerine sivil Avrupalı bir kadın ve kızı yanlışlıkla öldürülür. Olay sonrası pusuya düşürülen Kshudiram, tutuklanır. Bombalamanın tüm sorumluluğunu üstlenir ve 11 Ağustos 1908'de Muzaffarpur Hapishanesi'nde idam cezasına çarptırılır (http://en.banglapedia.org/index.php?title=Basu_Kshudiram, 05 Aralık 2020'de erişildi).

⁵ Nazrul İslâm, İngiliz hükümetinin Hindistan'daki uygulamalarına Tagore'un yeterince muhalif olmadığını düşünüyordu.

Bkz. <http://en.banglapedia.org/index.php?title=Dhumketu>, 05 Aralık 2020'de erişildi.

arkamı dayadım! Ben bugüne kadar dile getirilmemiş hakikatleri haykırmak için gönderilmiş bir şairim. Şairin sesini Allah korur. Benim vaz'ettiklerim, hakikatin ta kendisidir. İngiltere Kralı ve onun hizmetkârları bu sesi fesat tohumlarıyla süslü görebilir. Kral adına kurulan bu mahkeme, sesimi ve ideallerimi mahkûm etmeye yeltenebilir. Lakin bu ses, ilahi adalet ve edebi hakikatin sesidir. Yanlış yanlıştır ve doğruya doğru demekten başka bir suçum yoktur (Savcı 1966: 89) diye isyan eder.

Hapiste geçirdiği süre boyunca, Hint-İngiliz hükümeti karşıtı söylemlerine ara vermez ve mahkûmlara okuduğu şiirler, hapisanede de yankı bulur. İngiliz hükümetinin faaliyetlerini protesto etmek ve zulüm gören Müslümanların sesine ses olmak için, kırk iki günlük açlık grevinde bulunur. Sevenlerinin ricasıyla özellikle de sûtannesinin isteğiyle kırk ikinci gün sonunda açlık grevini bırakma kararı alır. Diğer taraftan şair Tagore, Nazrul İslâm'a Kurseong hapisanesinde iken gönderdiği telgrafta, "açlık grevine son ver, edebiyatımızın daha senden beklediği şeyler var" diyerek eylemi sona erdirmesini rica eder. Ancak bu telgraf hükümet sansürüne uğradığı için Nazrul'un eline ulaşamaz (Tevetoğlu 1989: 859).

Nazrul İslâm, millî kahramanlık şiirlerini ve bestelediği şarkılarını tutukluluk döneminde de kaleme almaya devam eder. Eserleri arasında, "Duhshashoner" (Zalimlerin Kanını İçme), "Banger Gan" (Zulmün Şarkısı) önemli bir yere sahiptir. Savcı'nın ifade ettiğine göre (1966: 89) "Banger Gan" adlı esere, günümüzde de şairin anma törenlerinde yer verilmektedir. Tutukluluk döneminde bile şairin yazmaktan geri durmaması Hindistan genelindeki İngiliz hükümetini yıpratmak için yorulmak bilmeyen çabasını göstermektedir. Ülkesinin sömürgeciliğin pençesinden kurtulmasını arzulayan şair, serbest bırakıldıktan sonra da yeni eserler üretmeye devam ederek "Rajbandir Jabanbandi" (Siyasi Mahkûmun İmha Edilmesi)'yi kaleme alır. Genel olarak şairin eserlerine baktığımızda bir özgürlük savaşıncısından ziyade, proleter sınıfa bağımsızlık arzusunu aşıl原因 ve ezilen insanları sömürgeci egemenliğin zincirlerinden kurtarmak isteyen millî bir uyanışın iz düşümü görülmektedir.

1924'te evlenen şair, bu dönemde "Binsher/Bişer Banshi/Bançi" (Zehir Flütü 1924) şiirini yayınlr ve şiirin odak noktası yine adalet duygusu olur. Ayrıca bu şiirde yetkililer; toplumu hak, hukuk ve adalet gibi değerler ekseninde yönetmediği için eleştirilir.

1925 yılında “Langan Sapan” adlı haftalık bir gazete çıkarır, 1926 yılında gazetenin adı “Kitlelerin Sesi” olarak değiştirilir. 1926 yılına kadar şiirlerini iki antolojide bir araya getirir ve birincisi “Eşitliğe İnan” adıyla yayınlanır. Bu eserinde, birey hangi dine mensup olursa olsun -Hristiyan, Müslüman ya da Budhist- tüm insanlara eşit sosyal haklar verilmesi gerektiğinin altı bir kez daha çizilir. İkinci antolojide ise çiftçi ve işçileri haklarını aramada/savunmada daha cesur davranmaları gerektiği yönünde teşvik eder. Diğer önemli eserleri arasında, “Ohakrabak” (1929), “Prala Shikla” (Tahrib Eden Alev 1930) yer alır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan ekonomik sıkıntılar, tüm dünyada olduğu gibi Bangladeş’teki Müslümanlar için de büyük felaketlere yol açmıştı. İngiliz hâkimiyetindeki bölgelerden her yönden kısıtlanmış bir yaşama mahkûm edilen Bangladeş halkı, kurtuluş için umudu Nazrul’un şiirlerinde bulur. İngilizlere karşı muhalif tutumu, aynı zamanda şairin ana diline olan yaklaşımı (Sultana 2020: 66) ile de ilişkilidir. 1930 yılına kadar İngilizlerin kısıtlayıcı politikalarından dolayı Bengal edebiyatında Müslümanlar rahatça yerel dillerini kullanamaz hale gelmişlerdi. Bu bağlamda şair Nazrul’un, yoksulluk ve sefaletle terk edilen insanlara karşı kendini sorumlu hissederek kaleme aldığı “Daridro” (Acı Yoksulluk), halkının acısını tasvir ettiği ve toplumsal uyanışı sembolize eden şiirlerinden biridir:

*Ey yoksulluk, beni yücelttin
İsa gibi onurlandırdın beni
Dikenli tacını bana verdin
Olan biteni ifşa etme cesaretini sana borçluyum
Küstah, çıplak gözlerim ve keskin dilim.
Lanetlisin, kemanımı bir kılıca çevirdin
Ey gururlu aziz, korkunç ateşin
Cenneti kısırlaştırdı
Ey çocuğum sevgilim
Sana bir damla süt bile veremedim
Sevinme hakkım yok benim
Yoksulluk sonsuza kadar kapımda ağlıyor (Haque 2016: 56).*

4. Mustafa Kemal Atatürk

Türlere ve Mustafa Kemal Atatürk’e karşı duyduğu sevgiyi; drama türünde 258 mısralık “Kemal Paşa” eserinde kaleme alan şair Nazrul İslâm burada, bir toplumun dirilişini konu edinir. Savaşta yorgun ama yaralılarını,

şehitlerini omuzlarında gururlu, muzaffer ve dimdik taşıyan insanları betimler. Ayrıca bir toplumun sevinçle, şevkle dillerinde zafer şarkılarıyla Kemal Paşa'ya olan övgülerini dile getirir. Cepheden dönen askerlerin uzun bir yolculuktan sonra Kemal Paşa'nın bulunduğu karargâha ulaşması ve askerlerin zafer geçidi büyük bir coşkuyla anlatılır. Böylece bir kahramanlık destanının anlatıldığı marş niteliğindeki bu şiirde, bağımsızlığa ve zafere yürüyen Türkler, Bengal halkı için örnek gösterilir (Sihder 2006: 17).

*Ey Kahırlı ananın yiğit oğlu
Kemal kardeş!
Kararlıydı, kararlı ve kızgın
Düşman siperlerinde bir telaş bir bozgun
Canını kurtarmak beyhude oyun
Harikalar yarattın sen Kemal, harikalar
Harikalar yarattın sen Kemal kardeş, harikalar
Hurra hey! Hurra ho! (Sihder 2006).*

...

“Kemal Paşa” adlı şiirinde her yüz mısradaki bir şu nakarat tekrar edilmektedir (Savcı 1966: 90).

*İşte, kardeş Kemal!
Vatanına delicesine aşık, cesur,
Yeminli zafere ulaşmaya
Düşman kampındaki kalabalık
Elden geleni ardına koymaz ama gayret boşuna.
Harikalar yarattın sen Kemal, harikalar!
Harikalar yarattın sen Kemal, harikalar! Yürüyüş başladı, çavuş: -sol, sağ!
sol, sağ! diye emir veriyor.*

...

*Bravo, kardeş! Bravo!
Keskin kılıcını değer övmeye
Bir amma, pir vurup düşmanın topunu
Yolladın cehennem diyarına.
Zaferinden bahset, kardeş, bahset haydi durma!
Türk kılıcından korkmayan bir millet göster bana.
Türk kılıcından korkmayan bir millet göster bana.
Askerler hep bir ağızdan şarkıya başlarlar:
Bravo, kardeş! Bravo!
Korkak nesli sildin kökünden*

Varol kardeş, varol!
Güruhun böylesiyle başa çıkar Kemal gibi kumandan.
Harikalar yarattın sen Kemal, harikalar!
Askerler tekrar şarkıya başlarlar:
Kan içindeyiz tepeden turnağa;
Kim aldırır korkak ırkın ah'larına, vah'larına...
Hastalıklı ve zayıf hasmı bir biz vurduk, bir de yer çarptı;
Bak, dostum kızıl ışık saçan güneş şuradan battı...
Başkasının toprağına göz dikmenin eşkıyalıktan farkı ne?
Böyle eşkıyalığın kötüdür bedeli.
Öyle değil mi kardeşim, aziz Kemal!
Öyle değil mi kardeşim, aziz Kemal!
Askerler sağa dönerler:
Geldiler hür halkı esir etmeye,
Geldiler hür vatani zincirlemeye...
Boş meydana at oynatana bir müddet
Türk dansını oynatacaklar elbet...
Varol, Kemal, varol!
Ordu şarkıya devam eder:
Allah bile öğrendi çok bağırp
Az iş gören müsteviden.
Cesaret ve kelime;
Şirret demeli böylesine.
Yiğit bir millete göz koymuş tavuk kadar korkak olan
Ha, ha, ha , ha, ha, ha!
Kasıklarım çatlıyor kahkahadan
Kasıklarım çatlıyor kahkahadan (Savcı 1966).

Şiirde bir dağ yamacına varılır. Çavuş bir geçit olduğunu fark edince askerlerine yürüme emrini verir. Askerler yaralarından akan kanları göstererek:

İster misin kahraman kanına bakmak?
Bak, ne kadar kırmızı, ne kadar sıcak!
Size gelince korkak ve sinsî çelebim;
Dirinizle ölünüz arasında fark görmüyorum
Hâkim olmak ve zafer sizlere mi kaldı?

Kemal, sizi bunun için cezalandırdı...

Devam ederler:

Hürsek yaşıyoruz;

Değilsek ölüyoruz (Sihder 2006).

Gözleri yaşlı ama gururlu halk, orduyu karşılar. Genç kızlar arasında en başta giden kahramanı tanımayanlar çıkar ve askerler, halka kumandanlarını şu şekilde tanıtır:

O en kudretli ananın en cesur evladı,

Bizim de en büyük kardeşimiz; unutma!

Adı Kemal; varımız, yoğumuz ona Helâl!... (Sihder 2006).

Ordu yoluna devam eder. Yürüyüş esnasında vatan uğruna şehit olmanın yüceliği/erdemini dillerden düşmez. Bir süre sonra kamp görünür ve askerlerin nakaratıyla şiir sona erer:

İşte, kardeş Kemal!

Vatanına delicesine âşık, cesur,

Yeminli zafere ulaşmaya

Düşman kampındaki kalabalık

Elden geleni ardına koymaz ama gayret boşuna.

Harikalar yarattın sen Kemal, harikalar!

Harikalar yarattın sen Kemal, harikalar! (Savcı 1966)

5. Kadın ve Hoşgörü

Nazrul, İslâm'ın Bangladeş insanlarına duyduğu derin sevgiyi; farklı bir üslupla dile getirmesinin yanı sıra, kadın hakları konusundaki şiirleriyle de döneminin en önemli şairlerinden biri olarak gösterilmektedir. Kadınlara hak ettiği saygıyı göstermenin her zaman önemini vurgulayan şair, "Nari" (Kadın) adlı şiirinde kadın-erkek eşitliği konusuna dikkat çeker.

Herhangi bir fark görmüyorum

Bir erkekle bir kadın arasında

Ne kadar büyük ya da hayırsever

Bu dünyadaki başarılar

Bir yarısı bir kadın

Diğer yarısı erkek tarafından⁶ (Haque 2016: 56).

⁶ Bkz. https://zeenews.india.com/exclusive/kazi-nazrul-islâm-the-eternal-rebel-lives-on_3523.html, 02 Ocak 2021'de erişildi.

Kadına saygının gerekliliğini belirten bu satırlar, Nazrul'un egemen ataerkil dünyada kadın hakları için kaygılandığını göstermektedir. Kadınların da çalışma dünyasında bir yere sahip olması inancında olan şair, kadınların evin içinde çalışan, çocuklarını doğuran ve kocasına hizmet etmekten öte bir değeri olmayan bir kimse olarak görülmesini reddeder. Nitekim şairin, Bangladeş'te kadın ruhunu yüceltmek ve onlara cesaret vermek için “Birangona” (Fahişe) adlı eserinde, hayat kadınlarına “anne” diye seslenmesi, onlarında da toplumda var olduklarına dikkat çekme isteği olarak yorumlanır. “Birangona” şiiri için yöneltilen eleştirilere rağmen, geri adım atmayan Nazrul'un ideolojisinin diğer çağdaşlarından farklı olduğu açıktır. Her bireyin değerli olduğunu ve ona saygı duyulması gerektiğini düşünen şair, eserlerinde hayat şartlarının insanları sürüklediği felaketlere ve bu felaketlerden de tüm toplumu yönetenlerin sorumlu olduğuna her fırsatta vurgu yapar. Hiç kimsenin katil olmak için dünyaya gelmediği gibi aynı şekilde hiçbir kadının da iffetsiz doğmayacağına dikkat çekerek, Nazrul erkeklere yönelik sert ifadeleriyle; “Birangona” şiirinde kadınlara şu şekilde destek vermektedir:

Sana kim fahişe diyor anne?

Sana kim tükürür?

Birisi tarafından emzirilmedin mi?

Senin kadar iffetli ...

Ve iffetli bir annenin kızı 'gayri meşru' ise

*İffetsiz bir babanın oğlu da öyle*⁷ (Haque 2016: 57).

Özetlemek gerekirse, Bangladeş'in en önemli şairlerinden Kazi Nazrul İslâm, etrafındaki tüm olumsuzluklarla mücadele ederken, yeni bir başlangıç umuduyla Bangladeş'te halkın maruz kaldığı adaletsizliğe, eşitsizliğe, baskıya, sömürüye ve şiddete karşı kalemiyle onurlu bir duruş sergiler. Farklı duruşu ile toplumda barış ve huzur içinde yaşayabilmek için Hindu ile Müslüman, üst sınıf ile alt sınıf, yöneten ile yönetilen ve zengin ile fakir arasındaki uçurumu ortadan kaldırmak gerektiğini savunur. Bu bağlamda Nazrul'un eserlerindeki ana izleklerden biri de inanç konusudur. Bengal halk müziği eşliğinde, Müslüman ve Hindulara ait manevi değerleri ön planda tutar. “Shama Sangeet”, “Bhajan” ve “Kirtans” gibi eserlerinde bölünmemiş Hindistan Yarımadası'nın halklarını bütünleştirmeye çalışır. İnanç yönünden fanatizmi hiçbir zaman hoş karşılamayan şair, Hindu-Müslüman birliği için emek verir. “Joog Bani” (1920) adlı eserinde toplumda insanların ötekileştirilmemesi ve hoşgörü ikliminin gerekliliğini şu şekilde anlatır:

⁷ Bkz. https://zeenews.india.com/exclusive/kazi-nazrul-islâm-the-eternal-rebel-lives-on_3523.html, 02 Ocak 2021'de erişildi.

Gel Hindu kardeşim!
Gel Müslüman kardeşim!
Budhist kardeşim gel!
Hristiyan kardeşim gel!
Tüm engelleri aşalım,
Bırakalım
Sonsuza kadar küçüklüğü büyüklüğü,
Bırakalım yalanları, bencilliği.
Kardeşim diye seslenelim birbirimize.
*Artık tartışmayalım*⁸ (Haque 2016: 57).

Yukarıdaki şiirinden de anlaşılacağı üzere, hem Nazrul'un otobiyografisinde hem de eserlerinde insan sevgisinin önemli olduğu görülmektedir. Nitekim şairin evlatlarına Krishna Muhammed, Arindam Khaled,⁹ Sabyasachi ve Kazi Aniruddha olarak Hindu ve Müslüman isimlerini vermesi, bu durumun en güzel örneklerindendir.

Sonuç

Kazi Nazrul İslâm 77 yıllık döneminde, Hindistan Yarımadası Müslümanlarının kurtuluş mücadelesinde karakteri ve kültürel faaliyetleriyle katkı sağlamaya çalışır. İslâm ilkelerine bağlı bir vatanperver olarak bilinen şair, Bengal'in özgürlük mücadelesinde önemli bir isimdir. 1919-1943 arasında, Bengal edebiyatında üslubuyla esaret altında bulunan insanlar için umudun temsilcisi olmuştur. Nazrul İslâm, gazeteci ve edebiyatçı yönüyle, 1914-1918'de Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan olaylara şahit olmuştur. Fakat savaşa asker olarak katılması, olayları daha dikkatli gözlemlemesine neden olmuş ve bu durum gözlemlerini/duygularını daha iyi biçimde kaleme almasına imkân sağlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Orta Doğu'da Fransa, İngiltere ve İspanya tarafından ele geçirilip kolonileştirilen bölgelerin akıbetinden büyük ölçüde hayal kırıklığına uğradığı için Kalküta'da, sömürgeciliğe karşı düşüncelerini yazmaya başlar. 1919'da "Liberal Bengal Müslümanları" dergisinde ilk yazıları, "Bounduler Attokahini" (Bir Derbeder'in Otobiyografisi) ile hayat bulur. İlk şiiri, "Mukti" (Özgürlük)'yi

⁸ Bkz. https://zeenews.india.com/exclusive/kazi-nazrul-islâm-the-eternal-rebel-lives-on_3523.html, 02 Ocak 2021'de erişildi.

⁹ Bülbül diye de bilinir.

Muzaffar Ahmad'ın teşvikiyle “Bangio Muselman Sahitya Samiti” aracılığıyla yayımlar. Muzaffar Ahmed'in ideolojisi ve kişiliğinden etkilenir (İslâm ve Arefin 2017: 18). Muzaffar Ahmad ve arkadaşlarından aldığı destekle, 1920'de “Nabajug” (Yeni Çağ) adlı akşam gazetesini çıkarır. Gazetede çiftçi ve işçilerin haklarını aykırı bir dil ile savunması, İngiliz Hükümeti'ni rahatsız eder ve Ocak 1921'de gazete hükümet tarafından yasaklanır. Ağustos 1922'de, bu kez “Dhumketu” (Kuyruklu Yıldız) gazetesini çıkarır. Dhumketu'da adaletsizlikler üzerine kaleme alınan yazılarda işçilerin ve köylülerin örgütlenmesi için çağrılarda bulunur. Kasım 1922'de İngiliz Hükümeti, “Dhumketu”yu da yasaklar ve kısa süre sonra da Nazrul tutuklanır. Bir yıllık tutukluluk sürecinde hükümet tarafından gözetim altında olmasına rağmen yazmaya devam eder. Bu dönem şiirlerinden, "Shikol Porar Chol" (Zincirlenmiş Olma Kisvesi) ve "Sristi Shukher Ullashe" (Yaratılış Coşkusu) en bilinenlerindendir. Nazrul, Aralık 1923'te haptisten çıktıktan sonra, Promila ile evlenir (İslâm ve Arefin 2017: 18). Evliliğinden sonra kadın hakları ve eşitlik konulu şiirler de kaleme alır. Mustafa Kemal Atatürk'ün devrimlerinden etkilenerek, Hindistan Yarımadası'nın da bağımsızlığını elde etmesi gerektiğini savunur. Bu doğrultuda, Mahatma Gandhi ve Mevlana Muhammed Ali'nin siyasi faaliyetlerini eserleriyle destekler.

Müzik kariyeri, 1928'de İngiliz Gamophone şirketiyle sözleşme yapmasıyla resmîyete kavuşur. Bestelediği ilahi ve naatlarla Bangladeş'te Müslüman aileler tarafından benimsenir. 1931'de tiyatro ve sinema dünyasına da hizmet eden şair, Kalküta Radyosu'nda hikâye ve senaryo yazarlığının yanında, müzik yönetmenliği de yapar. Bengal edebiyatında faal olarak geçirdiği yirmi üç yılda; roman, hikâye, piyes, türkû, şiir ve makalelerle katkıda bulunur. Henüz kırk üç yaşında iken 1942'de geçirdiği rahatsızlık sonucu fiziksel ve zihinsel becerilerini kullanamaz hale gelir; hatta konuşma yeteneğini kaybeder. Sevenlerinin tüm çabalarına rağmen hastalığına çare bulunamaz ve “Kederli Adam” Nazrul İslâm, 29 Ağustos 1976 yılında yaşamını kaybeder.

Nazrul'un eserlerinde insan sevgisini, özgürlüğe olan tutkusunu ve devrimci düşüncelerini bir arada ustaca kullandığı görülür. Cinsiyet, sınıf, kast ve din konusunda ayrımcılığa karşı taviz vermeyen duruşu ile yazar, hayata dair birikimlerini ve düşüncelerini çok sayıda şiir, beste, öykü, deneme ve piyes kaleme alarak ortaya koymuştur. Bengal edebiyatına Bengal Gazeli'ni kazandıran şair, “Giiti” adıyla anılan 4.000 den fazla eserin bestecisidir ve günümüzde Nazrul İslâm hem yaşamı hem de eserleriyle Bangladeş'in toplumsal hafızasında gurur ve saygıyla anımsanmaktadır.

Kaynakça

- Haque, Aminul ve Talukder, Tasnia (2019). “A Comparative Study Between Nazrul’s “The Rebel” (Birodhi) and Shelley’s “Ode to the West Wind” :Voice Against Corruption”. *International Journal of English, Literature and Social Scienses (IJLES)* 4(6): 1960-1967.
- Haque, Farhana (2016). “Fierce Literary Works of Kazi Nazrul İslâm: A Rebellious Identity in the Domain of Bangla Literature”. *International Journal on Studies in English Language and Literature (IJSELL)* 4(8): 53-58.
- İslâm, Nazrul (1998). *The Rebel And other Poems*. Çev. B. Chakravarty. Kalküta: Sahitya Akademi.
- İslâm, Nazrul (2005). *Evet Adım İsyân*. Çev. M. Ceylan. İstanbul: Fide Yayınları.
- İslâm, Nazrul ve Arefin, Shamsul (2017). “Contributions in Equality and Egalitarianism: Twenty First Century Perspective”. *SSRN* Kasım 1-19.
- Pakistan Postası, 1968 Ekim Cilt 16 Sayı 10.
- Pakistan Postası, 1970 Haziran Cilt 19 Sayı 6.
- Pakistan Postası, 1971 Ağustos Cilt 20 Sayı 8.
- Savcı Selahaddin (1966). *Pakistan Dil ve Edebiyatı*. İstanbul: Fatih Matbaası.
- Sihder, Abdul Hye (2006). *Kazi Nazrul İslâm’ın Gözüyle Kemal Paşa*. Çev. F. Ahmed, K.Ö Davaz, L. Coşkun, L.M. Rahman. Dakka: Dışişleri Bakanlığı Dış Reklam Departementi ve Nazrul Enstitüsü Kültür Bakanlığı Bangladeş Halk Cumhuriyeti işbirliği ile.
- Sultana, Tanzin (2020). “The Compulsive Voive of Decolonization: A Study On Kazi Nazrul İslâm And His Rebellius Poems”. *International Journal of English Language and Linguistics Research* 8(2): 66-75.

Elektronik Kaynaklar

- https://www.youtube.com/watch?v=mU_jOkIjl7o, 1 Aralık 2020 tarihinde erişildi.
- https://peoplesdemocracy.in/2020/0103_pd/communist-pioneer-%E2%80%93-kaka-babu-muzaffar-ahmad, 2 Aralık 2020 tarihinde erişildi.
- http://en.banglapedia.org/index.php?title=Nabajug,_The, 2 Aralık 2020 tarihinde erişildi.
- http://en.banglapedia.org/index.php?title=Basu,_Kshudiram, 5 Aralık 2020 tarihinde erişildi.

<http://en.banglapedia.org/index.php?title=Dhumketu>, 5 Aralık 2020 tarihinde erişildi.

<https://islâmansiklopedisi.org.tr/nezrulislâm>, 14 Aralık.2020’de erişildi.

<https://ssrn.com/abstract=3079968>, 02 Ocak 2021’de erişildi.

https://zeenews.india.com/exclusive/kazi-nazrul-islâm-the-eternal-rebel-lives-on_3523.html, 02 Ocak 2021’de erişildi.

BHASHA ANDOLAN AKIMININ BANGLADEŞ'İN KURULMA SÜRECİNE ETKİSİNE DAİR BİR İNCELEME

*Davut ŞAHBAZ**

Giriş

Dil, kültür oluşumunun en önemli parçalarından biri ve söz konusu topluluğun millet niteliğine erişebilmesinin zaruri gereklilikleri arasında gösterilir. Ayrıca toplumların, ulus devlet inşası sürecinde vazgeçilmez bir unsur olarak hayati bir önem taşımaktadır. Öyle ki birçok millet, yeni bir devlet kurma serüvenlerine ilk olarak kendilerini birbirlerine bağlayan ve iletişim kurmalarını sağlayan müşterek bir dil kullanımına yoğunlaşarak başlamıştır. Geliştirmiş oldukları bağımsız dil hareketleri, uluslaşmalarına ve kendilerine ait bağımsız bir devlet kurabilmelerine olanak sağlayacak geniş çaplı bir özgürleşme sürecinin filizlenmesine ön ayak olmuştur (Khubchandani 2003: 303). Hindistan Müslümanları da Hindistan'daki diğer etnik ve dini topluluklardan kendilerini farklı kılma ve bu farklılık üzerine azınlık olarak yaşamak zorunda kalmayacakları, bir İslam devleti inşa etme niyetine girmişlerdir. İlk iş olarak da Urdu dilini Hindistan'da kullanılan diğer dillerden ayrı bir makama yerleştirmişlerdir. Bu dilin kullanımını, milletleşme süreçlerine ve din merkezli devlet kurma ütopyelerinin temeli yapmışlardır (Ahtar 2016). Ancak Hindistan Müslümanları, cihat politikası ile İslam'ın birleştirici çatısı altında bir arada toplayarak Hinduların siyasi ve ekonomik baskınlığından kurtulma çabasına girişmişleridir. Müslüman liderler, bağımsızlıklarını kazanma hususunda önemli bir başarı elde etmişlerse de 14 Ağustos 1947 tarihinde Pakistan'ın bir İslam devleti sıfatıyla kurulmasının hemen ardından, dilde birlik ve teklik uygulamaları dolayısıyla onarılması zor sıkıntılar ile baş başa kalmaktan kurtulamamışlardır. Zira farklı eyaletlerdeki Müslümanların tek amaç

* Araş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. dsahbaz@ankara.edu.tr

doğrultusunda Müslümanlığın birleştirici ve kuvvetlendirici yapısı altında toplanması ve bu bilinçle mücadele etmesi sonucunda kurulan Pakistan devletinin -kurucu- siyasetlerinin ilk icraatı, Pakistan'ın millî dilinin ne olacağını sorgulamak olmuş ve sonuçta, Urdu dili devletin resmî dili olarak benimsenmiştir. Pakistan kurulduğu vakit, her ne kadar uzlaştırıcı ve bütünleştirici siyasi politikalar sonucu Urdu dili ülkedeki heterojen yapıdaki toplulukları ortak bir payda da toplayan, anlaşabilmelerini ve Pakistan devleti çatısı altında ortak kültürel birikimler edinebilmelerini sağlayan resmî devlet dili olarak belirlenmiş olsa da Pakistan'ın kurulmasında katkısı olan Pencab, Sind, Bengal, Beluçistan eyaletlerinde yaşayan halklar, kendi ana dillerini kullanmayı terk etmemişlerdir. Ancak belirli bir süre sonra, kendi dillerinin resmî dil olarak ilan edilmesine yönelik çeşitli sivil girişimlerde bulunmuşlardır. Örnek vermek gerekirse, Pakistan kurulduğu vakit; Pencabça, Peştuca, Sindçe, Bengalce, Beluçça ve Hindko gibi yerel diller, farklı eyaletlerde kullanılan ve kimi zaman Urdu dilinden daha fazla tercih edilen diller olmuştur (Rahman 2011:1). Bu yerel diller, Urdu dili ile ortak birtakım dil bilgisel kurallara ve kelimelere sahip olsa da oldukça farklılaştığı yönler de mevcut olup dolayısıyla bu dilleri konuşan Pakistan halkları, dillerini resmileştirme taleplerine dayanak söz konusu durumu hipotezleştirmişlerdir. Bangladeş'in 1971 yılında kurulmasında, siyasi ve askerî gelişmeler ile birlikte oldukça mühim rol oynayan Bhasha Andolan,¹ bu çerçevede filizlenen bir dil hareketi olarak değerlendirilebilir; ancak getirisi ve sonuçları bakımından diğer ufak çaplı dilde özgürleşme temalı sivil başkaldırlardan ayrı bir yerde tutulması gereken bir niteliktedir. Pakistan'ın kurulmasıyla birlikte devletin resmî dili olarak ilan edilen Urdu dilinin yanı sıra Bengalcenin de resmî devlet dillerinden biri olarak tanınarak ilan edilmesi arzusuyla başlatılan Bengalce Dil Hareketleri, kısa sürede özellikle Bengal Eyaletinde yaşayan ve çoğunluğu oluşturan Bengallilerle Pakistan'ın diğer eyaletlerinde yaşamını sürdüren Bengalce konuşan topluluklar arasında popülerlik kazanıp kısa vadede Bengalcenin resmî devlet dili olmasına; uzun solukta ise Bangladeş'in kurulmasına vesile olmuştur (Bright 2015:259).

¹ Bengalcede kalıplaşmış bir ifadedir. Bengalcenin Urdu dili ile birlikte Pakistan devletinin resmî dillerinden olarak kabul edilmesi temeline dayanan, dilde özgürleşme temalı bir akım olarak tanımlanır. Bununla birlikte Bhasha Andolan, tek bir dil hareketine karşılık gelmez. Özellikle 1948 yılında olgunlaşan ve Bangladeş'in kurulmasına kadar geçen sürede farklı kişilerce ve farklı başlıklar altında kuramsallaştırılan Bengalce Dil Hareketlerinin bütününe, dilsel bağımsızlık sürecine karşılık gelen bir ifade olarak anlaşılmalıdır. Bhasha Andolan'ı sadece dilbilimsel bir hareket olarak görmeyen, ona bir siyasi kampanya sıfatı da ekleyen görüşler de mevcuttur.

Bu çalışmada, Bangladeş'in kurulma sürecine doğrudan ve dolaylı katkılarıyla oldukça önemli bir misyon yüklenen ve "Bhasha Andolan" olarak adlandırılan dilde özgürleşme temalı akım çerçevesinde gelişen Bengalce Dil Hareketlerinin, oluşum ve ilerleme süreçleri, akıma yön veren öncü isimlerle birlikte çözümlenmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda Hindistan ve Pakistan'daki siyasi ve sosyal gelişmeler doğrultusunda başlatılmasına gerek duyulduğu varsayılan bu dil hareketlerinin doğduğu bölgesel politik zemin konu edinilmiş; Bhasha Andolan akımının, Bangladeş'in kurulmasını sağlayan geniş çaplı özgürleşme ve devletleşme hareketine ne şekilde ve hangi yıllar arasında etki ettiğine dair sorulara yanıtlar bulunmaya çalışılmıştır.

1. Bhasha Andolan Akımı Öncesi Yaşanan Siyasi Gelişmeler

II. Dünya Savaşı ertesinde, siyasi ve ekonomik anlamda ağır yara alan ve aynı zamanda yaşamış olduğu iç siyasi meseleler neticesinde; Hindistan'dan çekilme kararı veren İngiltere hükümeti, görevlendirdiği genel vali Lord Mountbatten aracılığıyla bu kararı Hindistanlı yerel liderlere iletmıştır. İngiliz Genel Valisi Lord Mountbatten, Hindistanlılara bağımsızlık getirecek bölünme planını, Mayıs ayında hükümet yetkililerine onaylatarak 31 Mayıs 1947 tarihinde Hindistan'a dönmüş ve 2 Haziran 1947'de kabul edilen bölünme planını yerel liderlerle paylaşmıştır. Hindistanlı liderlere planın değerlendirilmesi ve kabineleri ile görüşükten sonra yanıtlarını kısa sürede kendisine iletmeleri telkininde bulunmuştur. Hinduların yönetimindeki Kongre Partisi adına yetkili olan Cavahirlal Nehru,² her ne kadar isteklerine tam anlamıyla cevap vermese de planı kabul ettiklerini Lord Mountbatten'a bildirmiştir. Tüm Hindistan Müslüman Partisi başkanı Muhammed Ali Cinnah ise önlerine konulan planın, Pakistan'ın kurulmasını sağlasa da ileride Pakistan'ın zararına olabilecek birçok maddeyi de içerdiği kanaatiyle ek süre talep etmiştir. Genel Vali Lord Mountbatten'ın; *Liderlerin kendi başlarına karar alacakları zamanlar vardır* (Dar 2015: 207) cümleleriyle bu isteğini reddetmesi, Muhammed Ali Cinnah'ı Birleşik Hindistan ve ekonomik, zirai, siyasal ve sınır güvenliği anlamında birçok yönden zayıf bırakılmış bağımsız Pakistan seçenekleri arasında sıkıştırmış ve Muhammed Ali Cinnah planı mevcut haliyle kabul etmek zorunda kalmıştır. Muhammed Ali Cinnah, Cavahirlal Nehru ve Sihler adına Baldev Singh, 3 Haziran 1947 tarihinde Mountbatten'ın planını kabul ettiklerine dair yazılarını deklare etmişler (Mahmud 2016: 37) ve Hindistan'a özgürlük

² Cavaharlal Nehru da kullanılmakta, denilmektedir.

getiren 3 Haziran Planı (Bildirisi), 3 Haziran 1947 tarihinde saat 7 sularında Tüm Hindistan Radyosunda halka duyurulmuştur.

Geliştirmiş oldukları iki ulus teorisi³ doğrultusunda, Muhammed Ali Cinnah öncülüğünde bağımsız bir Müslüman devlet kurma niyetiyle, dil ya da etnik farklılık gözetmeksizin, İslam çatısı altında birlikte hareket eden Hindistanlı Müslümanlar, bu egoistliği öte iten ve hemhal olarak hedefe yürümeyi uygun gören bilinç yapılarının mükâfatını, kendilerine ait bir Müslüman devlete sahip olarak almışlardır. Nüfus bakımından en çok Müslümana ev sahipliği yapması ve barındırdığı limanlar ve sahip olduğu ticari değeri yüksek tarım ürünleri dolayısıyla Bengal Eyaleti ve öteden beri Müslümanların özgürleşmesi için yoğun çaba sarf eden Bengal halkı, bu özgürlük hareketinin en önemli ve değerli kahramanları olarak addedilir. Zira Hindistanlı Müslümanların Hindistan'da uzun süren gerileme dönemleri ertesinde, ilk hak kazanımları Bengallilerin İngiliz emperyalizmine ve Hinduların otoriter yapısına yönelik başlattığı direnişle elde edilmiştir. İngiliz Genel Valisi Lord Curzon, Bengallilere ve Hindu muhalefetine sessiz kalamamış, nihayetinde seksen milyona yaklaşan nüfusla Hindistan'ın en büyük eyaletlerinden biri olan Bengal'in 16 Ekim 1905 yılında ikiye bölüneceğini duyurmuştur. İngilizlerin bu kararıyla, Batı ve Doğu Bengal olarak ayrılan bu eyaletin yeni kurulan bölgesinde; Müslümanlar çoğunluk hale gelmiş, bu durum Hindistan'ın geri kalan Müslümanları tarafından oldukça coşkulu bir şekilde karşılanmıştır. Bengal'de kurulan bu Müslüman yönetim, Hindistanlı Müslümanları bağımsızlık ideasına biraz daha yaklaştırmış ve onları cesaretlendirmiştir. 30 Aralık 1906 tarihinde Dakka'da, Navab Muhsin-ul Mulk, Sir Selimullah, Acmal Han, Muştak Hüseyin Vakar-ul Mulk ve Aga Han öncülüğünde Tüm Hindistan Müslüman Partisinin kurulması ise dönemin bir başka önemli gelişmesidir. İlerleyen dönemlerde Muhammed Ali Cinnah'ın Kongre Partisinden ayrılarak yeni oluşumun başına geçmesiyle ve 1935 yılı ertesinde yeniden organize edilerek üye sayısının artması ve bunun neticesinde etki alanının genişlemesiyle de Pakistan'ın kuruluşunu sağlayan bağımsızlık hareketine yön verecektir. Bu parti, Hinduların Kongre Partisinin merkezî ve eyalet seçimlerinde var olan ezici üstünlüğünü zamanla kırmış, Hindistanlı Müslümanların kendi siyasi organizasyonlarına güvenmelerini sağlamıştır. Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasına, Pakistan'ın ise din temelli bir ulus devlet niteliğinde kurulmasına olanak sağlayan, sayıları beş yüz kadar olan prensliklere ise Hindistan'a ya da Pakistan'a katılma imkânı tanıyan tarihi 3

³ Hindistanlı Müslümanların, Hindistan'daki Hindulardan ve diğer uluslardan her yönden farklı bir millet olduğu ve dolayısıyla kendilerine ait bir Müslüman devlet çatısı altında bağımsız bir şekilde yaşamaları gerektiği fikrini savunan teori.

Haziran Bildirisi'nin Bengal bölgesini ve halkını doğrudan ilgilendiren maddeleri şu şekildedir:

5. Bengal ve Bengal'in Vilayet Yasama Meclislerinden bir bölümü, Müslüman çoğunluk bölgelerini temsilen diğer bölümü geri kalan eyaletleri temsilen (Avrupalı üyeler hariç) iki bölümde toplanmaları istenilecektir. Bölgelerdeki nüfusun tespiti için 1941 yılındaki sayım sonuçları esas alınacaktır. Bu iki eyaletteki Müslüman çoğunluk bölgeleri bu ilanın ekinde belirtilmektedir.

9. Bölünme kararının biran önce alınması için Bengal ve Pencab Yasama Meclisi üyeleri Müslüman çoğunluk bölgelerine göre (Ek'teki gibi) iki bölümde toplanacaktır. Bu tamamen geçici bir yapının ilk adımıdır. Bu eyaletlerin sınır sorunlarının detaylı bir araştırma sonucunda nihai taksimin yapılması aşikârdır. Bölünme kararı çıkar çıkmaz her eyalet Genel Vali tarafından Sınır Komisyonu'nu kurulacak ve bunun üyelikleri ve şartları danışılarak oluşturulacaktır. Pencab'ın bitişik iki bölgesi için de Müslüman çoğunluk ve Müslüman olmayan çoğunluk esaslarına göre sınırların çizilmesi yönünde görevlendirilecektir. Diğer unsurların da dikkate alınması talimatı verilecektir. Benzer talimatlar Bengal Sınır Komisyonu'na da verilecektir. Sınır Komisyonu'nun raporu yürürlüğe konulana kadar Ek'te gösterilmekte olan geçici sınırlar kullanılacaktır.

13. Assam'ın çoğunluğu Müslüman olmadığı halde, Bengal'e sınırı olan Silhet'in çoğunluğu Müslümanlardan oluşur. Bengal'in bölünmesi durumunda Silhet'in de Bengal'in Müslüman bölgesiyle birleştirilmesi talep edilmiştir. Buna göre, Bengal'in bölünmesi kararı alındığında, Silhet'te Genel Vali'nin koruması altında kalıp, Assam Eyalet Hükümeti'ne danışılarak, kendine bağlı kalıp kalmayacağına dair referandum yapılacaktır. Referandum Doğu Bengal'e bağlanma yönünde sonuçlanırsa, şartları Pencap ve Bengal Sınır Komisyonlarına benzer bir sınır komisyonu kurulacaktır. Bu sayede Doğu Bengal'e bırakılacak Silhet bölgesi ve komşu Müslüman çoğunluğu olan bölgelerin sınırları tespit edilsin. Assam Eyaleti'nin geri kalan kısmı mevcut Kurucu Meclisine katılmaya devam edecektir.

14. Bengal ve Pencap'ın bölünmeleri kararı alınırsa 16 Mayıs 1946 tarihli Kabine Görevi Planı'na göre temsilcilerini bir milyon nüfusa bir temsilci seçme amacıyla yeni seçimler yapılması gerekecektir. Benzer seçimler bu bölge için Doğu

Bengal'e katılma kararı alınacak olursa Silhet içinde yapılacaktır (Kuyumcu 2018: 133-139).

3 Haziran bildirisi yayımlandıktan kısa bir süre sonra uygulamaya konulmuş ve eyaletlerde bu bildiri doğrultusunda karar alım süreçleri başlamıştır. Bengal bölgesinde, 20 Haziran 1947 tarihinde oylama yapılmış ve yerel meclis 120 oya 90 oyla, yeni kurucu meclisteki temsil ve Pakistan'a katılma kararını Hindistan'daki tüm paydaşlarına duyurmuştur. Böylelikle Bengal Eyaleti, Pakistan'ın doğuda kalan parçası olmuş ve bu sürecin ardından Pakistan devleti, Doğu Pakistan ve Batı Pakistan olarak anılmaya başlanmıştır.

Pakistan'ın, farklı dillere ve kültürel özelliklere sahip olan Müslümanların İslam dininin birleştiriciliği altında toplanmaları ve Hindistan'da bağımsız bir Müslüman devlet kurma niyetinin sonucunda elde ettikleri zafer; 14 Ağustos 1947'de Pakistan'ın resmî olarak kurulmasıyla sonuçlanmıştır. İlk dönemlerde mücadelenin kazanılmış olmasının verdiği memnuniyet, devletin kurulmasına katkısı olan yerel toplumları oldukça hoşnut etmişse de bir süre sonra İngilizlerin Hindistan lehine yanlı ve bölgenin gerçeklerini göz ardı eden, verilen sözleri umursamayan sorunlu bölünme planı siyasal, ekonomik ve sosyal birtakım sorunlara yol açmıştır. Pakistan'ın ilk başbakanı Liyakat Ali Han ve genel vali Hoca Nazimuddin öncülüğünde ülkenin anayasasını oluşturmak amacıyla toplanan hükümet temsilcilerinin; 28 Eylül 1950'de ilan ettiği ve tarihe, "Temel İlkeler Komitesi" bildirgesi olarak geçen kararlar bütününde bulunan bir madde, Pakistan'ın kurulma sürecinde en önemli aktörlerden olan ve ülkenin kuruluşunda maddi ve manevi görevler üstlenen Bengal halkını rahatsız etmiştir. Bu maddenin harladığı köz, Bangladeş'in kurulmasına kadar sönmeyecek bir ateşe dönüşmüştür (Nadim 2017:191). Urdu dilinin devlet eliyle anayasal zeminde resmî dil olarak ilan edilmesi, gerek siyasi gerekse ekonomik anlamda merkezî hükümete büyük katkıları olan Bengal halkının, siyasi liderleri öncülüğünde geniş çaplı bir muhalefet başlatmalarına neden olmuştur. Devlet pulları, antetli kağıtlar, para birimleri, resmî seyahatlerde kullanılacak evraklar vb. temel unsurların Urdu dilinde hazırlanması ve halkın kullanımına sunulması, aynı zamanda idari ve adli resmî kurumlarda Urdu dilinin kullanılması telkini, dillerini kaybetmenin yanı sıra kimliklerini kaybetmelerine de neden olacağını varsayan Bengal Eyaleti insanları tarafından kızgınlıkla karşılanmış (Jabeen vd.,:100) ve merkezî hükümete karşı protestolar düzenlenmeye başlanmıştır. Dönemin önemli Bengalli dilbilimcilerinden, Dakka Üniversitesi akademisyeni Dr. Md. Şahidullah bu husus hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: *Hukuk mecralarımızda ve*

üniversitelerimizde, Urdu ya da Hindî dilleri kullanılır ise, bu politik kölelikle eş değer olacaktır (İslam 1978:143).

Bangladeş'in kurulma sürecinde siyasi, fikri ve kültürel bir dönüm noktası olan -her ne kadar daha önceki yıllarda da görölse de kuramsallaşmamış- Bhasha Andolan, hipotezini Bengalcenin Urdu dili ile birlikte devletin resmî dili olması gerektiği eğilimi üzerine inşa etmiştir. Bu hareketin öncüleri olan isimlerin katkılarıyla, Doğu Pakistan halkı, tıpkı Hindistan'daki Hindulardan ve diğer topluluklardan kendilerini ayırt etmek için iki ulus teorisini geliştiren Hindistanlı Müslümanlar gibi kendilerini ayrı bir millet olarak tanımlamaya yönelmişlerdir. Böylelikle etnik-dilsel milliyetçi bir tutumla, Bangladeş'in kurulmasına vesile olacak bir girişim için ilk adımı atmışlardır.

2. Bhasha Andolan Akımı Kapsamındaki Dil Hareketleri ve Bu Hareketlerin Bangladeş'in Kurulma Sürecine Etkisi

Bhasha Andolan mottosu ile öne çıkarılan, Bengalcenin Urdu dili ile birlikte Pakistan'ın resmî dillerinden olması ve iktidar bölgelerinde bu dilin de kullanılabilmesi savlarını temel alan akım, sadece bir dil hareketi olarak tanımlanmamalı; bu hareketin aynı zamanda hayati öneme sahip siyasi bir kampanya niteliği taşıdığı hususunun da üzerinde önemle durulmalıdır. Öyle ki bu dil temelli başlayan hareket zamanla, merkezî hükümete yakın Urdu dilini kullanmayı tercih eden elit entelektüeller ile dilsel-etnik milliyetçi aydınlar, siyasiler, öğrenciler ve yerel halk arasındaki mesafeyi arttırmış; bölgedeki otoritenin, elit kesimden millî kimlik inşasında dilde özgürleşmeyi temel alan gruplara geçmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda, Bengal halkının milletleşme sürecine doğrudan katkıda bulunmuş ve siyasi mecraya kayarak bir süre sonra; Bangladeş devletinin kurulma serüveninde en önemli misyonu üstlenmiştir. Dolayısıyla Bengalli kimliğinin, Pakistan'ın birleştirici rolü doğrultusunda şekillenen İslami imajından, dil ve kültüre dayalı yapıya geçişi (Rahman 2011: 79) sürecinde bu geniş kapsamlı ve çok boyutlu hareketin rolü oldukça önemli olmuştur. Bhasha Andolan kapsamındaki faaliyetleri, Urdu dilini konuşan Bengalli aristokrasiye ve Batı Pakistanlı elit zümreye karşı Bengallilerin başlattığı ilk mücadele olarak gören fikirler de mevcuttur (Kokab ve Abid 2014: 1).

Bengalcenin Pakistan'ın resmî dillerinden olarak tanınması ve resmî hükümet işlerinde geçerli bir dil olarak konumlandırılması temalı ilk baş kaldırıların, Dakka Üniversitesi fizik profesörlerinden Ebul Kasım başkanlığında Doğu Pakistan'ın Dakka şehrinde (günümüzde Bangladeş)

kurulan *Tamaddun Majilis* adlı İslami ideoloji üzerine çalışan bilim adamları, yazarlar ve gazetecilerden oluşan bir organizasyonun çatısı altında yayımlanan bildirilerde ve düzenlenen toplantılarda yapılan konuşmalarda belirttiği ileri sürülmektedir. Her ne kadar bu organizasyondan önceki aylarda Halkların Özgürlüğü Partisi (Temmuz 1947) ve Demokratik Gençlik Partisi (Ağustos 1947) kurulmuş ve bu oluşumlar aracılığıyla Bengalce dil hareketine yön verici içerikler oluşturulmuş olsa da bu yapı, henüz kuramsallaşmamış ve öneri haline getirilmemiş halde olduğundan *Tamaddun Majilis* kadar Doğu Pakistan'da destekçi bulamamıştır. Yine de özellikle Kamruddin Ahmed adlı Bengal'in saygı duyulan bir politikacısı başkanlığında kurulan Halkın Özgürlüğü Partisi bünyesinde önemli çalışmalar gerçekleştirilmiş ve Bengalcenin Pakistan'ın tamamı için kullanılabilir bir dil haline getirilmesi gibi bazı önemli fikirler türetilmiştir (Jabeen 2010: 103). Bu partinin bir diğer önemi ise işçilerin kurduğu bir parti olması ve Bengalli işçilerin dil hareketine adapte olmasını sağlamasıdır. Temelde iki ulus teorisini benimseyen ancak özellikle Bengal Eyaletinin, Bengal halkının özgürleşmesi gerektiğini öne çıkaran Doğu Pakistan Rönesans Topluluğu'nun etnisite tabanlı ideolojik politikalarından etkilenen kişilerin kurumsallaştırdığı bu organizasyon, kısa sürede Doğu Pakistan'da yaşayan Bengalli halkın desteğini almış ve gündem belirleyen bir konuma erişmiştir. *Tamaddun Majilis* üyeleri, bu toplumsal desteğin de verdiği güven ve cesaretle Bengalcenin Doğu Pakistan'ın eğitim dili, mahkeme dili ve kitle iletişim dili olmasına ve birincil resmî dil sıfatı kazanmasına yönelik bir bildiri deklare etmişler ve Pakistan merkezî hükümetine çözüm bulma çağrısı yapmışlardır. *Tamaddun Majilis* tarafından ilan edilen bildirinin mottosu, Pakistaner Rashtra Bhasha: Bangla Na Urdu? (Pakistan'ın ulusal dili Bengalce mi yoksa Urdu mu?) olarak belirlenmiş ve bu sorgulama kısa sürede halkın diline pelesenk olmuştur (Sodhar ve Samreen 2017: 52). Merkezî hükümete yöneltilen bu sorunun ekseninde oluşturulan bildiri, Bhasha Andolan olarak tanımladığımız Bengalce Dil Hareketlerinin, kuramsal içeriği bulunan ve Urdu dilini arka plana iterek, Bengalceyi Doğu Pakistan'da kullanılması ve öğretilmesi gereken ilk dil olarak sunan ilk kıvılcım olarak görülür. Bengallilerin uluslaşma ve devletleşme döneminin bu kıvılcım üzerine inşa edilen girişimler ile başladığı dile getirilir. *Tamaddun Majilis* üyeleri, Urdu dilinin devletin resmî dili yapılmasıyla; Bengal halkının bir gecede cahilleşeceği ve hükümet görevlerinden azledileceği gibi sonuçların ortaya çıkacağını öne sürerek; halkı örgütlenmeye yöneltmiş ve merkezî hükümetin dilde teklik uygulamasını protesto etmenin zorunlu olduğunu ileri sürmüştür. *Tamaddun Majilis*'in bu yeni ve dönüştürücü söylemi kısa sürede halkı teorili ve disiplinli bir

özgürleşme hareketine yönlendirmiş, Bengal’de merkezî hükümete karşı isyanlar baş göstermeye başlamıştır.

Pakistan devletinin kuruluşunun hemen ertesinde, resmî bütün evrakları Urdu ya da İngilizce olarak hazırlanması, Bengal Eyaletinde gün geçtikçe ağır eleştirilere maruz kalmış ve Pakistan’ın kuruluş sürecinde önemli bir misyon üstlendiklerini düşünen Bengal halkı bu durum karşısında dillerini ve kültürlerini kaybedecekleri düşüncesiyle çeşitli örgütler altında dilsel, politik, edebi ve toplumsal isyanlar gerçekleştirmeye yönelmişlerdir (Tişna 2013). Pakistan’ın Hint Altkıtası’nda kurulması, Hindistanlı Müslümanların kendilerini önce Müslüman hissetmesi, ardından Pakistanlı olarak tanımlaması ve en son yerel dilsel ve kültürel özelliklerini etnisite çerçevesinde, kim olduğunu belirleyen unsurlar olarak görmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu durum Bengalce Dil Hareketlerinin olgunlaşmaya başladığı dönemde bozulmuş ve Bengal halkı Müslüman olmalarının bütünleştirici çatısı altında, kendilerini konumlandırmanın yanı sıra Bengalli olduklarının bilinciyle ve yerel dil ve kültür özelliklerinin özgür bir devlet olmaları için yeterli olduğu kanaatiyle hükümetten geniş çaplı haklar talep etmiştir.

27 Kasım-1 Aralık 1947 tarihinde düzenlenen, Pakistan’ın ilk millî eğitim politikaları toplantısında, Millî Eğitim Bakanı Fazl ur Rahman’ın yapmış olduğu konuşmada kullandığı ifadeler, tam anlamıyla Bhasha Andolan akımının ortaya çıkışına ve gelişmesine vesile olduğundan, çalışmamızda yer verilmesi önem arz etmektedir. Fazl ur Rahman; Bengal Eyaletinde dilsel, siyasi ve toplumsal anlamda yankı uyandıran konuşmasında, Bengalcenin resmî devlet işlerinde artık kullanılmayacağı, bu dilin yerine paralarda, dövizlerde, zarflarda, kartpostallarda vb. Urdu dilinin tercih edileceği kararını ilan etmiştir (Jabeen vd. 2010: 100). Bu konuşmanın ardından başlayan protestolar, Bhasha Andolan bünyesinde değerlendireceğimiz Bengalce Dil Hareketlerinin olgunlaşmasına ve siyasî alana kayacak özgürleşme söylemlerinin artmasına da zemin hazırlamıştır. Bu dönemin önde gelen Bengalce Dil Hareketi savunucularından Dr. Muhammed Şahidullah, Pakistan merkezî hükümeti ile Bengal bölgesinde yaşayan halkın arasında derinleşmeye başlayan dil ve kültür temelli fikir ayrılıkları hususunda oldukça yankı uyandıran “Pakistan’da Dil Hareketi” başlıklı bir makale yayınlamıştır. Bu makaledeki tespitleri ve önerileri ile ilerleyen yıllarda baş gösterecek sivil hareketlere kuramsal destek vermiştir (Jabeen vd. 2010). Bu gelişmeler ışığında, Aralık 1947 tarihinde Bengal’de Dakka Üniversitesi akademisyenleri ve öğrencileri tarafından Dil Eylem Komitesi kurulmuş ve komitenin dil sorunu hususundaki çalışmaları, gelecek yıllarda düzenlenecek siyasi eylemlere kaynaklık etmiştir. Dil Eylem

Komitesi aynı zamanda Bengalcenin Pakistan'ın resmî dili olması konusunda bir bildiri de yayınlamıştır.

1948 yılına gelindiğinde Pakistan merkezi hükümetinde yer alan Bengal temsilcileri, temsil ettikleri insanların taleplerini hükümet toplantılarında dillendirmeye başlamış ve Bengalcenin Pakistan'da resmî dil yapılmasına yönelik çalışmalara ağırlık verilmesi gerektiğini, başbakan Liyakat Ali Han ve Hoca Nazimuddin'e iletmışlerdir. 23 Şubat 1948 tarihinde düzenlenen Pakistan Kurucu Meclisi toplantısında söz alan Dhindirennna Datta adlı aslen Hindu olan Bengal temsilcisi, Urdu ve İngilizcenin yanı sıra Bengalcenin de kurucu mecliste yer alması gerektiğine yönelik bir öneri sunmuş; ancak başbakan Liyakat Ali Han, Hoca Nazimuddin, Gazanfar Ali Han ve Mr. Tamizuddin tarafından bu öneri, Pakistan halkının arasında bir ayrışma yaratacağı gerekçesiyle reddedilmiştir (Kokab ve Abid 2014: 4). İlerleyen dönemlerde Bengal temsilcilerinin bu husustaki konuşmaları ve talepleri artış göstermiş, kendisi de Bengal Eyaletinden olan Hoca Nazimuddin, bu taleplere küçük bir grubun temelsiz ütopyalarından doğduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Başbakan Liyakat Ali Han ise şu ifadelerle dilde teklik politikalarına olan bağlılığını yinelemiştir: *Pakistan bu alt kıtadaki yüz milyon Müslümanın talebi üzerine kuruldu ve bu yüz milyon Müslümanın dili Urdu'dur* (Rahman 2011: 86).

Pakistan merkezi hükümetin, Bengalcenin resmî dil yapılmasına sıcak bakmayan tutumu; Doğu Pakistan'daki halk hareketlerinin çoğalmasına sebebiyet vermiş özellikle Hareket Komitesi adlı organizasyonun üyeleri olan öğrencilerin başını çektiği grupların başlattığı sivil direnişler, 11-16 Mart 1948 tarihleri arasında merkezi hükümete oldukça ağır kayıplar vermiştir. Protestolarda bulunan çok sayıda öğrenci ise merkezi hükümete bağlı kuvvetler tarafından gözaltına alınmıştır. 1948 yılında gerçekleşen Doğu Pakistan Öğrenci Birliği'nin organize ettiği protestolar, büyük ses getirmiş ve merkezi hükümet bu protestoları bastırmak amacıyla çeşitli baskınlar düzenlemiştir. Pakistan genel valisi Muhammed Ali Cinnah, bölgede artan hareketliliğin farkındalığıyla 19 Mart 1948 tarihinde Dakka'ya giderek burada oldukça önemli ziyaretler gerçekleştirmiştir. Muhammed Ali Cinnah 21 Mart 1948 tarihinde yapmış olduğu bir konuşmada, Bengal halkının haklı taleplerini anladığını; ancak tek bir dil çerçevesinde kurgulanmayan devlet yapısının, ulusu birbirine sıkıca bağlayamayacağını da Bengal halkının anlaması gerektiğini belirtmiştir. Eyalet halkından bu hususta özen göstermelerini ve ihtiyatlı davranmalarını rica etmiş; sadece ve sadece Urdu Dilinin Pakistan'ın resmî dili olabileceğini ısrarla vurgulamıştır (Rahman 2018: 5). Muhammed Ali Cinnah'ın ılımlı; ancak Urdu-Bengalce tartışması anlamında halkın talebini karşılamayan bu konuşmasının akabinde

gösteriler devam etmiş ve dil hareketinin genişlemesi gerektiği, aksi takdirde ilerleyen yıllarda halkın Urdu dilinin yaygınlaşmasıyla asimile olacağı çıkarımı, Bengalli entelektüeller ve siyasiler arasında kabul görmeye başlamıştır. Burada dikkat edilmesi gereken başka bir husus, Pakistan merkezî hükümetin Bengalceyi devletin resmî dili olarak ilan etmemesinin arkasında yatan, bazı bölgeye has özelliklerin de olduğu gerçeğidir. Zira Pakistan'da devletin resmî dili olan Urdu dilinin yanı sıra, çeşitli eyaletlerde yoğunlukla kullanılan Bengalce, Pencabça, Beluçça, Sindce, Peştuca ve Hindko gibi diller de mevcuttur. Bengalceye verilecek bir ayrıcalık ve Bengal bölgesine tanınacak siyasi ve ekonomik imtiyazlar, bahsi geçen dilleri konuşan sayıları yüz milyonları bulan Pencab, Sind, Beluçistan gibi büyük eyaletlerdeki insanların da hak iddia etmesine neden olabilecekti. Pakistan hükümeti bu süreci olabildiğince dengede götürmeye gayret etmiş ve bu denge politikasından ötürü Bengalceyi de resmî devlet dili olarak kabul etmekten uzak durmuştur. Bu anlayış doğrultusunda, Pakistan hükümetinin 28 Eylül 1952 tarihinde Urdu dilini devletin resmî dili olarak ilan etmiş; bu durum, Doğu Pakistan'da artık geriye dönülmeyecek bir kaos ortamının başlangıcına sebep olmuştur.

Muhammed Ali Cinnah'ın ansız vefatının akabinde; genel vali olan Hoca Nazimuddin, Bengalcenin Doğu Pakistan'da İngilizcenin yerine konumlandırılması önerisini kabineye sunmuş; ancak taleplerinin bir kısmını karşılayan bu öneriyi Bhasha Andolan öncüleri ve siyasiler reddetmiştir. Hoca Nazimuddin'in talimatıyla, Doğu Pakistan'da Devanāgarī alfabesiyle yazılan Bengalcenin Arap-Fars alfabeleriyle yazılması ve Sanskrit kelimelerin İslamleştirilmesi amacıyla onlarca eğitim kurumu kurulmuş ve ayrıca resmî bir dil komitesi oluşturulmuştur. Urdu diline muhalefetin İslam dinine muhalefet anlamına geleceği fikri, Bengal Eyaletinde yayılmaya başlanmıştır. Bu gelişmeler üzerine; Bengalcenin Arap-Fars alfabeleri ile yazılmasının sonucunda kültürel ve edebi birikimlerini kaybedeceklerini öngören ve bunun sonucunda kimliklerini yitireceklerini düşünen Bengalli kanaat önderleri, karşı bir çalışma yürütmüşler ve dil komitesinin Bengalcenin farklı bir alfabeye yazılmasını öneren sonuç raporunu kınamışlardır. Dakka Üniversitesi Bengalce bölümü öğrencileri Pakistan Eğitim Danışma Kurulu'na dokuz maddelik bir bildiri sunmuş ve dillerinin değiştirilmesine izin vermeyeceklerini bildirmişlerdir (Rahman 2011: 89).

Bengal'de dil, etnik kimlik ve ulus bilinci kavramları çerçevesinde başlatılan bağımsızlık niyetli gösterilere, zamanla ekonomik temelli başkaldırıları da eklenmiştir. İhracata dayalı geliri yüksek olan Bengal Eyaleti sakinleri, merkezî hükümetin kendilerini sömürdüğünü öne sürerek bağımsızlık söylemlerinin farklı alanlara da kaymasını sağlamıştır. Doğu

Pakistan'da her geçen gün kitlesel boyuta ulaşmaya başlayan eleştiri ve itirazlar sonucunda genel vali Hoca Nazimuddin, 1952 yılının hemen başlangıcında Dakka'ya gelmiştir. Eyaletin ileri gelenleri ve temsilci siyasetleriyle istişarelerde bulunduktan sonra 26 Ocak 1952 tarihinde, Paltan Maidan Dakka'da Urdu dilinin Pakistan'ın resmî ve bütünleştirici dili olduğunu, bunun dışında atılacak bir adımın Pakistan'ın bütüncül yapısına ihanet olacağını açıklayarak bir kez daha Pakistan hükümetinin bu konudaki görüşünün değişmeyecek-değişemeyecek olduğunu ifade etmiştir. Hoca Nazimuddin'in bu çıkışı, Doğu Pakistan'da suların iyice ısınmasına sebebiyet vermiş; dillerini ve kültürlerini kaybedeceklerini düşünen Bengalliler, politikacısı, esnafı, tüccarı ve medyası ile hep birlikte hareket etmeye başlamıştır. 30 Ocak 1952 tarihinde Dakka'da düzenlenen protesto yürüyüşü büyük ilgi görmüş ve merkezî hükümet ağır bir şekilde eleştirilmiştir. 31 Ocak 1952'de Kazi Gulam Mehboob ve Mevlana Bhaṣhāni tarafından Bütün Partiler Hareket Komitesi kurulmuş ve Avami League, Student League, Khilafat e Rabbani Party gibi dönemin önemli partileri bir araya gelerek bundan sonraki gösterilerde, ortak hareket etme kararlarını almışlardır. 4 Şubat 1952 tarihinde düzenlenen bu partilerin de aktif bir şekilde yer aldığı geniş katılımlı yürüyüş ise o güne değin yapılan en geniş katılımlı organizasyon olarak kayda geçmiştir. Bu gösteri, eyalet halkının Bhaṣha Andolan akımına desteğini büyük oranda arttırmış ve bu günden sonra neredeyse her gün bu tür protesto eylemleri yapılmaya başlanmıştır.

21 Şubat 1952 tarihinde Dakka'da yapılan bir gösteri ise gerek Bhaṣha Andolan akımının simgelerinden olması; gerekse sonuçları bakımından merkezî hükümet ve Doğu Pakistan yöneticileri-halkı arasındaki uçurumu arttırması açısından son derece önemlidir. 21 Şubat 1952 tarihinde düzenlenen ve genel olarak öğrencilerin dillerini ve kültürlerini korumak için düzenlediklerini ifade ettikleri bu yürüyüşte, merkezî hükümete bağlı polisler ile öğrenciler arasında şiddetli çatışmalar yaşanmış ve sonucunda üç öğrenci ölmüş, yaklaşık otuz kişi yaralanmış, yetmiş kadar öğrenci de hapsedilmiştir. Yaşanan bu olaylar neticesinde protestoların şiddeti artmış, Pakistan hükümetinde görev yapan Bengalli politikacıların birçoğu istifa etmiş, medya ve sivil toplum örgütleri tarafından Pakistan merkezî hükümetine yönelik suçlayıcı ve hedef gösterici bildiriler yayınlamıştır (Rahman 2011: 91). Bu gelişmeleri değerlendirmek için toplanan yasama meclisinde Bengal temsilcileri ve diğer temsilciler arasında sert tartışmalar yaşanmış, muhalefet eden Mevlana Turkabagish ve Şemsuddin Ahmed adlı temsilciler, Pakistan'ın yönetimini elinde bulunduran Müslüman Partisi'nden istifa etmiştir. 21 Şubat 1952 tarihi, Bangladeş'te Uluslararası Ana Dil Günü olarak kutlanmakta ve bu tarihte ölen kişiler Bhaṣha Andolan akımı

kapsamındaki dil hareketlerini başlattıkları inancıyla her yıl bu tarihte yad edilmektedir.

Siyasi olarak da ayrışmaya başlayan söz konusu görüşler nedeniyle, Bengal halkı ve Pakistan merkezî hükûmetine bağlı güvenlik güçleri arasındaki çatışmalar daha da artmış, halk Bengalcenin kullanımını desteklemeyen resmî ve özel kurumları basmış, 23 Şubat 1952 tarihinde, polis protestolara iştirak eden sivilleri ve siyasileri gözaltına almıştır. 23 Şubat 1952’de gösterilerde vefat eden kişilerin anısına olayların gerçekleştiği yere bir anıt dikilmiş⁴ ve burası sembolleştirilmiştir. Sonraki günlerde, Bengal dilinin resmî bir sıfat kazanmasını hipotezleştiren farklı alanlardan, aralarında Ebul Haşim, Khairat Hüseyin, Mevlana Turkabagish, Govindlal Bannerjee, P.C. Chakraverty, Munir Chowdhuri ve Muzaffar Hamid Çadhuri gibi eyaletin önemli siyasi ve akademisyenlerinin de olduğu yaklaşık otuz kişinin de gözaltına alınmasıyla birlikte (Rahman 2011: 92) başkaldırıları, kitlesel bir boyuta dönüşmüş ve merkezî hükûmet destek kuvvetleri ile durumu kontrol altına almak için Dakka’da geniş çaplı operasyonlar başlatmıştır. Pakistan merkezî hükûmetinin olayları zor da olsa kontrol altına almasına rağmen, Şubat ayında gerçekleştirilen bu eylemlerin düşünsel etkisi devam etmiş ve üzerine eklenecek siyasi, ekonomik ve askerî teşebbüslerle çok boyutlu bir özgürlük kampanyasına dönüşmüştür. *1952 dil hareketi, Bengallileri tek bir platform altında birleştirdi ve haklarını savunmak için ateşli bir gayretle onları aştırdı... Bengalli Müslümanları, Müslüman Bengalli kimliğine dönüştürdü* (Kokab ve Hussain 2016: 175).

24 Şubat 1952 tarihinde, artık neredeyse her gün görülmeye başlayan sivil gösterileri bastırma amaçlı çeşitli güvenlik grupları oluşturan Hoca Nazimuddin, bu konuda başarılı olamamış ve isyanlar büyümüştür. Özellikle bu isyanlara katılan öğrencilerin üzerine açılan ateşler neticesinde yeniden birçok öğrenci yaralanmış ve bu durum Hoca Nazimuddin’in hükûmetine olan öfkeyi arttırmıştır. Bhasha Andolan akımının ikinci dönüm noktası olarak görülen 1952 hareketinin etki düzeyinin artmasıyla, özellikle merkezî hükûmete bağlı kişiler ve kurumlar tarafından bu isyanların Hindistan tarafından organize edildiğine ve Hindistan’ın Doğu Pakistan’ı Pakistan’dan ayırmak niyetiyle bu işe giriştiğine yönelik çeşitli savlar öne sürülmüştür (Rahman 2011). Ayrıca Ulusal Halk Partisi bünyesinde örgütlenen komünist unsurların bu başkaldırıları kasten yönettiği, Pakistanlı siyasiler ve medya tarafından ısrarla vurgulanmıştır. Bu gelişmeler, Doğu ve Batı Pakistan arasındaki gerilimin artmasına neden olmuş; Bengal halkı ve siyasileri

⁴ Bu ilk anıtın dikildiği alanda 1963 senesinde kapsamlı bir çalışma yürütülmüş ve günümüzde Şehitler Anıtı (Shaheed Minar) olarak bilinen anıt inşa edilmiştir.

merkezî hükümeti taleplerini göz ardı etmek ve dil ya da kültürlerini asimile çabasına girişmek ile itham ederken, Pakistan hükümeti ve halkı ise Bengal bölgesinde yaşanan olayların Hindistan'ın kışkırtması nedeniyle geliştiğini şiar edinmiştir. Merkezî yönetim, Bengal Eyaleti insanların bu tür girişimlerinin mili birlik ve bütünlüklerine zarar vereceği; bu durumun ise dış güçlere karşı ülkeyi savunmasız hale getireceği konusundaki savlarıyla sert ifadelerle Doğu Pakistan'ı suçlamıştır. Bu tür zıtlasmalar devam ederken, Bengal'de oldukça etkili olan karşıt görüşlü partiler bir birlik kurarak merkezî hükümete tavrı almış ve yayımladıkları manifesto ile taleplerinin yerine getirilmesi hususunda Pakistan hükümetine çağrı yapmışlardır. Manifestoda yer alan en önemli maddeler şu şekilde sıralanmıştır:

1. Bengalce Pakistan'ın resmî devlet dillerinden biri olmalıdır.
2. Eğitim anadilde yapılmalıdır.
3. 21 Şubat tarihinde öldürülenler anısına bir şehit kulesi yaptırılmalı ve öldürülenlerin ailesine tazminat ödenmelidir.
4. 21 Şubat Şehitler Günü ilan edilmeli ve bu tarih resmî tatil yapılmalıdır (Rahman 2011: 94).

Doğu Pakistan'da kurulan bu güçlü birlik, kısa sürede halkın büyük kısmının desteğini almış ve merkezî hükümet sorunların çözümü için Bengalli yöneticiler ve hükümet temsilcileri ile mutabakat yapma niyetine girmek zorunda kalmıştır. Uzlaşma tarihine kadar iki taraf arasında Bengalcenin statüsü üzerinde oldukça ağır sonuçlara sebebiyet verecek anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Örneğin Bangladeş'in kurucu liderlerinden Şeyh Mucibur Rahman'ın da aralarında bulunduğu Bengal Eyaleti siyasi liderleri tutuklanmış ve merkezî hükümet, Pakistan'ın bölünmez bütünlüğü için tüm eyaletlerin Urdu dili ve Pakistan milleti üst kimliği altında toplanması gerektiğini, Batı ve Doğu Pakistan halklarına duyurmuştur. Burada Bangladeş'in ileride kurucusu ve ilk başbakanı olacak Şeyh Mucibur Rahman'a ayrı bir parantez açmak elzemdir. Zira 1948 ve 1952 dil hareketlerinde aktif rol alan ve devlet tarafından tutuklanan, 1953 yılında genel sekreter olarak atandığı Avami League'i (Halk Partisi) yeniden organize ederek Bangladeş'in kurulmasını sağlayacak siyasi zaferler elde eden Bangladeş'in kurucu lideri, dil hareketini siyasal harekete dönüştürmüştür. Belki de devlet kurma hedefiyle yola çıkmayan yandaşlarını, devlet inşası fikrine adapte etmiştir.

Pakistan'ın merkezî hükümeti, ekonomik ve askerî anlamda ülkelerinin güvenliği ve refahı için oldukça önem arz eden bölgede Hindistan'ın da

etkisiyle dil hareketlerinin devletleşme ve bağımsızlaşma kampanyasına dönmeye başladığını anlamıştır. Bengalli siyasiler ile çeşitli görüşmeler yaptıktan sonra; öncelikle eyalet bazında bazı haklar vereceklerini, ardından ise Bengal halkının taleplerini yerine getireceklerini ifade etmişlerdir. Siyasi görüşmelerin ertesinde Pakistan yöneticisi Muhammed Ali Bogra, 7 Mayıs 1954 tarihinde Bengalcenin resmen tanınan bir devlet dili olacağını bildirmiş ve bu söylem, Bengalce Dil Hareketi'nin ilk başarısı olarak tarihe not düşülmüştür. Bu gelişmeler neticesinde Pakistan merkezî hükümeti 29 Şubat 1956 tarihinde ilan ettiği ve 23 Mart 1956 tarihinde revize edilmiş şeklini duyurduğu anayasasında, Urdu dili ile birlikte Bengalceye de devletin resmî dili olarak yer vermiştir. Böylece Bengal'de başlatılan dil hareketlerinin bir sonucu olarak Bengalce Pakistan'ın Urdu dili ile birlikte resmî dili olarak kabul edilmiştir. Bengal halkı için 1956 anayasasında kazanılan bir diğer hak, ulusal mecliste batı Pakistan ile eşit temsil hakkı elde etmesi olmuştur.

Sonuç

Bhasha Andolan (Bengalce Dil Hareketleri), Pakistan'ın bağımsızlığını resmî olarak elde etmesinin akabinde Doğu Pakistan'da yaşayan Bengal halkının ve Bengalli siyasi liderlerin, Bengalceyi Urdu dili ile birlikte Pakistan'ın resmî dillerinden yapma niyetleri neticesinde kuramsallaştırdıkları ve uygulamaya koydukları dil özgürleşme hareketlerinin bütününe verilen bir isim olarak tanımlanabilir. Bhasha Andolan ya da diğer bir ifadeyle Bengalce Dil Akımı, her ne kadar tanımlarken bir dilde özgürleşme akımı olarak ifade edilse ve bu çerçevede sınırları çizilip ele alınsa da süreç içerisinde üstlendiği misyon ve vesile olduğu siyasi, ekonomik ve toplumsal sonuçlar bakımından millî bir özgürlük girişiminin ilk adımı olarak da değerlendirilir. Zira 1948 ve 1952 yıllarında, siyasiler, akademisyenler, öğrenciler, edebiyatçılar, basın mensupları ve sivil halkın katılımıyla başlatılan Bengalceyi Pakistan'ın resmî dillerinden biri olarak tanımlamasını sağlama hareketidir. Bu girişim ilk olarak Bengalcenin merkezî hükümetin ilan ettiği 1956 anayasasında Pakistan'ın resmî dillerinden biri olarak maddeleştirilmesini sağlamış; ardından Doğu Pakistan'da (günümüz Bangladeş) etnik milliyetçiliğin yeşermesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca Bangladeş'in 1971 yılında kurulmasına temel teşkil edecek politik ve düşünsel altyapının oluşmasına da imkân tanımıştır. Dil hareketlerinin başarı sağlamasıyla, Pakistan merkezî hükümeti Bengal bölgesine yönelik politikalarını revize etmek zorunda kalmış ve bu bölgeye özel imtiyazlar vermeye başlamıştır. Kimi zaman can kayıplarına neden olacak seviyede şiddetli çatışmaların yaşandığı 1948-1956 seneleri arasında kalan dönemde, Bengal Eyaletinin siyasi eğilim anlamında

birbirlerinden oldukça uzak yapıda olan siyasal partileri dahi; birlik kurma ve ortak hareket etme kararı almıştır. Bu durum neticesinde temelde millî dil hareketi adıyla anılan Bhasha Andolan bünyesinde değerlendirdiğimiz sivil isyanlar, siyasal, ekonomik ve toplumsal götürüleri ve getirileri olan çok boyutlu özgürlük eylemine dönüşmeye başlamıştır. Şeyh Mucibur Rahman'ın başında olduğu Avami League (Halk Partisi)'in 7 Aralık 1970 tarihinde yapılan seçimlerde, Zülfikar Ali Butto'nun başkanı olduğu Batı Pakistan'ın önemli partisi Pakistan Halk Partisi ve yine dönemin önemli partilerinden olan Müslüman Partisi karşısında büyük bir zafer elde etmesi ve Doğu Pakistan'daki 169 sandalyeden 167 tanesini kazanması ile birlikte; uzun süre dil hareketlerinin oluşturduğu zeminde ilerleyen halk protestoları, artık politik alanda da önemli bir zafer elde etmiştir. Hindistan'ın askerî desteğini de alan Bengalli siyasiler, bir sonraki hedeflerini merkezî hükümet ile sorunları onarmak değil Pakistan'dan ayrılmak ve kendilerine ait bir devlet kurmak olarak belirlemişlerdir (Kazımı 2012: 214). Din temelli bir farklılaşma neticesinde kendilerini Hindistan'daki diğer uluslardan ayıran Hindistanlı Müslümanların uzun soluklu emekler sonucunda kurdukları Pakistan devletinden farklı olarak Bangladeş, Bhasha Andolan akımının oluşturduğu zemin üzerine siyasal, ekonomik ve toplumsal katmanları da eklemleyen liderlerinin çalışmalarıyla, dil-etnisite tabanlı bir ulus devlet niteliğinde, 21 Aralık 1971'de resmen kurulmuştur.

Kaynakça

- Akhtar, Saleem (2016). *Urdu Zubaan ki Mukhtasir Tarin Tarikh*. Lahore: Sang e Meel Publications.
- Bright, James Wine (2015). *Tarih-i Pakistan*. Çev. M. Ş. Şevket. Lahore: Darulshaour Publications.
- Islam, Rafiqul (1978). "The Bengali Language Movement and the Emergence of Bangladesh". *Contributions to Asian Studies*. Ed. K. Ishwaran. Netherland: E.J. Brill Leiden. 142-155.
- Jabeen, Musarat, Chandio, Amir Ali., Qasim, Zarina (2010). "Language Controversy: Impacts on National Politics and Secession of East Pakistan". *A Research Journal of South Asian Studies*, 25: 99-124.
- Kazımı, M R (2012). *A Concise History of Pakistan*. Karachi: Oxford University Press.
- Khubchandani, Lachman M (2003). "Language Harmony and Language Collisions: Dynamics of Diversity at the Grassroots". Ed. B. D.Joseph., J. Destafano., N.G. Jacobs., I. Lehist. *When Languages Collide*. 296-324.
- Kokab, Rizwan Ullah., Abid, Massarat (2014). "Pakistani Leadership's Response to Linguo-Cultural Challenge in East Bengal". *Journal of Pakistan Vision*, Vol 15 No 1:1-15.
- Kokab, Rizwan Ullah., Hussain, Mahboob. (2016). "Ideological, Cultural, Organisational and Economic Origins of Bengali Separatist Movement". *Bulletin of Education and Research*, 38: 163-182.
- Kuyumcu, Hakan (2018). *Pakistan Tarihi (1857-1958)*. Konya: Sage Yayıncılık.
- Nadiem, Ihsan H (2017). *A Brief History of Pakistan-From Earliest Times*. Lahore: Sang-e Meel Publications.
- Rahman, Tariq (2011). *Language and Politics in Pakistan*. Lahore: Sang e Meel Publications.
- Rahman, Mousfiur (2018). *History of International Mother Language Day*. Syhlet: AIBA.
- Sodhar, Muhammad Qasim., Samreen. (2017). "Ethnic Conflicts: The Problems of Bengali Identity in Pakistan and Tribal Identity Problem in Chittagong Hill Tracts, Bangladesh (1947-1975)". *International Journal of Research in Social Sciences*, 4: 51-61.
- Tişna, Nezir Ahmed (2013). *Tarih-i Pakistan 1947-2013*. Celum: Book Corner.

BANGLADEŞ-HİNDİSTAN İLİŞKİLERİNİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yalçın KAYALI*

Giriş

XX. yüzyılın başlarında İngilizlerin, yaklaşık 300 yıl süren sömürge idaresi zayıflamaya başlamış ve bu yeni siyasal gelişim ortamı, Hint alt kıtasında bugün dahi etkisi yaygın bir şekilde hissedilen gergin bir politik sürecin başlamasına neden olmuştur. Söz konusu politik süreç, dinî unsurlarla ilişkili olarak toplum içerisinde bölünmelere ve önü alınmaz bir ayrışmaya sebep olmuş, bu ayrışma, resmî olarak “Hindistan Ulusal Kongresi” ve “Hindistan Müslüman Birliği” isimlerini almıştır. Her iki siyasi parti de temelde halklarının bağımsızlıklarında ısrar etmiş olsa da gelecekteki Hindistan’a dair farklı idealleri, planları bulunmaktaydı. Nehru,¹ bağımsızlık sonrası birleşik ve bütün bir ulus devlet ön görürken; Cinnah²

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi; Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (APAM) ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Hindoloji Anabilim Dalı, ykayali@ankara.edu.tr ORCID: 0000-0002-4917-3530.

¹ Cavaharlal Nehru’nun (1889-1964) Keşmirli bir Brahman olan babası Motilal, varlıklı bir avukat ve Kongre siyasetçisiydi; Nehru, Cambridge Trinity Collage’de öğrenim gördü ve 1912’de dava vekili oldu. M. K. Gandhi taraftarlığının yanı sıra bir sosyalist olan Nehru, çeşitli itaatsizlik hareketlerine katıldı ve Hindistan Ulusal Kongre’sinin başkanlığını yürüttü. 1940’ların başında Gandhi, Nehru’yu halefi ilan etti ve Nehru, Ağustos 1947’de bağımsız Hindistan’ın başbakanı oldu. Başbakanlığı döneminde ülkede demokrasi kurumsallaştı, devlet idaresinde ekonomik kalkınma politikası uygulandı. Soğuk Savaş sırasında bağlantısızların yanında yer alan bir dış politika siyaseti tercih etmişti (Metcalf, B. D. & Metcalf T. R. 2012: 296).

² Ticaretle uğraşan bir aileden gelen Muhammed Ali Cinnah (1875-1948), Londra’da hukuk öğrenimi gördükten sonra 1896’da Hindistan’a döndü. Bombay Barosu’nun önde gelen isimlerinden biriydi ve Kongre siyasetinde aktif bir rol oynamıştır. Gokhale ile yakın ilişkide olan Cinnah, 1913’te Müslüman Birliği’ne katıldı. Siyasi hayatı boyunca seçimlerde Müslümanlara ayrı seçim bölgesi uygulanması ve sandalye ayrılması için çalıştı. Gandhi’nin direniş ve sivil itaatsizlik yöntemlerine katılmadı; Hilafet Hareketini desteklemesi ve Kongre’yle Müslümanlara verilecek anayasal güvenceler konusunda anlaşmazlığa düştü. 1940’dan sonra bağımsız ve ayrı bir Müslüman siyaseti üzerinde çalıştı. Pakistan’ın ilk genel valisi (1947-1948) oldu (Metcalf, B. D. & Metcalf T. R. 2012: 295).

liderliğindeki Müslüman Birliği, 1940'ta Hindistan için ayrı bir Müslüman vatan olacak olan Pakistan ideasını yaratarak, iki devletli bir çözüm yolunu arzulamaktaydı. Bu durum, İngiliz sömürmesine karşı birlikte hareket eden Hint halkı arasında büyük bir gerginliğe yol açmış; 1947 yılına gelindiğinde, her iki taraf da karşılıklı olarak bağımsızlıklarını ilan ederek İngilizlerin esaretinden kurtulmayı başarmışlardı. Ancak bu gelişme, adı geçen ülkeler arasında siyasi olarak mutlak ve daimi bir huzur ya da sulh ortamını yaratamamıştı (Ogden 2015: 20).

Bu çalışma, Hindistan ve Pakistan'ın ayrı ayrı bağımsızlıklarını kazandıktan sonra; ilgili süreçte öncelikle Doğu Pakistan olarak anılan; ancak 1971'de Pakistan'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş olan Bangladeş ile Hindistan arasındaki ilişkilerin, tarihsel boyutunu gözler önüne sunmak amacıyla hazırlanmış, betimsel bir çalışmadır. Bu sebeple makalede, öncelikle kısaca Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesi sürecine, ardından Pakistan ve Hindistan olarak anılan iki ayrı bağımsız devletin tarih sahnesine çıkışına, sonrasında da Doğu Pakistan sorunu ve nihayetinde, Bağımsız Bangladeş ve Hindistan ilişkilerine ayrı ayrı değinilmeye çalışılmıştır. Bu kronolojik sıralama yapılırken yeri geldikçe Hindistan'ın bölge siyasetinde ve kaderinin belirlenmesinde üstlenmiş olduğu öneme dikkat çekilmek istenmiştir. Amacımız, günümüzün Güney Asya'sındaki coğrafi sınırların belirlenmesinde, söz konusu devlet ve ulusların izlemiş oldukları yolu betimleyici bir üslupla ortaya koymak olmuştur.

1. Tarihsel Süreçte Hindistan'ın Bir Parçası Olarak Bengal

Bengal Bölgesi'nin Yakın Çağ Hindistan tarihindeki yeri, İngiliz sömürge dönemiyle ilişkilendirilmektedir. 18. yüzyılın başlarından itibaren Bengal'deki ticaret, Doğu Hindistan Kumpanyası için son derece kârlı boyutlara ulaşmış; 1750 itibarıyla Ganj Vadisi'ndeki ticaretin çıkış noktası olan bu zengin Delta yerleşimi, kumpanyanın Hint malları tedarikinin yüzde yetmiş beşini oluşturmaya başlamıştı. Daha sonra Britanya'ya göç eden kumpanyanın Hintli çalışanlarından Şeyh Din Muhammed, şu anda Bangladeş'in başkenti olan Dakka'yı şöyle tarif etmektedir: *Dakka'nın Hindistan'ın ilk imalat bölgesi olduğu söylenir ve altın, gümüş, ipek gibi değerli süs eşyaları burada üretilir; Dakka'da her türden malzeme ziyadesiyle ucuz ve boldur. Toprağının verimliliği ve sağladığı avantajlar uzun yıllardan beri burayı zengin bir ticaret merkezi yapmıştır. Refahın hiç tükenmeyecekmiş gibi görüldüğü Bengal, İtalya'nın kanallarla dantel gibi işlenmiş denizlerinin gözde şehrini andırır ve Doğu zenginliklerini*

Britanya'nın hizmetine sunmaktadır (Metcalf B. D. & Metcalf T. R., 2012: 65).

Tarihsel süreçteki doğuşu ve gelişimi açısından; Bangladeş tarihini Hindistan ve Pakistan tarihinden ayırt ederek mümkün değildir. Ancak günümüz Bangladeş'inin çalkantılı erken dönem politik tarihi ya da diğer bir değişle bağımsızlık mücadelesi, Pakistan ile birlikte ele alınmak zorundadır. Pakistan'ın siyasi olarak gelişimi, alt kıtanın diğer kardeş devleti olan Hindistan'ınkine göre oldukça farklı ve sorunluydu. Bir bakış açısına göre; Pakistan'ın temelleri, MÖ 1000'li yıllara dayanan ve daha sonra Müslümanların Ganj Ovası'na gelişi ve Pencap'ta hüküm sürmeye başladığı düşünülen dönem itibarıyla zaten atılmıştı. Diğer görüş ise; Müslüman Birliği'nin³ 1940'larda, Müslümanların bir anavatan talepleriyle sonuçlanan Lahor Çözümüyle⁴ ilişkiliydi. Aslına bakılacak olursa, 1940'taki Hindistan Müslümanlarına yapılmış olan bir anavatan vaadi net bir durum değildi. Birliğin o yıl ki kararında, 1930'larda bir Cambridge öğrencisi olan Chaudhry Rahmet Ali'nin bulmuş olduğu bir isim olan Pakistan'dan açıkça bahsedilmediği gibi anavatanın kurulacağı şartları belirleyen özel bir girişimde de bulunulmamıştı. Lahor Çözümü, sadece gelecekteki her türlü anayasal düzenlemelerin Hindistan Müslümanlarının bir ulus olduğu gerçeğinin kabul edilmesi gerektiğini öne sürmüştü; Müslümanların çoğunlukta olduğu kuzeydoğu ve kuzeybatı eyaletlerinde bağımsızlık iddia edebilecekleri öngörülmüş (Stein 2015: 390), bu teori, günümüz Güney Asya'sının sınırlarının belirlenmesinde hayati bir rol oynamıştır. Taslakta bahsi geçen Kuzeydoğu Müslümanları bugün; Pakistan; Kuzeybatı Müslümanları ise Bangladeş toplumunu oluşturmaktadır.

Hindistan'ın kuzeyi ve doğusu büyük bir karışıklığa sürüklenirken Britanya Başbakanı, Şubat 1947'de Lord Mountbatten'i son genel vali olarak atadığını ilan etmişti. Haziran 1948 itibarıyla yönetimi devretmesi emri verilmesine rağmen; kısa süre sonra bu tarih 15 Ağustos 1947'ye çekildi. Anavatandaki muhafazakârlar bu kaçışa karşı çıkıyorlardı. Fakat Britanya'nın savaştan sonraki yıllarda daha da kötüleşen ekonomik durumu göz önüne alındığında, yönetimin acilen devrine yönelik güçlü bir sebep oluşmuş ve tam da o günlerde Britanya'nın son valisi ekibi ile birlikte; Güney Asya'nın kaderini belirleyecek olan kararları almanın eşiğine gelmişti. Ayrıca Hindistan anayasal düzeninde yeri olmayan ve doğrudan tahta bağlı olan prensliklerin geleceklerinin ne olacağına dair bir karar

³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sarkar, Sumit (1989) *Modern India: 1885–1947*; Cohen, Stephen Philip (2004). *The Idea of Pakistan*.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Christoph Jaffrelot (Ed.) (2005), *A History of Pakistan and Its Origins*; Stanley Wolpert (1984). *Jinnah of Pakistan*.

verilmeliydi (Metcalf B. D. & Metcalf T. R., 2012: 220). Böylelikle Hint tarihinde prenslikler ya da tarihsel literatürde racalıklar, derebeylikler ya da bölgesel krallıklar olarak anılan siyasi idareler, ilk kez yenedünya düzeninin siyasal oluşum ve dönüşüm sürecinin içerisine dâhil edilmiş olacaktı.

2. Bangladeş'in Bağımsızlık Mücadelesi

Mountbatten göreve başladığında birleşik bir Hindistan ihtimal dâhilinde değildi; fakat iki devletin ayrı ayrı varlıklarını sürdürüp sürdüremeyeceği de kesinlikle bilinmiyordu. Başlangıçtaki Balkanlaştırma planına göre Mountbatten, o dönem Hindistan'ını kendi içerisinde çok sayıda küçük devlete bölmeyi önermişti. Ancak Hindistan'ın bu şekilde bölünerek gerçek anlamda bir Balkanlaştırmaya uğramasını istemeyen Nehru, Mountbatten ile 1935 yasası çerçevesinde yumuşak bir geçiş sağlanması için iktidarın, İngiliz Milletler topluluğuna bağlı kalacak iki dominyona aktarılması konusunda anlaşmaya vardı. Bu noktada diğer iki seçenek tarihe karışacaktı: Birincisi, uzaktaki Pencap'a bağlanmak istemeyen Bengalli Müslüman liderler tarafından ortaya atılan birleşik bağımsız Bengal modeliydi. Ancak Chatterjee'nin de öne sürdüğü üzere; kongre en azından Batı tarafının denetimini ele geçirebilmek için ülkenin vilayetlere, eyaletlere bölünmesinden yanaydı. Oysaki 1905'te bu fikre şiddetle karşı çıkmışlardı ve Bengal'deki bölünmenin sorumlusu esas olarak görünüşte bölünmeye karşı olanlardı. Kaçırılan diğer fırsat, 1940 Pakistan kararıyla da öngörülen doğuda bağımsız bir Müslüman devletin kurulmasıydı. Ancak 1947'de Cinnah'ın iki Ulus teorisine olan bağlılığı tam aksi bir sonuç verdi: Sınır Komisyonu'nun Kalküta'yı Hindistan'a vermesi ile Doğu Bengal, ihracatını üretme ve nakletme imkânından yoksun kaldığından, aslında ekonomik anlamda yetersiz olduğu anlaşıldı. Yaklaşık 25 yıl sonra, 1971'de Pakistan sınırları içinde gördüğü muameleden mağdur olan Doğu Bengal, bağımsızlığını ilan edecek ve Bangladeş Devleti kurulacaktı (Metcalf B. D. & Metcalf T. R., 2012: 221). Sonuçta Mountbatten Planı, muğlak bölgelerin birbirinden ayrılarak bölünmesine ve racalıkların yani prensliklerin (özerk ve siyasal açıdan farklı bölgeler) ise hangi devlete katılacakları konusunda kendilerinin serbestçe tasarrufta bulunma hükmü verilmişti. Birbirine komşu Müslüman ve Müslüman olmayan bölgelerin tespit edilmesi işi ise kontrolü İngilizlerin elinde olan bir komisyon tarafından yönetilecekti. Bu gergin ve belirsiz süreç Hindistan'da, 14-16 Ağustos 1947'de karşılıklı bağımsızlığın ilanı ile sonuçlanan bölünmeye kadar ve sonrasında da devam eden toplumsal ayaklanmalara dönüşmüştür (Wirsing 1994: 13; Aktaran: Ogden 2015: 20).

Gerilim, zamanla açık bir savaş halini almıştı. Hindistan'ın Keşmir'de bir halk oylaması yapmayı reddetmesine öfkelenen Pakistan; önce Hindistan'la Güney sınırını oluşturan Kuç Bölgesi'ne bir keşif birliği göndermiş, eylülde bölgeye gelen gerilla kuvvetlerinin ardından düzenli birlikler Keşmir'e girmiştir. Hindistan bu hamleye, sınırlarına kadarki bölgede yer alan Pencap ovalarına tanklar göndererek yanıt vermişti. 1962 savaşı, Hindistan'ı uluslararası düzenle yakınlaşmaya itmiş ve daha yararcı bir dış politikaya yönlendirmiştir. Ayrıca bağlantısızlığın faydalarını sorgulatmış, Hindistan'ın uluslararası konumunu zayıflatmış ve askerî harcamaların artmasına sebep olmuştur. 1964'te Nehru ölmüş ve sorunun barışçıl yollarla çözülmesi için yapılan girişimlere rağmen; 1965'te Pakistan yeniden Keşmir'i ele geçirmek için bir savaş başlatmıştır. Hindistan'ın kazandığı bu kısa süreli çatışma sonrasında, Birleşmiş Milletler ateşkese imzalanmış ve 1966 Taşkent Deklarasyonu ile barış sağlanmıştır. Nehru'dan sonra kısa süreli başbakanlık görevini üstlenen Lal Bahadur Shastri, bir kalp krizi sonucu ölünce yerine Nehru'nun kızı İndira Gandhi⁵ başbakan olmuştur (Metcalf, B. D. & Metcalf T. R., 2012: 248).

Pakistan'daki 1970 Aralık seçimlerini takiben Doğu Pakistan'ın muhalif grupları, Bangladeş için bağımsızlık çağrısı yapmıştır. Pakistan hükümeti, bölgede sıkıyönetim ilan etmiş ve söz konusu bağımsızlık hareketlerini bastırmıştır. Bu müdahale, binlerce ölümle sonuçlanmış, Hindistan'ın kuzeydoğu eyaletlerine dev bir mülteci akını başlamıştır. İndira Gandhi, bu hareketlilik üzerine; *Bir insan komşusunun evinde yangın çıkınca sadece ve sadece endişeli olur* diyerek Hindistan'ın durumdan duyduğu kaygıyı belirtmiştir. Demografik istikrarsızlıktan korkan Delhi hükümeti, zaten etkin olan Mukti-Bahini (Özgürleştirme Güçleri) milislerini eğitmiş; söz konusu birlikler, Eylül 1971'de Doğu Pakistan'a topyekûn bir saldırı düzenlemiştir. Hint kuvvetlerince yapılan saldırıların da neticesinde, Doğu Pakistan özgürleştirilmiş yani Bangladeş devletinin kurulmasının önü tamamiyle açılmıştır. Bu "Özgürleştirme Harekâtı", Hindistan dış politikasının prensiplerini ortaya koymuş ve söz konusu tavır, hâlâ uluslararası ilişkilerde

⁵ Cavaharlal Nehru'nun tek çocuğu olan İndira Gandhi, Lal Bahadur Shastri'nin 1966'daki vefatıyla başbakan olmuştur; idari tecrübesi olmasa da babasının resmi asistanlığını ve Gençlik Kongresi liderliği yapmış, siyasetle ilgilenmişti. 1967'de seçimleri kıl payı kazandıktan sonra Kongre liderliğiyle yollarını ayırdı ve iki yıl sonra ayrı bir Kongre Partisi kurdu. Popülist bir söylemle yoluna devam eden İndira'nın Kongre Partisi, 1971 seçimlerini kazandı. Dış siyasette oldukça başarılı oldu ve Bangladeş'in bağımsızlık mücadelesinde izlediği politikayla Bengal halkının da sempatisini kazandı. 1975'te anayasal yönetimi askıya alarak olağanüstü hal ilan etti ancak 1977 seçimlerini kaybetti. 1980'de tekrar iktidara gelse de 1984'te iki koruması tarafından öldürüldü (Metcalf, B. D. & Metcalf T. R., 2012: 294).

devletten devlete insani müdahalenin ender başarılı örneklerinden biri olarak tarihe geçmiştir. Pakistan'ın elitleri için 1971 olayları, iki türlü bir bölünme olup bu da Keşmir'in geri alınmasını her zamankinden daha önemli bir dış politika hedefi olarak kabul etmelerine neden olmuştur (Ganguly 1999: 163; Aktaran: Ogden 2015: 123).

Hindistan'ın Doğu Pakistan'daki bağımsız devlet taleplerini desteklemesinin hemen ardından, Pakistan'la çatışmalar 1971'de tekrar başlamış; aynı yılın eylül ayında, Hindistan güçlerinin saldırısını takiben Doğu Pakistan'ın bir kısmı ele geçirilmiş ve Pakistan ateşkes istemek zorunda bırakılmıştır. Bu olayın akabinde Bangladeş resmen bağımsızlığını ilan etmiştir. Hindistan'ın söz konusu faaliyetleri aslında, Güney Asya olarak adlandırılan bölgeye siyasi olarak hâkim olma isteğinin bir sonucu olarak görülmektedir. Zira Hindistan'ın 1971'de Doğu Pakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasında oynadığı rolün ardından; 1975 yılındaki yaşanan siyasi krizde de oldukça önemli ve etkin bir siyaset izlediği bilinmektedir. Söz konusu politik ilişkiler, 1972'de Bangladeş'in bağımsızlığını kazandıktan hemen sonra bu ülke ile imzalanan “Barış, Dostluk ve İşbirliği Anlaşması” çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

Elbette ki çalışmamızın konusunu oluşturan özgürlükçü mücadelenin gerçek kahramanları, Bengal halkı yani Müslümanlarıydı. Söz konusu mevzunun, başlı başına münferit bir konu ya da çalışma başlığı olarak ayrıca incelenmesi gerekir. Ancak yeri gelmişken; Bangladeş Bağımsızlık hareketinin lideri Mucibur Rahman'ın üstlenmiş olduğu olağanüstü misyondan da kısaca bahsedilmelidir. Mucibur Rahman, Bengal dili ve kültürüne bağlılığı üzerinden yola çıktığı kurtuluş mücadelesinde, Doğu Pakistan halkının güvenini kazanmış; topraklarının bölünmesini istemeyen Pakistan'a karşı başlatılan şiddetsiz mücadelenin sonucunda halkını ve ülkesini özgürlüğe kavuşturmuştur. Öyle ki Mucibur Rahman, 7 Mart'taki konuşmasıyla halkını özgürlükleri için sivil itaatsizlik kampanyası yürütmeleri için yüreklendirmiştir. Devlet daireleri, bankalar, şirketler, okullar, fabrikalar, atölyeler dâhil olmak üzere her türlü kurum ve kuruluş, Bangabandhu⁶ diye de anılan Rahman'ın özgürlük hareketinin bir parçası olmayı kabul etmişti. Çatışma ortamından kaçabilen halkın bir kısmı

⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sheikh Mujibur Rahman (2018). *The Unfinished Memoirs*. Dhaka, Bangladesh: The University Press. Bu biyografik eser, Atatürk Araştırma Merkezi tarafından *Sheikh Mujibur Rahman Tamamlanmamış Anılar* adıyla, 2018 yılında Türkçeye de çevirtilerek yayımlanmıştır. Ayrıca Mujibur Rahman'ın 7 Mart 1971'de yapmış olduğu zafer konuşması (söz konusu bilgi ve yönlendirme için Prof. Dr. A. Merthan Dündar'a teşekkürlerimi sunarım) için de bakınız: <https://www.youtube.com/watch?v=J9vUulq4tZI> (Erişim Tarihi: 23.03.2021'de erişildi).

Hindistan'a sığınmış; Bengalli Mukti Bahini (Özgürlük Savaşçıları) direniş örgütü ve Hint ordusunun yardımıyla Pakistan ordusunun Bangladeş'teki faaliyetleri durdurulmuştur.

Bangabandhu Şeyh Mucibur Rahman, Bangladeş'in dış politikasında herkesle dost olmayı ve kimseyle düşman olmamayı benimseyen barışçı bir liderdi. Onun diplomatik yaklaşımı sayesinde Bangladeş; İngiliz Milletler Topluluğu, Bağlantısızlar Hareketi, İslam İşbirliği Teşkilatı ve Birleşmiş Milletler'e katılmış ve dünya ülkelerinin çoğu tarafından tanınmıştır. 1973 yılında Bangabandhu, küresel barışı teşvik etme çabaları sebebiyle 'Joliot Curie Barış Ödülü'ne layık görülmüştür. 1973 yılında Cezayir'deki Bağlantısızlar Hareketi Zirvesi'nde Bangabandhu'yu kucaklayan Kübalı lider Fidel Castro, *Himalayaları görmedim ama Şeyh Mucib'i gördüm. Bu adam kişiliği ve cesaretiyle Himalayalardır. Böylece Himalayaları görme deneyimini yaşadım* demiştir (Shahnawaz 2015: 157).

3. Bangladeş'in Bağımsızlık Sürecinde Hindistan'ın Siyasi Tutumu

Güney Asya tarihinin ilgili dönemdeki şekillenışı ile ilgili olarak karşımıza çıkan en önemli siyasi karakter İndira Gandhi'dir. İndira Gandhi'nin Hint ve sonrasındaki Güney Asya siyaseti, bugünkü Bangladeş-Hindistan ilişkilerinin temellerinin atılmasında büyük bir rol oynamıştır. Söz konusu ilişkilerin mimarı olan Gandhi'nin Hint siyasetine girişi ise kısaca şöyle özetlenebilir: Kongre partisi yönetiminin hemfikir olduğu bir isim olarak göreve aday gösterilen İndira Gandhi'nin, uysal biri olacağı ve Nehru'nun kızı olmasından kaynaklanan tanınmışlığının, 1967 seçimlerinde partiye avantaj sağlayacağı düşünülüyordu. Gandhi kariyerinin başından itibaren kendini babasının laik ve sosyalist değerlerinin emanetçisi olarak görmüş, kısa bir alışma döneminden sonra söz konusu idealleri uygulamaya karar vermişti. Bu arada, 1970'lerin başında ekonomik büyümenin durmasıyla Hindistan çapında her kesimden insanı sokağa döken bir huzursuzluk baş gösterdi. Söz konusu direniş hareketlerinden en tehlikeli olanı, Batı Bengal merkeziydi. Gandi, halkın huzursuzluğu karşısında kısa bir süre içerisinde dizginleri eline almış kongre partisi mekanizmalarını kullanmaktan vazgeçerek doğrudan halka yönelmiştir. 1971 seçimleri, bu stratejisinin bir sonucu olarak galibiyetle sonuçlanmıştı. 1971'de Sovyetler Birliği ile yaptığı ittifak, ABD ile yakın ilişkisini bitirmiş oldu; bu ilişki Çin savaşı sırasında şekillenmiş fakat ABD'nin Pakistan'a yaptığı yardımlardan dolayı yara almıştı. Ancak Gandi'nin en büyük zaferi, Aralık 1971'de ki Pakistan Savaşı oldu. Pakistan, 1960'ların sonundan itibaren doğu ve batı kanatlarının birbirinden ayrılan çıkarlarını koruma mücadelesi veriyordu.

Fakat bu iki kanat, yani coğrafi bölgenin arasında 1600 kilometrelik Hint toprakları uzanıyordu. 1971'de Bengalliler'in eyaletteki Pencap hâkimiyetinden duydukları öfke, isyana dönüştü. Pakistan lideri General Yahya Han, direnişi silah zoruyla bastırmaya kalkışınca Hindistan Bengalliler'e önce örtülü yardımlarla; ardından aralık ayındaki doğrudan istilayla destek oldu. Sonuçta Pakistan, doğudaki egemenliğini yitirdi ve 100.000 kişilik ordusu Hindistan'a teslim oldu. (Metcalf, B. D. & Metcalf T. R., 2012: 252; Ludden 2011: 85).

Wolpert' e göre; bir milyona yakın ölüm ve tahminen on milyon kişinin yer değiştirmesi ile sonuçlanan söz konusu bölünme eylemi, XX. yüzyılın en büyük felaketlerinden biridir (Wirsing 1994: 13; Aktaran: Ogden 2015: 20). Bu şiddet eğilimi ve toplum içerisindeki huzursuzluk, Hindistan- Pakistan savaşını doğurmuştur. Hindistan ile Pakistan arasındaki ilk silahlı gerginlik, Keşmir'in iki taraf arasında eşit olmayan bir şekilde bölünmesi ile sonuçlanmıştır. Bilindiği üzere, günümüzde dahi periyodik olarak ülkeler arası gerginliğe, çatışmaya dönüşen ve maalesef henüz çözümlenememiş “Keşmir Sorunu” olarak anılan bir siyasi problem mevcuttur (Hagerty 1991: 352).

Hindistan Cumhuriyeti kurumlarının oluşum süreci, Nehru'nun 1964'de ölümüyle tartışmalı bir biçimde sona ererken benzer bir durumu Pakistan için tanımlamak çok daha zordur. General Eyüp Han komutasındaki ordunun, Ekim 1958'de kontrolü ele geçirdiği ve böylelikle bir ulusun ordusu; kıdemli bürokratları, politikacıları ve din adamlarına üstünlük kurduğu bir dönemde, Pakistan tarihinin oluşum ya da ilk safhası, Bengal kanadının 1971'deki ayrılmasıyla tamamlanmış oldu. Bu kopma, Doğu Bengal'de bağımsız bir Bangladeş'in yaratılış sürecini de beraberinde getirdi (Stein 2015: 390-391).

Sonuç ve Değerlendirme

1970'ten itibaren Hindistan, Doğu Pakistan'ın özerkliğinin garantiye alınması ve bölgedeki huzursuzluğun ortadan kaldırılması için askerî güç kullanımının meşru bir hal aldığını ilan etmiştir. İndira doktrini olarak anılan bu yaklaşıma göre; herhangi bir güney Asya ülkesinde çıkacak bir ihtilafa dışarıdan yapılacak müdahale açık veya örtülü Hindistan karşıtı bir niyet taşıyacak olursa; Hindistan bu dış müdahaleye izin vermeyecektir. Bu yüzden de hiçbir Güney Asya hükümeti, Hindistan'ın aleyhine bir niyet taşıyacak türden, herhangi bir yardım talebinde bulunmadılar. Sonuç olarak Hindistan'ın askerî gücü bölgede caydırıcı bir kuvvet ve müdahale aracı olarak kullanılmış oldu. Nitekim Hindistan askerî gücünü, çeşitli ikili barış koruma operasyonlarına destek sağlamak üzere kullanmıştır. Hindistan

müdahalelerinde her zaman başarılı olmasa da Güney Asya'da etkileyici politikalar izlemeye devam etmiştir. 1960 yılında Nepal'de; 1975 yılında Bangladeş'te yaşanan siyasal krizlerde, bu ülkelerdeki hükümet karşıtı isyancı gruplara yardım etmeye kalkışmıştır. Zaten Hindistan'ın 1971'de Doğu Pakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasında üstlendiği misyon, Hindistan'ın bölgeye açıkça hâkim olma isteğini ortaya koymuştur (Kumar 1999: 103; Aktaran: Ogden 2015: 131; Rao 2012: 157).

Çevresel kontroldeki siyasal tepkilere çarpıcı bir örnek; Hindistan ve Doğu Pakistan yani Bangladeş arasındaki ve iki ülkeden de geçen Ganj Nehri'nin sularının yönlendirilmesi konusundaki eskiye dayanan tartışmalar kaynaklıydı. Öyle ki nehrin suları mevsimlere göre büyük değişiklikler gösterebiliyordu. Muson yağmurları genellikle tahrip edici su baskınlarına neden olurken; kurak mevsimlerde yoğun nüfuslu Bengal Bölgesi'nin gereksinimlerini karşılamakta yetersiz kalıyordu. Hindistan, ırmağın aşağısına uzanan ve hızla alüvyon biriktiren Kalküta Limanı'na akan koluna yeteri kadar su yönlendirmek için 1951'de başlayarak nehrin Bangladeş'e girdiği yere yakın bir bölgede baraj yapımı işine girişmişti. Ayrıca 1975'te Bangladeş'in sulama programı ile ilgili yaptığı birtakım hatalar, 35 milyon civarında insanı etkileyen, çevresel zarara neden olacak bir durumu doğurmuştu (Sikri 2009: 162; Rao 2012: 161).

Ekonomik reformlar ve Soğuk Savaş sonrası dünyanın mevcut gerçeklikleri; yeni bir Hindistan dış politikası gerektirmekteydi. Bu yaklaşımın en belirgin özelliği, Hindistan'ın Güney Asya'daki komşularına yönelik iyi niyet ve karşılıklılık ilkelerine dayanan Gujral doktriniydi. Bu haliyle Nehru'cu idealizmin yerini; daha etkili ticari, enerji ve güvenlik ilişkileri kurabilmesi amacıyla pragmatik ve tavizkâr bir tavır almıştır. 1992 yılından itibaren de Hindistan güneydoğu Asya ile dinî, sanatsal, dilsel ve siyasi mirasa dayanan “Doğuya Bak” politikası temelinde daha ileri askerî, ekonomik ve diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştır. Bu diplomasinin büyük bir bölümü Hindistan'ın komşularının başta Kuzeydoğu; Butan, Bangladeş Nepal, Myanmar'a komşu olan bölgelerde olmak üzere; ayrılıkçılığa kucak açma ve onları desteklemekten caydırılmaya dayanıyordu. Söz konusu ilişkilerin diplomatik bağlamda en sağlam temellere oturturulduğu komşularının başında da Bangladeş gelmekteydi. Yeni Uluslararası ekonomik düzen, 1970'lerde -kalkınmakta olan ve kalkınmış ülkeler arasındaki eşitsizliğin giderilmesi amacıyla- kurulmuş olsa da Hindistan'ın çok yönlü etkinliği, 1971 Doğu Pakistan müdahalesi sebebiyle azalmaya başlamıştır. Hindistan'ın liderleri, Güney Asya Bölgesel İşbirliği Ortaklığı (SAARC) gibi daha fazla istikrar ve ticari ilişkiler geliştirilmesine katkıda bulunan çeşitli örgütlerin kurulmasına ön ayak

olarak bölgesel düzeyde daha başarılı olmuşlardır (Rao 2012: 160, 163; Ogden 2015: 25-26).

Siyasi partiler döneminde, Bangladeş-Hindistan dış ilişkilerine pek fazla önem verilmemekteydi. Bu ilgisizlik esasen Hindistan'ın uluslararası ilişkilerinden ziyade kalkınma ve ülkenin yönetimi ile ilgilenen siyasi zümrelerin çoğunluğunun, bölgesel bakış açısından kaynaklanmaktadır (Rao 2012: 161). Hâl böyleyken siyasi partilerin Hindistan'a komşu ülkelerle ilişkileri destekleyici bir ilgileri bulunmamaktaydı. Bangladeş açısından da durum pek farklı değildi. Ancak ekonomik çıkar ilişkileri bağlamında komşu coğrafyalar ve ülkeler ile kurulan uluslararası ilişkiler temelli politikalar bağlamında; Bangladeş ile yürütülen ilişkilerle ilgili şu detayı paylaşmak gerekir: Petrol ve doğalgaz boru hatlarının inşası, Hindistan enerji güvenliği siyaseti dinamiğinin merkezinde yer almakta olup öncelikle Delhi'nin yakın ve uzak çevresinden enerji sevkiyatının artırılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda son yıllarda pek çok boru hattı öngörülmüş mesela; İran-Pakistan-Hindistan doğalgaz boru hattı ya da Türkmenistan-Afganistan-Pakistan Projesi ve Bangladeş-Myanmar-Hindistan boru hattı, bunlardan birkaçıdır. Fakat siyasi farklılıklar, güvenlik konuları ve jeopolitik güçlükler; söz konusu gayreti imkânsız kılmıştır (Ogden 2015: 102). Hindistan komşuları Nepal ve Bangladeş ile hidro güç kaynaklarının erişimi için de birtakım ilişkiler kurmuş; ancak tüm bu kaynak potansiyelinin gerçeğe dönüşmesinin bir önkoşulu inovasyon ve yatırımı arttırmak hususundaki devlet kontrolü maalesef gevşetilmiştir (Ogden 2015: 102-103). Bu duruma özellikle dikkat çekilmeli ve gelecekteki Bangladeş-Hindistan ilişkilerinin inşasında üzerinde durulması gereken önemli bir konu olarak ayrıca ele alınmalıdır.

Ayoob'un ifadesiyle; daha önce de ifade ettiğimiz gibi Gujral Doktrini⁷ bölgesel istikrarı Hindistan'ın büyük güç olma hedefinin bir aracı olarak gören faydacı bir yaklaşıma doğru kayıldığını göstermiştir. Dolayısıyla ilgili doktrin siyasette önemli bir yön değişikliği anlamına gelmiş ve 1990'larda Hindistan'ın bölgesel ilişkilerinin geliştirilmesine yardımcı olarak önemli anlaşmaların imzalanmasına vesile olmuştur. Bu anlaşmalara 1996'da

⁷ Uzun süreli bir polikacı ve aktivist olan I. K. Gujral, Hindistan'ın Dışişleri Bakanı ve on ikinci başbakanı olarak görev yapmıştır. Görevi süresince, Güney Asya'da bölgesel ilişkilerde iyi niyet ve cömertliği temel alan ve de Pakistan, Çin ve ABD'nin bölgedeki etkisine karşı gelmek için gerekli görülen "Gujral Doktrini"ni uygulamıştır. Diğer devletlerin işlerine müdahale etmeme, toprak ve egemenlik bütünlüğü saygı ve ihtilafların barışçıl yollardan çözümünü ilkleri bu yaklaşımının temelini oluşturmuştur. Hindistan'ın (yoksulluk, tarih, sömürgeleşme mirası ve yerleşik güvenlik sorunları bağlamında) Güney Asya'dan koparak Asya-Pasifik bölgesine yönelmesi ve Çin, Japonya ve Bangladeş ile işbirliğine gidilerek Güney Asya bölgesinde "saldırgan ve genişlemeci olmama" inancının temsilcisi olarak tanınmıştır (Ogden, 2015: 132).

Bangladeş ile imzalanan Ganj sularının paylaşımı anlaşması; güç iletimi konusunda Nepal ile imzalanan 1996 Mahakali Anlaşmaları'nı örnek verebiliriz. Hindistan'ın Bangladeş ile imzalamış olduğu karşılıklı anlaşmalar; 1990'ların sonlarına gelindiğinde, komşusuna karşı taviz veren bir tutum geliştirerek bölgedeki hâkimiyetini, tek taraflı cömertlik ilkesi temeline oturttuğu şeklinde yorumlanmıştır (Ayoob 2000: 30; Aktaran: Ogden 2015: 132-133).

21. yüzyılın başları itibariyle Hindistan, Nepal'i Çin'e karşı stratejik bir tampon olarak görme ve Nepal'in Hindistan'daki Naksalilere yardım etmesini engelleme politikalarını sürdürmüştür. Hindistan ayrıca başta Butan ve Bangladeş olmak üzere diğer komşularını, topraklarında bulunan ve militanların Hindistan'a karşı gerçekleştirecekleri saldırılarda kullandıkları üstlerini ortadan kaldırmaları için de teşvik etmiştir. Bu bağlamda Hindistan, Bangladeş'in ABD'yle asker konuşlandırmasına ilişkin bir anlaşma imzalamasına engel olmasında da görüldüğü üzere; bölgedeki hâkimiyetini muhafaza etmeye devam etmeye çalışmıştır (Pant 2005: 107; Aktaran: Ogden 2015: 134).

2000'li yılların hemen başında Hindistan, sınır komşularıyla ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine dair yapıcı ve geliştirici birtakım adımlar atmaya başlamıştır. Bunun sonucunda; 2005 yılında Bangladeş toplam ihracatının %10,3'ünü Hindistan'a yaparken, toplam ithalatının % 21'ini Hindistan'dan yapmıştır. 2007 yılına gelindiğinde Hindistan-Bangladeş ihracatına yüzde sıfır gümrük vergisi uygulamış; bu hareket ilişkilerde cömertliği ve bağlanırlığı arttırmış ve komşuları için dengeleyici bir ekonomik güç olarak Hindistan'ın cazibesini arttırmıştır (Ogden 2015: 135).

Yasadışı göç, İslamcı ve ayrılıkçı militan sızmaları gibi sorunlar sebebiyle; Delhi için bir endişe konusu olan ve iki ülke askerleri arasında ara sıra çatışmalara neden olan Hindistan ve Bangladeş arasındaki tartışmalı sınır bölgelerinde, 2011 yılı haziran ayında ilk defa ortak bir nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Manmohan Singh, Eylül 2011'de Dakka'yı 12 yıl sonra ziyaret eden ilk Hindistan Başbakanı olmuş; bu ziyaret sonucunda altyapı geliştirme, enerji ve sınır müzakereleri konularında mutabakat anlaşmaları imzalanmıştır (Rao 2012: 169). Daha birçok gözlemci bölgesel istikrarın geliştirilmesi için bu tür girişimlerin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Bangladeş'in sınır bölgelerinin teröre destek için kullanılmasının (ayrıca para, silah, insan, uyuşturucu ve hayvan kaçakçılığı vb.) önüne geçmek için sarf edilen çabalar da bu karşılıklı iyi niyete dayalı ikili ilişkilerin temelini oluşturmaya devam etmiştir (Ogden 2015: 136).

Hindistan ve Bangladeş arasındaki karşılıklı işbirliğine dayanan anlaşmalar kapsamında; Güney Asya bölgeselliğine ulaşma yolundaki tek başarılı girişim; “Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütünün” (SAARC) çalışmaları olmuştur. 1985 yılında bölgenin dünya toplam nüfusunun dörtte biri oranına sahip oluşu ve müşterek bölgesel hedeflerin; ikili anlaşmazlıkların yerini almasıyla ortak eylemin herhangi bir tek taraflı yaklaşımdan daha etkili olacağı inancına dayanan SAARC kurulmuştur. Butan, Nepal, Pakistan, Sri Lanka, Bangladeş ve Hindistan; üyesi oldukları söz konusu Forum'da Güney Asya Bölgesel ilişkilerini, ekonomi ağırlıklı olarak yoğunlaştırmış ve 1995'te “Güney Asya Tercihli Ticaret Anlaşması” ve 2006'da “Güney Asya Serbest Ticaret Bölgesi” (SAFTA) platformlarını kurmuştur (Ogden 2015: 136; Rao 2012: 163).

Sonuç olarak yenedünya düzeni içerisindeki büyüyen ekonomisi, genç nüfusu ve jeostratejik konumuyla Güney Asya'nın belki de en önemli ülkelerinden biri olarak bilinen Hindistan, bölgedeki konumunu güçlendirmek ve uluslararası platformda müttefiklerinin sayısını artırma eğiliminde olmuştur. Bu bağlamda, çalışmamız boyunca sık sık bahsettiğimiz gibi bugün iki ayrı ülke olsalar da tarihsel olarak sahip oldukları birliktelik; gelişen ve değişen uluslararası platform içerisinde Bangladeş ve Hindistan'ın karşılıklı ikili ilişkilerinin daima olumlu bir düzlemde yürütülmesi gerektiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sınır komşusu olmaları ve bölgedeki diğer ülkelerle çok da iyi olmayan ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda; deneyimledikleri savaş ya da çatışma ortamının, her iki ülkenin de büyüme sürecine asla bir fayda sağlamayacağı aşikârdır. Ekonomik küreselleşmenin giderek doğuya kaymakta olduğu bu dönemde, sınır sorunlarını barışçıl yolla çözüme ve ticari ilişkileri geliştirme arayışı, her iki ülke için de faydalı olacaktır. İki ülke ilişkilerinin her alanda canlı tutulması, sulh ve mutlak müttefiklik; Güney Asya politikalarının belirlenmesi açısından da Bangladeş ve Hindistan'ın bölgedeki siyasi güçlerinin istikrarını destekleyecektir. Asya-Pasifik, gelişen sanayisi ve hızla büyüyen ekonomisiyle, dünyanın en dinamik bölgesi olarak anılırken bu devrimde karlı çıkacak ülkeler, ikili ve çoklu ilişkilerde faydacı uluslararası ilişkiler yürütmekte başarılı olabilenler olacaktır. Bangladeş ve bölgenin yönlendirici güçlerinden olan Hindistan'ın, karşılıklı kurmuş oldukları iki ilişkilerden; her ikisinin de bu büyük çıkar döngüsünden paylarına düşeni alacak gibi göründüklerini açıkça ifade edebiliriz.

Kaynakça

- Ayoob, Mohammed (2000). "India: Matters". *Washington Quarterly* 21(1): 27-39.
- Ganguly, Sumit (1999). "India's Pathway to Pokhran II: The Prospects and Sources of New Delhi's Nuclear Weapons Program". *International Security* 23(4): 148-177.
- Hagerty, Devin (1991). "India's Regional Security Doctrine". *Asian Survey* 31(4): 351-363.
- Kumar, Sushil (1999). "Rethinking Security in South Asia" *International Studies* 36(2): 91-110.
- Ludden, David (2011). "The Politics of Independence in Bangladesh". *Economic and Political Weekly* (46)35: 81-85.
- Mantoo, Shahnawaz (2015). "Sheikh Mujibur Rehman: Founder of Bangladesh". *African Journal of Political Science and International Relations* 9(5): 152-158.
- Metcalf, Barbara; Metcalf, Thomas (2012). *Modern Hindistan'ın Kısa Tarihi*. Çev. Z. H. Akman. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Odgen, Chris (2016). *Hindistan Dış Politikası*. Çev. A. Y. Şir. İstanbul: Matbuat Yayınevi, İyidüşün Yayınları.
- Panth, K. C. (2005). "Pokharan-II and Security Ramifications". *Achievements and Looking Ahead*, 9: 85-116.
- Rao, Subba (2012). "India-Bangladesh Relations". *The Journal of International Issues* 16(3): 151-171.
- Rahman, Sheikh Mujibur (2018). *The Unfinished Memoirs*. Dhaka, Bangladesh: The University Press.
- Sikri, Veena (2009). "India- Bangladesh Relations: The Way Ahead". *India Quarterly* 62(2): 153-165.
- Stein, Burton; Arnold, David (2015). *Hindistan Tarihi*. Çev. Müfit Günay. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Wirsing, Robert (1994). *India, Pakistan and the Kashmir Dispute: On Regional Conflict and its Resolution*. New York: St Martin's Press.

ÜLKELERİN ORDULARI VE ORDULARIN ÜLKELERİ: CEZAYİR VE BANGLADEŞ ORDULARI ÜZERİNE

*Ahmet Yiğitalp TULGA**

Giriş

1950’lerden 1980’li yılların başına kadar bazı uluslararası ilişkiler uzmanları, yeni bağımsızlığını kazanmış, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdeki askeri müdahaleleri; söz konusu ülkelerin gelişmesinde gerekli bir unsur olarak görmekteydi (Cook 2007: 51; Bendix 1977: 70; Finer 1977: 75). Bağımsızlıklarını henüz kazanmış, gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerin orduları da 1950-1980 yılları arasında, zaten bir şekilde devletlerinin yönetimine el koymuşlardı (Cook 2007: 49). Bu uzmanlar, ülkelerin modernleşmesinde ve demokratikleşmesinde, ülke ordularının etkin bir rol oynadığını savunmaktaydı (Finer 1977: 74). Ayrıca bu uzmanların görüşüne paralel olarak söz konusu ordular da ülkelerinin hâlihazırdaki önde gelenleri olarak “yüksek modernist” unsurları taşıdıklarını belirtiyor ve bu nedenle de ülkelerindeki söz konusu siyasi gücü, bizzat kendilerinin kullanmaları gerektiğini savunarak “modernleşme” bağlamında; toplumlarının ileri gelenleri olduklarını açıkça ifade ediyorlardı (Tulga 2017: 76, Cook 2007: 55).

Kendilerini “yüksek modernist” gören bu ordular, ülkelerindeki siyasete dolaylı veya direk olarak müdahil oldular (Cook 2007: 55; Finer 1977: 75). Müdahil oldukları bu siyasi sistemi, ordular kendi lehlerine göre tasarladılar ve yarattıkları bu sistemin koruyucusu haline geldiler. Bazı uluslararası ilişkiler uzmanlarının savunduğu bu teoriden hareketle; Bangladeş ve Cezayir orduları da siyasi sisteme direk ve dolaylı bir şekilde müdahale ederek kendi lehlerine siyasi mekanizmalar yaratmış ve söz konusu durumun ilgili literatürdeki en çarpıcı iki örneğini oluşturmuşlardır.

* Ulusal Sun Yat Sen Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü doktora öğrencisi, Tayvan/Kaohsiung, ahmettulga@hotmail.com

Bu çalışmada, Bangladeş ve Cezayir ordularının ülkelerinin siyasetlerinde üstlenmiş oldukları role dikkat çekilerek, söz konusu durum incelenmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda, Cezayir ve Bangladeş ordularının, ülke siyaseti ve demokratikleşmesi üzerine etkisi hakkında bilgi vermek için çeşitli sorulara cevap aranmıştır. Ayrıca çalışma kapsamında, Bangladeş ve Cezayir ordularının ülkelerindeki demokratik düzen ve gündelik siyaset açısından tehlike oluşturup oluşturmadığı ve bu orduların güçlenmesinin arkasında yatan nedenlerin neler olduğu sorularına cevap verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda özellikle, Bangladeş ve Cezayir ordusunun demokratik düzenle olan ilişkisine özellikle değinilmiştir.

Çalışma kapsamında, nitel ve nicel araştırma yöntemlerinin her ikisine de başvurulmuştur. Ayrıca Bangladeş ve Cezayir ordusunun demokrasi ve türevleri ile ilişkisi üzerine korelasyon analiz ve lineer regresyon analizinden yararlanılmıştır. Bu analizler içerisinde; darbeler, gayrisafi millî hasıla, demokrasi ve otokrasiyi kapsayan bir veri seti oluşturulmuş, her iki analiz de R programı kullanılarak hesaplanmıştır. Bu iki analize ek olarak, Bangladeş ve Cezayir haber sitelerinden rastgele seçilen “demokrasi, siyaset ve politika” anahtar kelimelerini barındıran haberler de analiz edilmiş, bu analiz için de R programı kullanılmıştır.

1. Bangladeş Ordusunun Rolü

Morris Janowitz; Bangladeş gibi ülke ordularını, ulusal kurtuluş orduları olarak adlandırmakta ve bu orduları ilgili bağlamda incelemektedir (Janowitz 1977: 80). Bangladeş ordusunun ilk siyasi müdahale tecrübesi, bağımsızlık dönemi öncesi Pakistan kontrolü dönemine kadar uzanmaktadır (Ahamed 2007: 10). Pakistan'da gerçekleşen darbeye bizzat şahit olan Bangladeşli subaylar, ordunun ülke siyasetinde ne kadar etkin bir güç olabileceğini bizzat görmüşlerdir (Ullah 2016: 259). Ancak bağımsızlık öncesi dönemde tecrübe edilen bu tür müdahalelere rağmen; gerek az bir mevcuda sahip olması, gerekse ideolojik bölünme nedeniyle Bangladeş ordusu bağımsızlığın ilk yıllarında sivil iktidarın gücüne saygı duymaktaydı.

Bu saygının en önemli nedenlerinden biri, ordu içindeki hihipler arasında bulunan ideolojik bölünmedir. Ordu içinde temel olarak iki ayrı grup vardı. İlk grup, “repatriates” olarak adlandırılan ve Bangladeşli olup Pakistan kontrolündeki dönemde, Pakistan ordusuna kayıt yaptırmış ve Bangladeş'in bağımsızlığı sonrasında Bangladeş ordusu için çalışmaya devam eden gruptur. Bağımsızlık savaşı boyunca “repatriates” olarak adlandırılan ilk grubun bir kısmı, bağımsızlık savaşına da fiilen katılmıştır

(Ahamed 1980: 141). İkinci grup, askeri geçmişi olmayan; ancak bağımsızlık savaşında fiilen savaşan kişilerin oluşturduğu gruptur. Bu grup, “bağımsızlık savaşçıları” olarak da adlandırılmaktadır. Bağımsızlık Savaşı Dönemi’nde, ikinci grubun silahlı eğitimi Pakistan ordusunda görevli Bangladeşli askerler tarafından verilmiştir (Ahamed 1980: 141).

Bu iki gruba ek olarak, bir de bağımsızlık sonrası kurulan ve ulusal güvenlik gücü (Jatiya Rakkhi Bahini) olarak adlandırılan bir gruptan daha bahsedilmektedir. Bu grup, tamamen paramiliter bir grup olup sivil siyasetçiler tarafından desteklenmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında özellikle ilk iki grup arasında fikişsel bir çatışma vardı. “Repatriates” olarak adlandırılan ilk grubun üyelerinin, bir kısmı bağımsızlık sonrasında emekli edildi ya da bağımsızlık savaşına daha aktif katılım gösteren ve kendilerinden rütbece küçük kişilerin emrine verildiler (Ahamed 2004: 107).

Özellikle ilk grup üyelerinin büyük bir kısmı, Bağımsızlık Savaşı’nın başlamasının ardından Pakistan güçleri tarafından tutuklanmış ve Bangladeşli subaylar için oluşturulan esir kamplarına gönderilmişlerdir. Bu tutukluların büyük bir kesimi, 1973 yılına kadar bu kamplarda kalmış ancak ülkelerine döndükleri zaman beklentilerinin tersine, olumsuz bir tavırla karşılaşmışlardır (Ahamed 2004: 107).

“Repatriates” askerler, ikinci grup olan “bağımsızlık savaşçıları” seküler, sosyalist ve Hindistan yanlısı olarak görmekteyken, “bağımsızlık savaşçıları” olarak adlandırılan ikinci grup “repatriate”leri fırsatçı, muhafazakâr ve Pakistan yanlısı olarak nitelendirmekteydi (Ahamed 2004: 107). Özellikle ilk iki grup arasında yaşanan bu çatışma; ordunun genel olarak moralini olumsuz etkilemekte, ordu içindeki kutuplaşma sürecinin hızlanmasına neden olmakta ve komuta katında huzursuzlukların, dahası disiplinsizliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktaydı.

Ordu’nun sivil iktidara saygı duymasının diğeri bir nedeni ise ordunun mevcudu idi. 1975 yılında ordunun mevcudu toplamda 36.000 subay, astsubay, er ve erbaştan oluşmaktadır. Ordu’nun mevcuduna ek olarak, ulusal güvenlik gücünün de 16.000 personeli vardı. 36.000 personelin 28.000’i “repatriate” olarak adlandırılan grubun üyeleri iken. Geri kalanlar ise “bağımsızlık savaşçı”larıydı (Ahamed 1980: 141). Ancak en büyük sorun, toplam asker mevcudundan ziyade subay mevcuduydu. Ordu içindeki subayların toplam mevcudu 1975 yılında 1.200’den, yüksek rütbeli subayların sayısı ise 200’den azdı (Ahamed 1988: 53).

Bu iki önemli unsur, 1975 yılına kadar ordunun siyaset dışında kalmasında önemli rol oynadı; fakat iktidar partisi Awami Birliği’nin tek

parti otokrasisine doğru yönelişi, ekonomik krizler ve yolsuzluklar, tüm dengeleri değiştirerek ve ordunun ilk resmî müdahalesine yol açtı. 1975 yılında bir grup genç subay ve iki tabur silahlı asker, Bangladeş'te yönetime el koydu (Hagerty 2008: 183). Bu olay, Bangladeş Ordusu'nun politikaya doğrudan ilk müdahalesi olarak nitelendirilmektedir. 1975 yılı sonrasında, Bangladeş Ordusu bu başarılı darbe de dâhil olmak üzere; altı kez daha çeşitli darbe girişimleri ile yönetime el koymuştur. Bu darbelerin üçü, 1975 yılında olmuşken; diğerleri ise sırasıyla 1981, 1982 ve 2006 yıllarında gerçekleşmiştir (Ullah 2016: 261).

Bangladeş Ordusu, ordunun sadece politik bir görev üstlenmesini sağlamakla kalmayıp aynı zamanda askerin, bunu yapma hakkına sahip olduğunu da iddia etmiştir. Bunun da etkisiyle Ziaur Rahman, 1977 yılında orduyu daha fazla politik karar sürecine dâhil ederek daha iyi yapılanmış ve geniş yetkilerle donatılmış bir kurum haline getirmiştir. 1977 yılı sonrasında gerçekleşen 1982 darbesi sonucunda, orduya ziyadesiyle politik imtiyazlar tanınmış ve ordu içindeki gruplar arasındaki çatışma ve sorunlar çözülmeye çalışılmıştı. Takip eden yıllarda, ordu her müdahaleden sonra kışlasına çekilmesine rağmen; politikada ordunun ağırlığı her zaman hissedilmiştir. Bangladeş'te ordu, 1975 yılından bugüne her zaman hükümetlerin üzerinde bir baskı oluşturmuş ve bu etki orduyu, Bangladeş'te adeta dokunulmaz ve tartışılmaz bir konuma taşımıştır.

2. Cezayir Ordusunun Rolü

Cezayir Ordusu, Fransa ile yapılan bağımsızlık mücadelesi sırasında kurulmuş ve kurulduğu günden itibaren sürekli olarak iktidarların üzerinde Demokrasi'nin kılıcı gibi sallanmıştır. Ordu, ilki 1965, ikincisi ise 1992 yılında olmak üzere iki defa darbe yaparak ülkede iktidarı değiştirmiştir ve kendi mensuplarını ya da orduya yakın kişileri iktidara getirmiştir.

Cezayir Ordusu, gerçekleştirdiği müdahalelerden sonra; subayların hâkimiyetine dayalı sivil bir düzenin kurulmasını sağlamış ve halkın tepkisini çekmemek için müdahalelerden sonra kışlalarına çekilmiştir (Cook 2007: 55). Siyaseti doğrudan değil, perde arkasından yönetmeyi tercih ederek kendine yakın gördüğü siyasi iktidarı korumak amacıyla, sürekli siyasete müdahil olmuştur. Subaylar, kendilerinin kontrolü dışında ortaya çıkan siyasi düzene yönelik herhangi bir tehdit algıladıkları anda; doğrudan harekete geçtiler. 1965 darbesinden itibaren ordu, artık kendini ülkesinin hizmetindeki basit bir araç olarak görmekten vazgeçmişti. Ordu, ülkeydi ve Cezayir de onun devletiydi (Sınır tanımayan gazeteciler 1998: 80). Ordu,

ülkedeki iktidarı asla başkasıyla paylaşmamış, tam manasıyla elindeki iktidarı eksiksiz ve kusursuz biçimde kullanmıştır.

Cezayir Ordusu, ülkenin bağımsızlığını kazandığı 1962 yılından itibaren; savaş, İç ve Dışişleri Bakanlıklarını elinde tuttu. Bu bakanlıkların elinden alınması tehlikesine karşı her zaman tetikte oldu; kaybettiği durumlarda ise doğrudan müdahalelerde bulundu. Ancak kontrolü altında olan bu bakanlıkları da aslında bizzat kendi yönetmedi; genellikle perde arkasında kalarak bu sayede, günlük siyasete katılmak zorunda da kalmadı. Ordu; ancak kendi hegemonyası altındaki sistemin köklü şekilde değişmesine olanak sağlayacak kurumların, muhaliflerin eline geçme olasılığı karşısında, saklandığı perdenin arkasından çıkarak günlük siyasetteki yüzünü gösterdi (Tulga 2017: 80).

1954 yılında başlayan bağımsızlık savaşı, 1962 yılında kazanılmış; bu süreçte ve sonrasında, ordu personeline ordunun üst rütbelileri tarafından, ülkenin kurucu unsuru oldukları ideolojisi aşılanmıştı. Bu durum, Cezayir ordusu mensuplarının kendilerini sivillerin üzerinde gören değişmez bir ideolojiye sahip olmalarına neden oldu (Cook 2007: 170). 1965 yılının Haziran ayında gerçekleşen askerî darbenin ardından Bumedyen,¹ ordunun Cezayir ulusunun ve milliyetçiliğinin gövdesi, koruyucusu olduğunu şu sözlerle dile getirdi: “Biz (ordu) halkız, Biz (ordu) devrimiz” (Zartman 1973:2017).

Cezayir ordusunun askerleri kendilerini, Cezayir için Batı’nın kurumsal kapasitesi ve teknolojisi ile aşılanmış, modernleşmenin büyük gücü olarak gördüler. Çoğu ordu personeli, hayatlarının büyük kısmını; kendileri için tahsis edilmiş okullar, hastaneler ve konaklama alanlarında geçirdiler. Asker sınıfı kendisini, toplumun geri kalanına göre üstün sayarak toplumun geri kalanından kendilerini soyutladılar. Bu durum, Cezayir askeri için bir nevi Cezayir içindeki başka bir Cezayir görünümünü meydana getirmiştir.

Ordu’nun yönetim ve iktidar üzerindeki etkisi, yıllar içinde özellikle de 1965 ve 1992 yıllarında kendisini doğrudan hissettirdi. Ordu, kendi nüfuzunu, etki alanını sınırlayacak tehdit edecek kişileri asla hoş görmedi ve hiçbir bağımsız siyasi eylem biçimine tahammül etmedi (Sınır tanımayan gazeteciler 1998: 80).

Ordu’nun kendi iç çıkarlarına göre oluşturduğu sisteminin yanında; ekonomik, güvenlik ve dış politik çıkarları da vardı. Bu kazançlar bütünü,

¹ Hüvârî Bû MEDYEN, Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti’nin ikinci devlet başkanı. Ayrıntılı bilgi için bakınız, İslam Ansiklopedisi.

Cezayir Ordusu'nun ana çıkarlarını oluşturarak ve bu çıkarların zarar görmemesi için elinden geleni yaptı (Dillman 2000: 95). Ordu'nun temsil ettiği gerçek iktidar, gücünü sonuna kadar kullanarak söz konusu çıkar çatışmalarında kendi lehine sonuçlar aldı. Ordu, genellikle Berberi cemaat, kadın dernekleri, işçi sendikaları ve entelektüellerin desteği ile kendi çıkarlarını meşrulaştırmayı başarmıştı.

Buteflika, 1999 seçimlerini kazanmasının ardından; sivil liderliği, politikayı canlandırmak ve orduyu yönetimden uzaklaştırmak için bir takım adımlar attı. Bu nedenle hazırlanan anayasa değişikliği ile kendi denetimini genişletti (Le Sueur 2010: 101). Buteflika'nın kendi etki alanını genişletmesi; paralel olarak ordunun, Buteflika üzerindeki etkisinin görece olarak azalmasına neden oldu.

3. Bulgular

Araştırmanın ilk etabında bir veri seti oluşturulmuştur. Bu veri seti başarılı ve başarısız darbe girişimleri, gayrisafi yurtiçi hasıla, kurumsallaşmış demokrasi ve otokrasi ve birleştirilmiş politika skorunu kapsamaktadır. Bu veri seti sadece Cezayir ve Bangladeş ülke verilerini içerisine almaktadır. Veri seti içerisindeki veriler, 1965-2016 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır.

Veri seti içerisindeki kurumsallaşmış demokrasi, otokrasi ve birleştirilmiş politika skoru verileri, Sistemik Barış Merkezinden (Center for Systemic Peace) alınmıştır. Gayrisafi millî hasıla verileri ise Dünya Bankası kaynaklıdır. Başarılı ve başarısız darbe girişimlerinin datası ise Illinois Üniversitesi'nin Cline Merkezi veri seti kaynaklıdır. Başarılı ve başarısız darbe girişimleri verisi; Cezayir ve Bangladeş'te gerçekleşen darbelerin sayısını, yılını ve darbenin sonucunu içermektedir. Kurumsallaşmış demokrasi, otokrasi ve birleştirilmiş politika skoru; ekonomi, çevre, siyaset, ekoloji, cinsiyet eşitliği, sağlık ve bilgi verilerini içermektedir.

Çalışma için oluşturulan veri seti içerisinde beş değişken vardır. Bu değişkenler şu şekildedir; Cezayir ve Bangladeş'te toplam darbe sayısı, gayrisafi yurtiçi hasıla, kurumsallaşmış demokrasi ve otokrasi ve birleştirilmiş politik skor.

İlk olarak, değişkenler arasındaki bağıntıyı anlamak amacıyla; Cezayir ve Bangladeş için ayrı ayrı iki adet korelasyon analizi yapılmıştır (Tablo 1 ve Tablo 2). Bu korelasyon analizleri sonucunda bazı bulgulara ulaşılmış ilk korelasyon analizi Bangladeş özelinde gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1’de görüldüğü gibi Bangladeş’te askerî darbeler (Tcoup) ile Kurumsallaşmış otokrazi (Autoc) arasında pozitif bağıntı vardır. Diğer bir deyişle, Bangladeş’te başarılı ve başarısız darbe girişimlerinin sayısı arttıkça ülke, kurumsallaşmış otokraziye yaklaşmıştır. Ulaşılan bu sonuç, literatürdeki sonuçlardan farklı değildir.

Tablo 1’de görülen bir diğer bulgu ise Bangladeş’te başarılı ve başarısız darbe girişimleri ile kurumsallaşmış demokrasi (Democ) arasında negatif bir bağıntı vardır. Yani Bangladeş kurumsallaşmış demokrasiye yaklaştığında ülkede gerçekleşen başarılı ve başarısız darbe girişimlerinin sayısı azalmaktadır. Ulaşılan bu sonuç, yukardaki sonucunda doğruluğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 1: Bangladeş Korelasyon Analizi

	Tcoup	GDP	Democ	Autoc	Polity
Tcoup	1	-0.195	-0.664	0.709	-0.697
GDP	-0.195	1	-0.198	0.032	-0.120
Democ	-0.664	-0.198	1	-0.934	0.985
Autoc	0.709	0.032	-0.934	1	-0.982
Polity	-0.697	-0.120	0.985	-0.982	1

Son olarak, Bangladeş’te başarılı ve başarısız darbe girişimleri (Tcoup) ile birleştirilmiş politika skoru (Polity) arasında, negatif bir bağıntı olduğu anlaşılmıştır. Birleştirilmiş politika skoru, insan hakları, özgürlükler ve demokrasi gibi değişkenleri kapsamaktadır. İnsan hakları, özgürlük ve demokrasi gibi değerlerin Bangladeş’te yükselmesi, ülkedeki başarılı ve başarısız darbe girişimlerinin sayısının azalmasına yardımcı olmaktadır.

Ulaşılan bu üç bulgu da yine literatürde karşılaşılan sonuçlardandır. Her üç bulgu birbiri ile ilişkili olduğu için çıkan sonuçlar, bulguların doğruluğunu kanıtlamaktadır. Buna ek olarak ortaya çıkan bir diğer sonuç ise başarılı ve başarısız darbe girişimleri ile gayrisafi yurtiçi hasıla arasında pozitif veya negatif bir bağıntıya ulaşılamamış olmasıdır. Yani diğer bir deyişle; Bangladeş özelinde darbe girişimleri ile gayrisafi yurtiçi hasıla arasında bir bağıntı yoktur.

Tablo 2: Cezayir Korelasyon Analizi

	Tcoup	GDP	Democ	Autoc	Polity
Tcoup	1	0.047	-0.255	0.224	-0.234
GDP	0.047	1	-0.125	0.179	-0.167
Democ	-0.255	-0.125	1	-0.946	0.970
Autoc	0.224	0.179	-0.946	1	-0.996
Polity	-0.234	-0.167	0.970	-0.996	1

Cezayir özelinde gerçekleştirilen korelasyon analizinde ulaşılan sonuçlar, Bangladeş örneğinden oldukça farklıdır. Bangladeş örneğinde olduğu gibi Cezayir örneğinde de Kurumsallaşmış Demokrasi (Democ) ve otokrasi (Autoc) ile Birleştirilmiş Politika Skoru (Polity) arasında negatif ve pozitif bağıntı vardır. Bu bağıntı değerleri, Bangladeş örneğindeki sonuçlara oldukça yakındır. Ancak Cezayir örneğinde; Bangladeş örneğinin tersine, başarılı ve başarısız darbe girişimleri ile kurumsallaşmış demokrasi ve otokrasi ile birleştirilmiş politika skoru arasında kayda değer negatif veya pozitif bir bağıntıya rastlanmamıştır. Bangladeş örneğinde olduğu gibi Cezayir örneğinde de gayrisafi yurtiçi hasıla ile başarılı ve başarısız darbe girişimleri arasında kayda değer bir bağıntıya rastlanmamıştır.

Çalışma içerisinde; korelasyon analizine ek olarak Cezayir ve Bangladeş özelinde lineer regresyon analizi de yapılmıştır (Tablo 3). Analiz sonuçları ilk etapta yapılan korelasyon analizini doğrulamaktadır.

Lineer regresyon analizinde bağımlı değişken olarak Cezayir ve Bangladeş'teki başarılı ve başarısız darbe (Tcoup) girişimlerinin sayısı seçilmiştir. Çalışmanın en önemli amaçlarından biri, Cezayir ve Bangladeş Ordularının kurumsallaşmış demokrasi (Democ) üzerindeki etkileridir. Bu nedenle bağımsız değişken olarak Cezayir ve Bangladeş'te kurumsallaşmış demokrasi (Democ) verisi seçilmiştir.

Tablo 3: Bangladeş ve Cezayir Lineer Regresyon Analizi²

	<i>Dependent variable:</i>	
	Tcoup	
	(1)	(2)
Democ	-0.127*** (0.036)	-0.077 (0.065)
Constant	0.904*** (0.160)	0.192** (0.088)
Observations	18	22
R ²	0.441	0.065
Adjusted R ²	0.406	0.018
Residual Std. Error	0.476 (df = 16)	0.348 (df = 20)
F Statistic	12.637*** (df = 1; 16)	1.385 (df = 1; 20)
<i>Note:</i> * p<0.1; ** p<0.05; *** p<0.01		

Lineer regresyon analizine göre; Bangladeş özelinde, ordunun başarılı ve başarısız darbe girişimleri ile kurumsallaşmış demokrasi arasında kayda değer bir negatif ilişki vardır. Ulaşılan bu sonuç, korelasyon analizi sonucunda elde edilen sonuçlarla paralellik göstermektedir.

Lineer regresyon analizi sonucunda kurumsallaşmış demokrasi ile Cezayir ordusunun başarılı ve başarısız darbeleri arasında çok kayda değer bir değere ulaşılammış; ancak ortaya çıkan sonuç, bu iki değişken arasında bir miktar ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

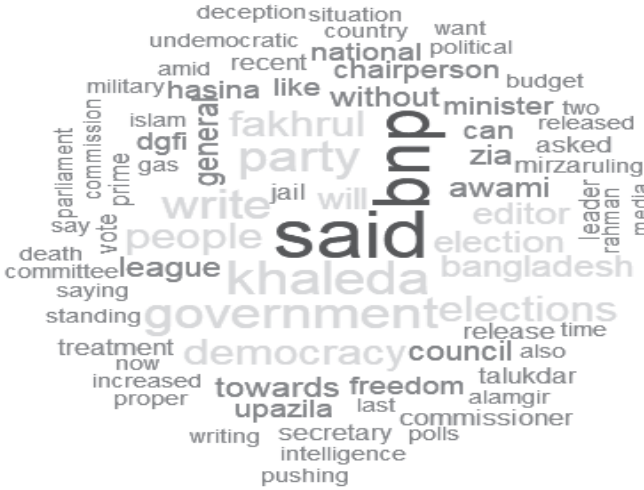
Araştırmanın sonunda; korelasyon ve lineer regresyon analizine ek olarak; İngilizce yayın yapan Bangladeş ve Cezayir gazeteleri seçilmiş ve 2017-2019 yılları arasındaki rastgele haberler, analiz edilmiştir. Bu bağlamda, Bangladeş'ten seçilen ilk gazete "bdnews24"dür. Bu gazete aynı zamanda Bangladeş'te ilk defa İngilizce yayın yapan gazetedir ve bu niteliği sebebiyle seçilmiştir. Bangladeş'ten seçilen ikinci gazete ise "The Daily

² Lineer Segresyon tablosunda (1) Bangladeş (2) Cezayir'dir.

News”dır. The Daily News gazetesi, Bangladeş’in çevrimiçi olarak en çok okunan gazeteleri arasındadır ve bu nedenle seçilmiştir.

İlk olarak analiz edilen bdnews 24 haber sitesinde, 2017-2019 yılları arasında rastgele seçilen haberlerde en çok kullanılan üç kelime; “BNP” (Bangladeş Milliyetçi Partisi), “Seçim” (election) ve “Halk” (people)tır. Ordu kelimesi de birçok defa kullanılmasına rağmen; haberlerde en popüler ve en çok kullanılan veya tekrar edilen kelime değildir.

Tablo 4: BD NEWS 24 haber analizi

İkinci olarak incelenen haber sitesi ise The Daily News’tır. Bu haber sitesinde, 2017-2019 yılları arasında rastgele seçilen haberlerde; en çok kullanılan üç kelime ise “Hükümet” (government), “Demokrasi” (democracy) ve “Siyasi” (political) dir. İlk analiz edilen bdnews 24 haber sitesinde olduğu gibi The Daily News’da da ordu kelimesi elbette zaman zaman kullanılmış; ancak kullanılan en popüler veya en çok kullanılan kelime olmamıştır.

Tablo 5: The Daily News haber analizi

Bangladeş'teki iki haber sitesindeki belirli haberler incelendikten sonra; Cezayir'de seçilen haber sitelerindeki 2017-2019 arasındaki haberler taranmıştır. Ancak Cezayir genelinde, İngilizce yayın yapan haber kaynaklarının azlığı nedeniyle; Arap dünyasının önemli haber kaynaklarından biri olan “Al Jazeera” seçilmiştir. Cezayir'in kendine ait haber sitelerinden ise “Echorouk” tercih edilmiştir.

Cezayir’de ilk incelenen haber sitesi olan Echorouk’ta en fazla “Ordu” (army), “Askerî” (military), “Cezayir” (Algeria), “Başkan” (president) ve “Seçim” (election) kelimelerinin kullanıldığı görünmüştür. Ordu ve askerî kelimeleri ise tek sayılırsa, ordu veya askeriye kelimeleri açık ara en fazla kullanılan ve en popüler kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 6: Echorouk haber analizi

Cezayir ile ilgili ikinci incelenen haber sitesi Al Jazeera'dır. Al Jazeera'da "Bouteflika", "Cezayir" (Algeria) ve "Ordu" (Army) en sıklıkla kullanılan kelimelerdir. Yukarıda anlatıldığı gibi ordu kelimesine ek olarak askeriye kelimesi de zaman zaman kullanılmış ve analiz sürecinde, her iki kelime de ayrı ayrı ele alınmıştır.

Tablo 7: Al Jazeera haber analizi

Sonuç

Cezayir ve Bangladeş, demokratik geçiş, otokratikleşen rejimler, muhalif hareketler, parçalanmış sivil toplum ve ordunun sivil iktidarlar üzerindeki baskısı ve müdahale örneklerini içinde barındıran ülkelerdir. Özellikle ordunun rejim üzerindeki etkisi ve sivil iktidarlar üzerindeki baskıları, Cezayir ve Bangladeş'i dikkat çekici hale getirmektedir.

Janowitz, ulusal bağımsızlık savaşında oynadıkları roller nedeniyle; Bangladeş Ordusu'nu ulusal kurtuluş ordusu olarak adlandırmaktadırlar (Janowitz 1977: 174). Bu tanıma bağımsızlık mücadelesinde benzer roller üstlenen Cezayir ordusu da örnek gösterilebilir.

Ancak bu iki ülkenin orduları bağımsızlık sonrası dönemlerde, sivil iktidarlar üzerinde büyük bir baskı oluşturmuş ve her iki ülke de bağımsızlıklarının üçüncü yılında askerî darbeler ile yüzleşmişlerdir. Gerçekleşen bu darbeler, ülkelerde ilk ve son darbeler olmamış, her iki ülkenin ordusu da ilerleyen yıllarda tekrar yönetime müdahale etmiştir.

Her iki ülkenin orduları da askerî hâkimiyetini korumak, bu hâkimiyeti tehdit eden gruplar üzerinde baskı oluşturmak ve bu güçleri kontrol altında tutmak için mücadele etmektedir.

Bangladeş ve Cezayir orduları, ülkedeki siyasi sistemin kendi kontrollerinden uzaklaşması durumunda; sisteme doğrudan müdahale etmişlerdir. Müdahale sonucunda ordular, kendi içinden çıkardıkları veya kendine yakın kişileri yönetime getirerek kışlarına çekilmeyi tercih etmişlerdir. Bu sayede her iki ülkenin ordusu da sistemi, perde arkasından yönetmektedir.

Ancak araştırmanın da ortaya koyduğu gibi orduların her türlü müdahalesi, ülkelerin demokratikleşme süreçlerini etkilemekte ve adı geçen ülkeleri otokratik yönetim biçimine yaklaştırmaktadır.

Yapılan korelasyon ve lineer regresyon analizine göre; Bangladeş ordusu özelinde başarılı ve başarısız darbe girişimleri ile kurumsallaşmış demokrasi arasında negatif bir bağıntı vardır. Bu sonucu doğrulayacak şekilde darbe girişimleri ile kurumsallaşmış otokrasi arasında da pozitif bir bağıntı vardır. Yani Bangladeş ordusunun iktidara müdahalesi, ülkenin otokratik bir rejime yaklaşmasına neden olmaktadır. Ancak bu durum, Cezayir ordusu için geçerli değildir. Cezayir ordusunun rejime müdahaleleri ülkeyi demokratik veya otokratik anlamda etkilememektedir. Bunun en önemli nedeni, ordu ile iktidar partisi Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin (FLN) iç

içe geçmesidir. Diğer bir deyişle, Cezayir'in en önemli kurucu temel unsurlardan birinin, ordunun doğrudan kendisi olmasıdır.

Cezayir'in bağımsızlığını kazandığı yıl olan 1962'de hazırlanan anayasasında; FLN lke siyasetindeki tek parti olarak kabul edilmişti. Yani, Cezayir tek parti rejimine göre kurulmuş ve anayasa bu şekilde hazırlanmıştır. Ordu ile partinin i içe geçmesi, orduyu ülkenin bir numaralı aktörü haline getirmiş ve bu nedenle ordunun müdahaleleri de ülkeyi demokrasiye veya otokrasiye yaklaştırmamıştır.

Ancak bu durum, Bangladeş'te farklı bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Bangladeş'te ise Awami Birliği, ülkenin bağımsızlığını kazanmasının ardından demokratik seçimlerle başa gelmiş; ancak bu durum, ilerleyen yıllarda tek parti rejimine dönmüş ve bu sürecin ardından ordu yönetime el koymuştur. Takip eden süreçte, ülkede tekrardan demokratik ve sivil seçim çalışmaları başlamış, bu nedenle de ordunun müdahaleleri, ülkedeki demokratik dengeleri olumsuz yönde etkilemektedir.

Seçilen haber sitelerinin analizi sırasında ortaya çıkan sonuçlarda, her iki ülkede demokrasi-ordu ilişkisinin derecesi ortaya koyulmuştur. Cezayir gazetelerinde demokrasi anahtar kelimesi ile yapmış olduğumuz araştırmanın sonucunda; ordu ve askeriye en çok kullanılan iki kelime olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak bu durum, Bangladeş gazetelerinde farklı bir seyir izlemiştir. Bangladeş gazetelerinde ordu kelimesi, sanılanın aksine en popüler kelimelerden biri değildir. Haber analizi sonuçlarından da anlaşıldığı gibi Bangladeş medyası; siyaset ile orduyu ayırmakta ve bu nedenle, ordu kelimesi siyasi olarak çok fazla kullanılmamaktadır.

Kaynakça

- Ahamed, E. (2004). *The Military and Democracy in Bangladesh*. Australian National University Press.
- Akhter, M. J. (2015). *Corruption, Democracy and Development in Bangladesh*. Master Degree. Massachusetts: Brandeis University The Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences.
- Bendix, R. (1977). *Nation-Building and Citizenship*. New York: NY, Wiley.
- Bulut, F. (1994). *Şeriat Gölgesinde Cezayir*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Cook, S. (2007). *Ruling But Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turke.*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Dillman, B. L. (2000). *State and Private Sector in Algeria: The Politics of Rent-seeking and Failed Development*. Boulder: Westview Press.
- Entelis, J. (1997). *Islam, Democracy, and the State in North Africa*. Indiana University Press.
- Finer, S. E. (1962). *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*. London: Pall Mali Press.
- Fisk, R. (2015). *Cezayir Yazıları 1992- 2013*, Çev. A. Birkan. İstanbul: İyidüşün Yayınları.
- Hagerty, D. T. (2008). "Bangladesh in 2007: Democracy Interrupted, Political and Environmental Challenges Ahead." *Asian Survey* 48(1): 177-183.
- Jahan, R. (1973). "Bangladesh in 1972: Nation Building in a New State." *Asian Survey* 13(2): 199-210.
- Janowitz, M. (1960). *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*. Free Press.
- Janowitz, M. (1964). "The Military in the Political Development of New Nations." *Bulletin of the Atomic Scientists* 20(8): 6-10.
- Janowitz, M. (1988). *Military Institutions and Coercion in the Developing Nations: The Military in the Political Development of New Nations*. University of Chicago Press.
- Le Sueur, James D. (2010). *Between Terror and Democrac*. New York: Fernwood Publishing.
- Lewis, William H. (1969). *Algeria: The Cycle of Reciprocal Fear*. African Studies Bulletin, Volume 12, Issue 3 Aralık 1969, pp. 323-337.
- Lounici, R. (2011). "The Relation Between the Military and the Political in Contemporary Algerian History." *Contemporary Arab Affairs* (4/ 3): 288-300.

- Meisburger, T. (2012). *Strengthening Democracy in Bangladesh*. The Asia Foundation.
- Sınır Tanımayan Gazeteciler. (1998). *Cezayir Dramı: Esir Düşmüş Bir Halk*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Suadiya, H. (2001). *Kirli Savaş*, Çev. S. İdemen, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tulga, A. (2017). *Cezayir’de Geçmişten Günümüze İslamcı Hareketler*. Master Degree. Ankara: Ankara University Institute of Social Sciences Dept. of International Relations.
- Ullah, R. (2016). “New Dimension of the Military Intervention: Bangladesh Example.” *Uluslararası Demokrasi Sempozyumu Darbeler ve Tepkiler*. Giresun: Giresun University.
- Zartman, I. W. (1973). *Man, State, and Society in the Contemporary Maghrib*. Praeger Publishers.

BANGLADEŞ TARIMI

*Duygu BOZDOĞAN**,

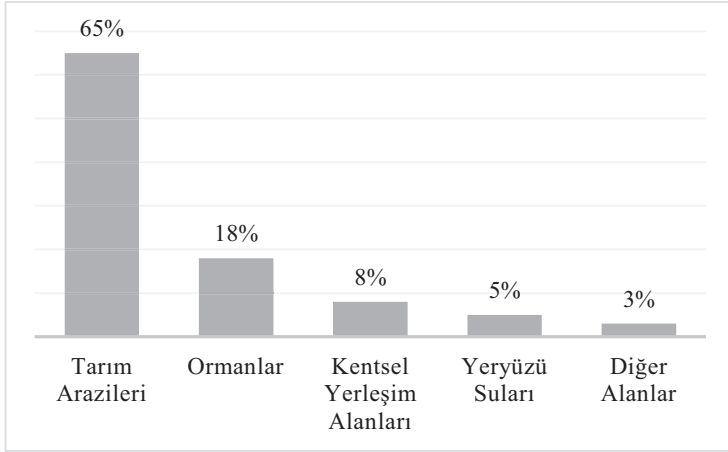
*Seher KIZICI***,

*Oğuz Can TURGAY****

1. GİRİŞ

1.1 Bangladeş'in Coğrafi Konumu, Yüzölçümü ve Arazi Kullanımı

Bangladeş, Güney Asya'daki Bengal Havzası'nda yer alan alçak bir nehir ülkesidir. Bangladeş, doğuda, batıda ve kuzeyde Hindistan, güneydoğuda Myanmar (Burma) olmak üzere iki ülke ile kara sınırlarını paylaşmaktadır. Ülkenin güneyi Hint Okyanusu'na açılan Bengal Körfezi ile sınırlanmıştır (Haque 2018: 207). Bangladeş'teki toplam arazi alanı yaklaşık 143.998 km²'dir. Çizelge 1.1'de görüldüğü üzere, Bangladeş'teki ana arazi kullanımı tarımdır ve bu kullanımı ormanlar, kentsel yerleşim alanları ve yeryüzü suları takip eder (Day 2012: 60-70; Aktaran: Mukul 2014: 35).

Çizelge 1.1 Bangladeş'in arazi kullanımı (Day 2012: 60-70; Aktaran: Mukul 2014: 35)

* Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Bölümü.

** Figen Eğitim Kurumları, Ankara.

*** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Bölümü.

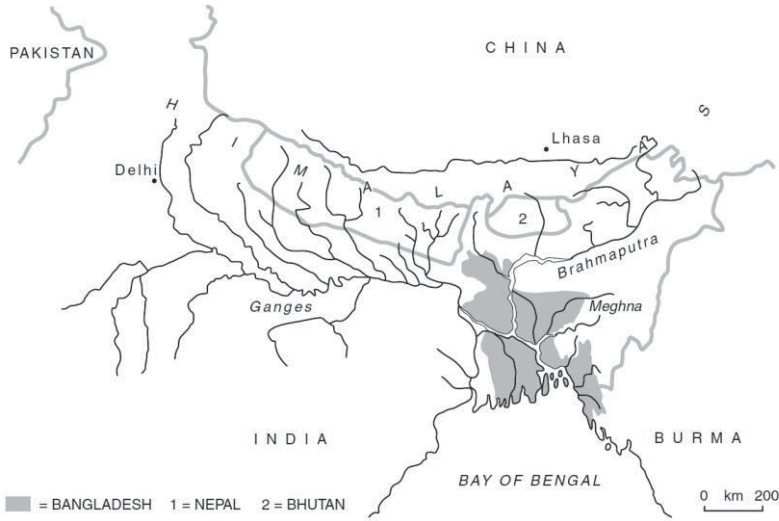
1.2 Bangladeş'in İklimi

Bangladeş yağış, yüksek sıcaklık, yüksek nem ve geniş mevsimsel değişimlerle karakterize edilen subtropikal bir muson iklimine sahiptir. Mart'tan hazirana kadar sıcak ve nemli bir yaz; hazirandan ekime kadar serin, yağmurlu bir muson mevsimi ve ekimden marta kadar serin ve kurak bir kış olmak üzere Bangladeş'te üç ayrı mevsim görülür. Yaz sıcaklıkları 30°C ile 40°C arasında değişir. Nisan, ülkenin çoğu yerinde en sıcak aydır. Ocak, ülkenin çoğu için ortalama sıcaklığın yaklaşık 10°C olduğu en soğuk aydır. Şiddetli yağış Bangladeş ikliminin özelliğidir. Yıllık yağış miktarının yaklaşık 1.600 mm olduğu nispeten kurak batı bölgesi Rajshahi dışında, ülkenin çoğu bölgesi yılda en az 2.000 mm yağış almaktadır. Muson rüzgârlarının batı ve kuzeybatıya döndüğü Himalayalar'ın eteklerinin hemen güneyindeki konumu nedeniyle, Bangladeş'in kuzeydoğusundaki bölgeler, bazen yılda 4.000 mm'nin üzerinde yağış alır. Bangladeş'teki yağmurun yaklaşık %80'i muson mevsiminde düşer (Hossain 2019: 3).

1.3 Bangladeş'in Doğal Kaynakları

1.3.1 Yerüstü Su Kaynakları

Himalaya Dağları'ndaki karların, bahar aylarında erimesiyle, buzlu su, toprak parçacıklarını sürükleyerek denize akan nehirlerle dönüştürür. Bu nehirler alçak bölgelere ulaştıkça yavaşlar ve bu parçacıkları biriktirerek bir delta oluştururlar. Bu asırlık süreç, Bangladeş olarak bilinen bölgeyi yaratmıştır. Deltanın güneyindeki çok sayıda çay ve nehir bir araya gelerek Hindistan'dan yüzlerce kilometre doğuya akan ve Bangladeş'te Padma olarak anılan Ganj Nehri'ni oluşturur. Himalayalar'ın kuzey tarafında Brahmaputra nehri (veya Tsangpo) Tibet'te oluşur ve doğuya akar, başkent Lhasa'yı geçerek Hindistan'ın kuzeydoğu bölgesine ulaşır. Ardından kuzey Bangladeş'e girene kadar batıya akar ve burada Jamuna olarak bilinir. Orta Bangladeş'te Ganj'a katılır ve birlikte denize dökülürler. Bangladeş'e doğudan giren diğer büyük nehir Meghna'dır ve Padma Nehri ile birleşerek Bengal Körfezi'ne dökülmektedir (Schendel 2009: 3-4).

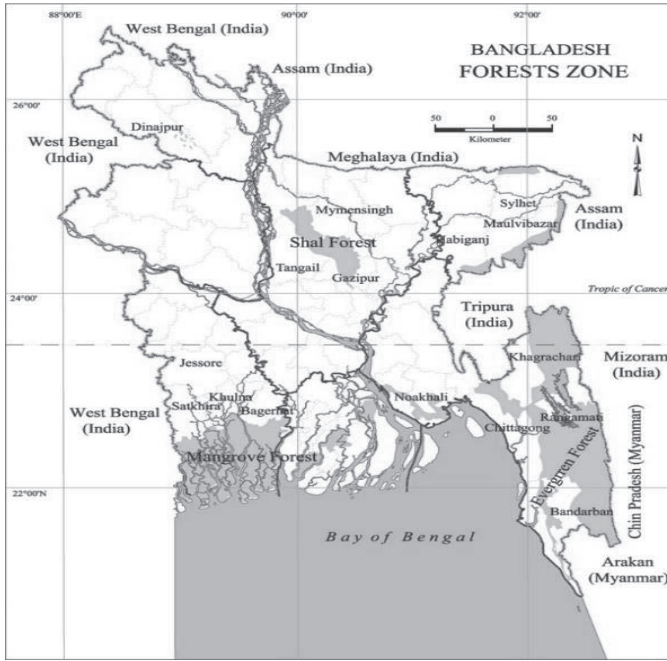
Şekil 1. Bengal deltasının havza alanı (Schendel 2009: 4)

1.3.2 Yeraltı Su Kaynakları

Her yıl çok miktarda su Bangladeş'in güneyindeki Bengal Körfezi'ne geçmektedir. Bu suyun ana kaynağı, Himalayalar'dan gelen muson yağmur suları ve eriyen buzdur. (Ahmed 1994: 27). Uygun jeolojik ve hidrojeolojik ortamlarla birleşen subtropikal muson iklimi, Bangladeş'in akiferlerinde yüksek yeraltı suyu depolama potansiyeline işaret etmektedir. (Zahid ve Ahmed 2006: 27-46; Aktaran: Haque 2018: 209). UNDP'nin üçlü sınıflandırmasına göre, Bangladeş'in 140 m derinlik boyunca sahip olduğu akiferleri, üst veya kompozit akifer, ana akifer ve derin akifer olmak üzere üç grupta sınıflandırılmıştır (Haque 2018: 208). Yeraltı suyu seviyesi muson mevsiminde yüzeye yakın ya da çok yakinken, nisan ve mayıs aylarında maksimum derinliktedir. Bu eğilim, Bangladeş'in çoğunda yaygındır. Su kaynaklarının eşit olmayan dağılımı nedeniyle, kurak mevsimde su talebi, yeraltı sularından karşılanmaktadır. Kentsel su temini de büyük ölçüde yeraltı suyuna bağlıdır. Dakka şehrinde su ihtiyacının neredeyse %95'inden fazlası yeraltı suyundan, geri kalanı ise arıtılmış yüzey suyundan sağlanmaktadır. (<http://en.banglapedia.org/index.php?title=Groundwater>, 12 Aralık 2020'de erişildi.)

1.3.3 Ormanlar

Ekolojik karakterlerine göre Bangladeş ormanları, tropikal yaprak dökmeyen, yarı tropikal yaprak dökmeyen, tropikal yaprak dökmen, gel-git ve ekili ormanlara ayrılabilir. Sınıflandırılmamış eyalet orman arazisi dâhil Bangladeş'teki toplam orman alanı yaklaşık 2,25 milyon hektardır. Tropikal yaprak dökmeyen orman, Güneydoğu'da Chittagong, Chittagong Tepesi Yolları (CHT), Cox's Bazar ve KD'da Maulvi Bazar'ın tepelik bölgelerinde görülürler. Yarı tropikal, yaprak dökmeyen ormanlar, Sylhet'in engebeli bölgelerinde Chittagong, Chittagong Tepesi Yolları, Cox's Bazar ve ayrıca kuzeybatıdaki Dinajpur bölgesinin bazı kısımlarında yer alır. Bu ormanlar, ülkenin ticari kerestesinin yaklaşık %40'ını sağlar. Sundarban Mangrov ormanı, dünyanın en büyük bitişik Mangrov ormanı olup Bangladeş'teki en verimli orman türüdür. Kıyı bölgesi boyunca Khulna, Patuakhali, Noakhali ve Chittagong Bölgelerinde yer alır ve yaklaşık 520.000 ha arazi oluşturur. Bu ormanların arazileri, gel git olayından dolayı çoğu zaman deniz suyu altında kalmaktadır. Sundarban Ormanı'na ek olarak, Gangetik deltanın ağzında bulunan birçok küçük ada, yoğun olarak gelgit ormanlarıyla kaplıdır.

Şekil 1.2 Bangladeş Orman Bölgeleri

(<http://en.banglapedia.org/index.php?title=File:ForestandForestry.jpg>, 12 Aralık 2020'de erişildi.)

1.3.4 Meralar

Bangladeş'te hayvancılığın çoğu otlak arazisinde yapılmaktadır. Meralar, geviş getiren hayvanlar için yeşil yem kaynağıdır. Bangladeş'te bu araziler genellikle gölet, setler ve çiftlik evlerinin çevresinde bulunur (Saadullah 2019: 223). Çok sayıda doğal otlak alanları olmasına rağmen Baghabari Bathan, ülkede var olan tek otlak üretim sistemidir. Güney deltadaki mevcut araziler koyun ve manda üretimi için kolaylıkla mera üretim sistemine dönüştürülebilir (Huque 2014: 8).

1.4 Bangladeş'in Siyasi ve İdari Yapısı

Bangladeş'te 1975 ile 1990 yılları arasında gelişen siyasi sistem, yargı ve yasama organlarının, askeri kontrollü yürütme gücüne dayandığı bir sistemdi. On beş yıllık askeri yönetim dönemi boyunca, pek çok Bangladeşli, parlamenter demokrasiye dönüş için çabaladı. 1990 yılında Erşad rejiminin sona ermesiyle askeri yönetim, yerini parlamenter demokrasiye bıraktı (Schendel 2009: 197). Günümüzde Bangladeş'te parlamenter bir hükümet biçimi vardır. Bangladeş Parlamentosu, ulusun meclisi anlamına gelen Jatiya Sangsad (JS) olarak adlandırılmıştır. Anayasa parlamento yürütme organını kontrol etme yetkisi verir ve devletin resmi başkanı parlamento tarafından seçilir (Mollah 2020: 7).

1.5 Bangladeş'te Nüfus

Bangladeş 1960'lı yıllarda, dünyadaki en yüksek doğum oranına sahip ülkeler arasındaydı, ancak 1980'li yıllarda ülkenin doğum oranı önemli ölçüde yavaşlamaya başladı. Günümüzde Bangladeş nüfusunun %34'ünü 15 yaş ve altı, %5'ini 65 yaşında ve üstü bireyler oluşturmaktadır. Bangladeş, km² başına 1.115,62 kişilik yüksek nüfus yoğunluğuyla, dünyada 10. sırada yer almaktadır. Ülke 161 milyonluk bir nüfusa sahiptir ve bu nüfusun yaklaşık %75'i kırsal alanlarda yaşamaktadır. Bangladeş'in başkenti ve en büyük şehri olan Dhaka, ülkedeki en kalabalık nüfusa sahiptir. Dhaka şehriden sonraki ikinci en büyük şehir Chittagong'dur. Bangladeş'in yüksek nüfusa sahip bazı şehirleri Çizelge 1.2' de gösterilmiştir.

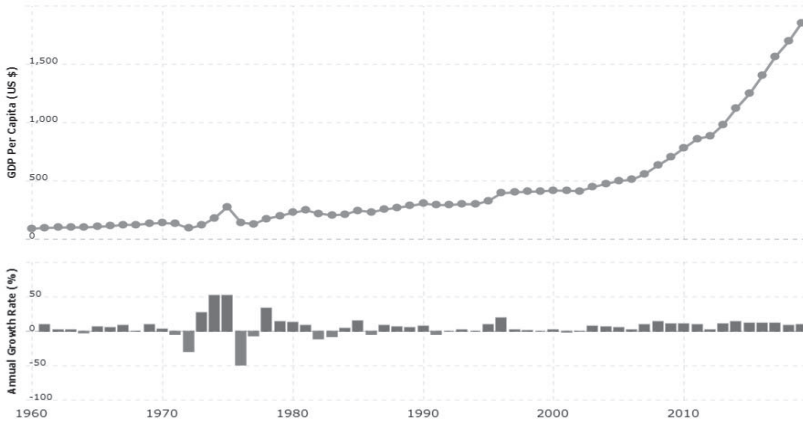
Şehir	Nüfus
<i>Dhaka</i>	10,356,500
<i>Chittagong</i>	3,920,222
<i>Khulna</i>	1,342,339
<i>Rajshahi</i>	700,133
<i>Comilla</i>	389,411
<i>Shibganj</i>	378,701
<i>Natore</i>	369,138
<i>Rangpur</i>	343,122
<i>Tungi</i>	337,579
<i>Narsingdi</i>	281,080

Çizelge 1.2 Bangladeş nüfusunun şehirlere göre dağılımı

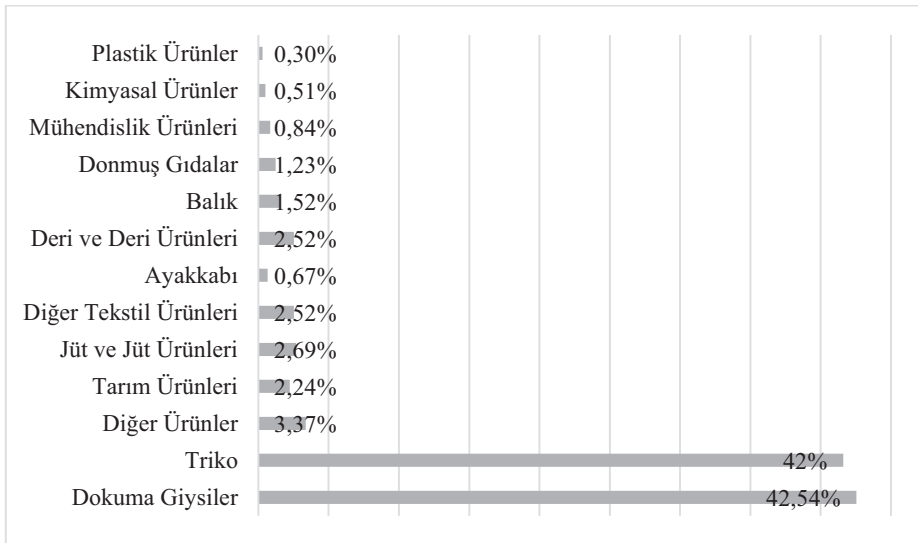
(<https://worldpopulationreview.com/countries/bangladesh-population>, 23 Aralık 2020'de erişildi.)

1.6 Bangladeş'te Ekonomi ve İstihdam

2013 Dünya Kalkınma Raporu'nda Bangladeş, hem ekonomik performans hem de kalkınma göstergeleri açısından önemli ölçüde ilerleme kaydeden, küçük bir ülke grubuna yerleştirilmektedir (Asadullah 2014: 2). Son yirmi yılda hazır giyim (RMG) sektöründen elde edilen ihracat gelirleri Bangladeş ekonomisine önemli katkı sağlamıştır ve bu sektör ülke vatandaşlarına milyonlarca iş imkânı yaratmıştır (Akter 2020: 53). Bangladeş İstatistik Bürosu'na (BBS) göre, tarım sektörü, nüfusun %40,6'sını istihdam ederken, 2017'de GSYİH'nın yalnızca %3,6'sını oluşturdu. Sanayi sektörü GSYİH'nın %35,1'ini oluşturmakta ve başta RMG ve hafif imalat sektörleri dahil olmak üzere nüfusun %20,4'ünü istihdam etmektedir. Hizmet sektörü GSYİH'nın %51,3'ünü oluşturmakta ve nüfusun %39'unu istihdam etmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojisi hizmetleri de dahil olmak üzere hizmet sektörü, önümüzdeki on yılda güçlü bir büyüme potansiyeline sahiptir.

Çizelge 1.3 2018-19 yıllarında Bangladeş ihracatındaki başlıca ürünler (EPB 2018)
(<https://www.trade.gov/country-commercial-guides/bangladesh-market-overview-0>,
23 Aralık 2020’de erişildi.)

Çizelge 1.4 Bangladeş ekonomisinin GSYİH eğilimi ve yıllık büyüme oranı
(<https://www.macrotrends.net/countries/BGD/bangladesh/gdp-per-capita>, 23 Aralık
2020’de erişildi.)

Bangladeş’te kişi başına düşen gayri safi yurt içi hâsıla (GSYİH), 1975'teki siyasi kargaşa nedeniyle 1976'da ani bir düşüş yaşamıştır. Yeni

hükümetin iktidara gelmesiyle, yükseliş eğilimi yeniden kurulmuş ve yükselmeye devam etmiştir. Çizelge 1.4’de gösterildiği gibi, 2002’den bu yana, kişi başına GSYİH keskin bir artış eğilimi göstermektedir (Mamun 2020: 7).

2. ÜLKE TARIMI

2.1 Toprak ve Su Kaynaklarının Genel Durumu ve Dağılımı

Güney Asya’da, Bengal koyuna kıyısı olan, Birmanya ve Hindistan arasında yer alan bir ülkedir. Bangladeş genel olarak 144,000 km² yüz ölçümüne sahiptir ve bu rakamın 133,910 km²lik kısmını kara, 10,090 km²lik kısmını ise su oluşturur. Karasal alanın 2,46 milyon hektarlık kısmını ise ormanlık alanlar oluşturmaktadır. Bangladeş’in doğal ormanları, benzersiz jeo-fiziksel konumu nedeniyle en zengin ve biyolojik çeşitliliği yüksek olan ormanlar olarak kabul edilir. Bu ormanlar, birbirinden tamamen farklı üç arazi türünde meydana gelen üç ana bitki örtüsünden oluşur (Hassan 1994: 1-11). Khan (1996) ülkeye özgü yaklaşık 86 ağaç, 130 lifli bitki ve 29 tıbbi bitki türü bulunduğunu bildirmiştir. Ayrıca Bangladeş’te 4 milli park, 7 vahşi yaşam koruma alanı ve bir av koruma alanı olmak üzere 12 koruma alanı vardır (Anonim, 1992). Arazi yapısı, çoğunlukla yatık alüvyonlu ovalardan ve güneydoğuda tepeliklerden oluşmaktadır. Bangladeş, ayrıca Kıta Hindî’nin Ganj (Padma), Jamune (Brahma Putra) Nehrinin aşağı kolu ile Meghna gibi önemli nehirlerinin deltasında oluşan alüvyonlu ovalardan meydana gelir. Bu nehirler birleşerek Bengal Körfezinde bir delta içinde akmaktadırlar. Ovaların büyük bir kısmının denizden yüksekliği 9 metreyi geçmemektedir. Bu sebeple her yıl yağışlı mevsimlerde, ırmakların kabarmasıyla ovalar seller altında kalmaktadır. Yukarıda da bahsedilen üç nehrin oluşturduğu birleşik su deşarjı, dünyadaki en yüksek seviyededir. Bu, ülkenin büyük bir bölümünü sele yatkın hale getirmektedir (Dasgupta 2007). Bangladeş’in kıyı bölgesindeki taşkın süreçleri, yoğun muson yağmurlar, nehirlerdeki yüksek su seviyeleri ve siklonun neden olduğu fırtına dalgalanmaları gibi birden çok kaynaktan meydana gelebilmektedir (Adnan vd. 2019: 405-416). Farklı çevresel baskılar, kıyı bölgesinde biyofiziksel ve sosyoekonomik zorluklar yaratır. Örneğin, sık su baskını ve artan toprak tuzluluğu, kıyı Bangladeş’teki ana geçim kaynağı olan tarımsal üretkenliği sınırlamaktadır (Rahman vd. 2020:23-51).

2.2 Arazi Kullanımı ve Tarımsal Ürün Deseni

Dünya Bankası (2010) verilerine göre Bangladeş topraklarının yüzde 61’inin yani yaklaşık 8 milyon hektarının, ekilebilir alan ve bu alanın 8.056 ha (~%0.1)’lık kısmı organik tarım, geri kalan kısmının ise konvensiyonel tarım

yapıldığı bilinmektedir. Bangladeş'te mahsul sulaması çoğunlukla yeraltı sularına bağlıdır. Ülkede 90'dan fazla sebze ve 60'tan fazla meyve yetiştirilmektedir,(http://siteresources.worldbank.org/INTARD/Resources/E_SW_Sept7_final_final.pdf erişildi Ocak 2020).

Ekilebilir alanların dışında kalan, %4'lük alan otlak, %15'i ormanlık alanlardır. Tarım, Bangladeş ekonomisinin temel direğidir, arazi alanının %70'inden fazlası tarımsal amaçlı kullanılmakta (FAOSTAT, 2009 <http://faostat.fao.org>; erişildi Ocak 2020) ve gayrisafi milli hasılanın yaklaşık %20'sini ve esas olarak küçük çiftliklerde istihdam edilen işgücünün %65'ini oluşturmaktadır (Yu vd. 2010). Ülkede yetişen başlıca tarım ürünleri; pirinç, buğday, jüt, tütün, şeker kamışı, bakliyat, yağlı tohumlar, baharatlar, patates, yaş sebzeler, muz, mango ve çaydır (Alam vd. 2003: 83-96). Özellikle pirinç, ülkenin temel besin kaynağı olmakla birlikte Tablo 1' de de gösterildiği üzere dünyada üretim yapan ülkeler arasında da 4. sıradadır (Mahmood 2016: 67). Pirinç üretimi, tarım arazilerinin %80'inden fazlasında üretilmektedir. Aman, Boro ve Aus pirinç çeşitleri en çok tercih edilen çeşitler olup, her birinin yetiştirilme dönemi farklı olmakla birlikte, tüm yılı kapsamaktadır (BBS, 2005:3, BBS, 2008: www.bbs.gov.bd, erişildi Ocak 2020). Aman, yağışların bol olduğu muson mevsiminde büyür. Boro, sellerin azalmasının ardından, kurak mevsimde yetiştirilmekte olup sulanan alanlarla sınırlıdır. Aus üretimi, yağmurların yeterliliği yıldan yıla değişiklik gösterse de, kısa bir büyüme mevsimi sağlayan musona doğru ilkbahar geçişinde yağıştan yararlanır. Pirinç ekimi, Bangladeş'teki tahıl üretiminin yaklaşık %95'ini oluşturmakta ve diğer önemli yetiştirilen ürün olan buğday, sulama yoluyla yetiştirilen önemli bir kuru mevsim ürünüdür (BBS, 2008 www.bbs.gov.bd erişildi Ocak 2020). Pirinç, muson öncesi (aus) ve muson (aman) mevsimlerinde seller ve kuru muson (boro) mevsiminde sıcak dalgaları ve su kıtlığı nedeniyle tehdit altında olup üretilen pirinç ülkenin sahip olduğu popülasyon sebebi ile kendi ihtiyacını bile zor karşılamaktadır.

Ülkeler	Çeltik üretimi(ton)	%
Çin	212.676.000	27,6
Hindistan	168.500.000	21,9
Endonezya	81.382.000	10,6
Bangladeş	48.980.000	6,4
Vietnam	42.763.682	5,6
Tayland	33.383.382	4,3

Çizelge 2.1. Dünya Çeltik üretiminde önemli ilk 5 ülke ve payları (FAO, 2019).

2.3 Hayvancılık ve Su Ürünleri

Bangladeş için hayvancılık, tarım sisteminin ayrılmaz bir bileşeni olup sadece bir besin kaynağı olarak değil, aynı zamanda istihdamın ve çiftlik hizmetlerinin de önemli bir kaynağıdır. Hayvancılık sektörü, toplam nüfusun %20'si için tam zamanlı istihdam ve toplam nüfusun %50'si için yarı zamanlı istihdam sağlamaktadır. Bangladeş'teki toplam et üretiminin %37'sine kümes hayvanları katkıda bulunmaktadır (Begüm Vd. 2011:3737-3747). Hayvancılığın katma değere katkısı, 1970'ler ve 1980'lerde toplamın %5 iken 1990'larda yıllık ortalama %2,6 (IMF, 2005) olmuş ancak yapılan çalışmalarda, 1990 yılı için tarımsal katma değerinin %10 olması beklenirken bu değer önceki tahminlerden daha düşük çıkmıştır (FAO, 1990; Planlama Komisyonu, 1990). Bununla birlikte, hayvancılık çiftlik işletmeciliği, harman, şeker kamışı ve yağlı tohum kırma, yerel nakliye, pişirme yakıtı ve ekin tarlalarının gübrenmesi için gübre girdisi olarak kullanılmasından dolayı ülke için önem arz etmektedir. Yapılan bir başka çalışmada, 1949-2008 yılları arasında yetiştirilen büyük baş ve küçükbaş hayvanların, yıllar arasındaki değişimi hesaplanmış ve çalışma sonucunda genel olarak yıllara bağlı olarak üretim miktarının arttığını, ancak bu oranın Bangladeş tüketiminin sınırında olduğunu bildirmişlerdir. Yapılan çalışmaya ait yıllık veriler Çizelge 2.2'de gösterilmektedir.

Hayvancılık kaynakları	1949	1960	1977	1984	1996	2008	Ortalama yıllık değişim 1949-2008
Sığır (sığır / buffalo / at)							
Sayım yılları arasındaki ortalama yıllık değişim (%)	16.366.599	21.104.620	20.585.000	22.062.257	22.294.875	26.219.492	
Koyun / keçi	4.267.932	6.136.540	9.155.480	14.225.757	14.609.758	17.615.706	1.00
Sayım yılları arasındaki ortalama yıllık değişim (%)	25.218.306	20.095.900	47.522.560	73.707.185	126.667.815	137.243.083	5.21
Kümes hayvanları (kümes hayvanları ve ördekler)							
Sayım yılları arasındaki ortalama yıllık değişim (%)	11.131.923	13.175.554	15.960.304	19.824.423	25.275.195	28.595.625	7.40
Hayvancılık birimleri							
Sayım yılları arasındaki ortalama yıllık değişim (%)	1.67	1.24	1.24	3.46	2.29	1.09	2.61
Kişi başına düşen tarımsal nüfus							
Sığır	1.53	1.42	1.12	0.90	0.59	0.88	
Koyun / keçi	0.40	0.41	0.50	0.58	0.39	0.59	
Kümes hayvanları	2.35	1.55	2.58	3.01	3.38	4.62	
Hayvancılık birimleri	1.04	0.89	0.87	0.81	0.67	0.96	
Hektar başına net ekili alan							
Sığır	1.07	1.10	1.06	1.10	1.28	1.42	
Koyun / keçi	0.28	0.32	0.47	0.71	0.84	0.95	
Kümes hayvanları	1.65	1.05	2.44	3.66	7.26	7.42	
Hayvancılık birimleri	0.73	0.69	0.82	0.98	1.45	1.55	

Çizelge 2.2. Bangladeş'te hayvancılık kaynaklarının büyümesi ve bulunabilirliği (1949–2008)
[Ahmad (1958), Doğu Pakistan Sayımı (1960), 1977, 1983/84, 1996 Tarım Sayımlarından hesaplanmıştır].

Bangladeş, yukarıda da bahsedilen üç büyük nehir sistemi göz önüne alındığında, su ürünleri yetiştiriciliği ve istihdam sağlamasından dolayı ülke ekonomisi için önemli bir yer tutmaktadır. Yaklaşık 1,2 milyon kişi tatlı su balıkçılığında, 0,3 milyon kişi ise deniz balıkçılığında çalışmaktadır. Balıkçılık sektörü şu anda ülke ekonomisinin katma değerinin %3,8'ine katkıda bulunmaktadır. Balık, Bangladeş'teki hayvansal protein alımının %55'ini sağlamaktadır. Ayrıca Bangladeş, dünyanın en önemli iç avcı ülkelerinden biridir. İç sularda yakalama üretimi 1998 ile 2009 arasında iki katından fazla artmış ancak miktar olarak yaklaşık 1.0 milyon tona düşmüştür. Avda, toplam tatlı su üretiminin yaklaşık yarısını oluşturan sazan türleri hakimdir. Deniz avları, 2009 ve 2010 yıllarında 600.000 tonu bulmuştur (FAO,2012). Su ürünleri yetiştiriciliğinin geliştirilmesi, ülke nüfusunun yaklaşık 156 milyonluk gıda ihtiyacını karşılamak amacıyla hem kamu hem de özel sektör tarafından güçlü bir şekilde desteklenmektedir. 2012 yılında yıllık 1,7 milyon ton seviyesine ulaşan üretimin %91'i tatlı sudan ve %9'u tuzlu sudan sağlanmaktadır. Toplam üretimin bir diğer ayağı ise %8 lik paya sahip karides üreticiliği olup çoğunlukla ihracat pazarına yöneliktir. 2012 yılında, balık ve su ürünleri ithalatının tahmini değeri 27,5 milyon ABD doları olup, ana ürün ithal edilen balık unudur ve bu oran %31 lik kısımdır. 2012 yılında, balık ve su ürünleri ihracatı 592,5 milyon ABD doları olarak belirtilmektedir. Kişi başına yıllık balık tüketimi 2011 yılında 19,7 kg olarak belirlenmiş olup ancak bu rakam duruma göre değişiklik göstermektedir; daha yoksul aileler, kadınlar ve çocuklar kişi başına ulusal ortalamadan daha az balık tüketmektedir (FAO, 2013).

2.4 Tarımsal Ticaret

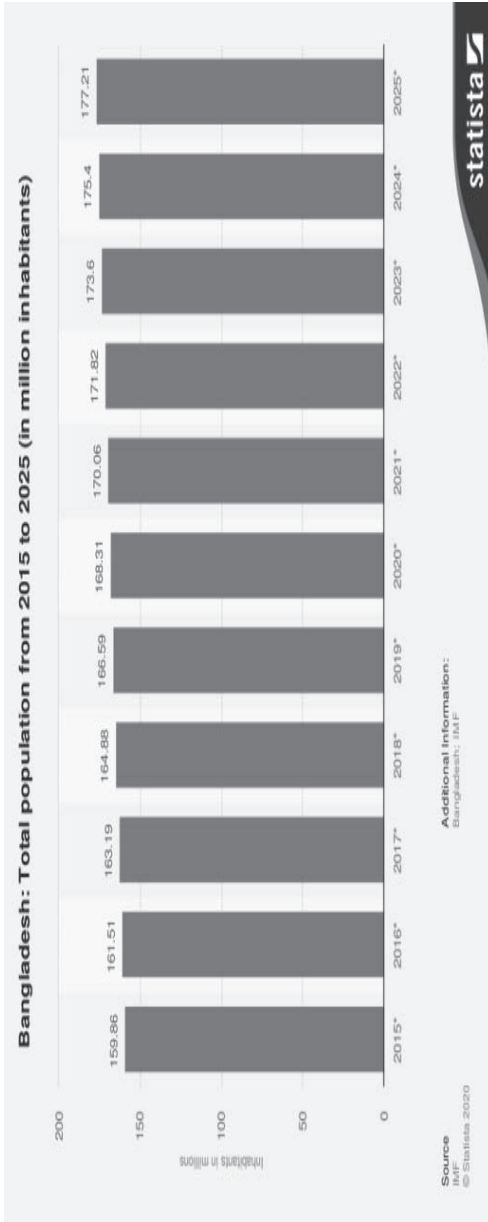
İlk kurulduğu yıllarda Bangladeş, verimlilik, altyapı ve teknolojik gelişme eksikliği nedeniyle iyi bir ticaret performansına sahip değildi. 1980'lerin başında hükümet, sanayi politikasını ve ticaret politikasını değiştirerek ilk ihracat işleme bölgesini Chittagong'da kurdu. O zamandan beri ülke yedi ana ihracat işleme bölgesine ulaşmış ve ülke ekonomisi %7 oranında büyüme göstermiştir. Bu ihracat işletme bölgeleri, girişimciler için gelir vergisi indirimleri, vergi indirimleri ve ihracata yönelik endüstriler için teşvikler sağlayarak bugün Bangladeş'i dünyanın en büyük ikinci hazır giyim (RMG) ihracatçısı konumuna getirmiştir (Greenhouse 2013 <https://www.nytimes.com/2013/06/28/business/us-to-suspend-trade-privileges-with-bangladesh-officials-say.html> erişildi Ocak 2020; ICTSD 2013: 1-19). Ayrıca Bangladeş'ten rafine edilmiş petrol, ayakkabı, jüt ve jüt ürünleri, buğday, ilaç, dondurulmuş karides ve balık, bilgi ve iletişim teknolojisi gibi diğer mal ve hizmetlerin ihracatı tüm dünyada önemli ölçüde

artmıştır. Uluslararası Para Fonu'na göre, Bangladeş gelişmekte olan bir pazar ve gelişen bir ekonominin yanı sıra dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisidir. Dünya Bankası'na (2018) göre, ihracat ve gayrisafi millî hâsıla 1986'dan 2016'ya kadar sürekli büyüme göstermiştir. 2015 yılında yapılan bir başka çalışma da Bangladeş'in dünya sıralamasında ithalatta, 54. ve ihracatta 55. Sırada bulunan bir ekonomiye sahip olduğunu göstermektedir. Son beş yıl içinde Bangladeş'in ithalatı ve ihracatı sırasıyla %8,7 ve %11,9'luk yıllık oranlarda artış göstermiştir (OEC, 2017: <https://oec.world/en/profile/country/bgd> erişildi Ocak 2020).

Tarımın tüm alt sektörlerinin (mahsuller, hayvancılık, balıkçılık ve ormancılık) tarımsal ihracatın %16'sını oluşturmaktadır, bu oranın %3,69'unu balıkçılık sektörü oluştururken mahsullerin oranı %12.27 olarak belirlenmiştir. İhraç edilen mahsullerin başında pirinç, jüt, şeker kamışı, patates, bakliyat, buğday, çay ve tütün gelmektedir. Mahsul alt sektörü, toplam üretimin yaklaşık %72'sine katkıda bulunan tarım sektörüne hakimdir. Balıkçılık, hayvancılık ve ormancılık alt sektörleri ise sırasıyla %10,33, 10,11 ve 7,33'tür. Ülke şu anda tahıl üretiminde kendi kendine yeterliliğe ulaşma eşiğindedir. 2014-15 yılında Bangladeş, toplam ihracat kazancının %3,70'i olan tarım ürünlerini ihraç ederek 1.154.80 milyon ABD doları kazanmıştır (Ministry of Finance, 2015). Ülkenin başlıca tarımsal ihracat kalemleri ham jüt, jüt ürünleri, çay ve dondurulmuş gıdalardır.

2.5 Tarımsal Sorunlar

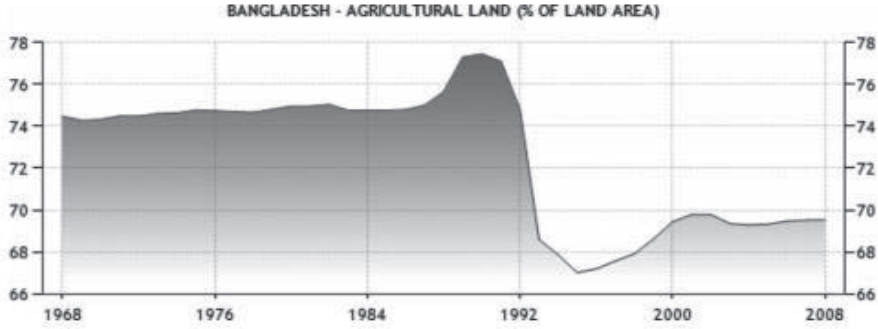
Bangladeş tarım sorunlarının başında, kullanılan tarımsal arazilerin giderek azalması olduğu dikkat çekmektedir. Nüfus olarak Birleşmiş Milletler verilerinin Worldometer sonuçlarına göre şu anki nüfus 165.536.766 kişi olup bu rakamın 2025 yılına kadar 177 milyonu geçeceği tahmin edilmektedir (Çizelge 2.3).

Çizelge 1.3. Bangladeş toplam nüfusunun yıllara göre artışı
(<https://www.worldometers.info/world-population/>)

Bu veriler ışığında Bangladeş, dünyada en yüksek nüfus yoğunluğa sahip ülkelerden biri olmaktadır (Mongabay 2008: http://www.mongabay.com/igapo/world_statistics_by_area.htm erişildi Ocak

2020). Nüfusu artarken bile Bangladeş'in ekilebilir arazilerin, 1990'larda kabaca 9 milyon hektardan 2010 verilerine göre 8 milyon hektara düştüğü görülmektedir (Dünya Bankası 2010). 1968 ile 2008 arasındaki dönemde ekilebilir arazide meydana gelen değişimleri Çizelge 2.4'de de görüldüğü üzere önemli ölçüde azalmıştır. 2025 yılına kadar, insan yerleşimlerinin kalan ekilebilir arazi tabanının %50'sini tüketeceğinin tahmin edilmesi dikkat çekicidir (SAMATA 2006).

Çizelge 2.4. Bangladeş Tarımsal Arazi Kaynakları

(<http://www.tradingeconomics.com/bangladesh/agricultural-land-percent-of-land-area-wb-data.html>)

Yüksek nüfus artışı (yılıda yaklaşık %2) kaynaklı tarım arazilerindeki bu düşüş yerleşim yerleri, yollar, sanayi ve diğer tarım dışı kullanımlar için artan arazi talebini karşılamak için kullanılırken tarım için kullanılacak arazi varlığını da azaltmıştır (Ali 1995: 95-109; Rahman ve Thapa 1999: 233-238; FAO, 2000). Arazi kıtlığı göz önüne alındığında, toprak, kimyasal gübre, böcek ilacı ve su kullanımını yoğunlaştırarak gıda üretimini artırmaya önem verilmiştir. Çiftçilerin mahsul verimini artırmak için bu teknolojileri benimsemelerini sağlayarak kimyasal gübreler, böcek ilaçları ve sulama ekipmanı için sübvansiyonlar sağlanmaktadır (Hossain 1988). Öte yandan, bakliyat, yağlı tohumlar, yem ve doğal iç su balıkçılığı altındaki alan hızla azalmaktadır (FFYP, 1998). Benzer şekilde, karma mahsul, mahsul rotasyonu ve ara mahsul gibi geleneksel mahsul uygulamaları da kademeli olarak ortadan kalkmaktadır (Hossain ve Kashem 1997). Kimyasal gübre, böcek ilaçları ve böcek ilaçlarının artan kullanımı su kütlelerinin kirlenmesine ve su yaşamını, hayvancılığı ve insanların sağlığını olumsuz yönde etkileyen hastalıkların yayılmasına yol açmıştır (Hossain vd. 1994; Asaduzzaman, 1995; Hossain ve Kashem, 1997; Rahman ve Thapa 1999: 233-238). Benzer

şekilde, aşırı yeraltı suyu kullanımının Bangladeş'in kuzey ve kuzeybatı kesimlerindeki yeraltı sularında yüksek seviyelerde arsenik varlığının nedeni olduğundan şüphelenilmektedir (Siddique vd. 1998; Ullah 1998:30-44). Azalan toprak verimliliği, azalan verim, kimyasal gübre ve pestisit kullanımının artması ve dengesizliği göz önüne alındığında, büyüyen nüfus için sürdürülebilir bir temelde gıda ve lif üretimi Bangladeş için ciddi bir zorluk haline gelmektedir. Bir diğer tarım sorunu ise Bangladeş'in coğrafik konumundan dolayı yaşadığı sel olaylarıdır. Ülke, eşsiz coğrafi konumu ve fizyografik özellikleri ile birlikte devasa ve benzersiz bir hidrolik sistem nedeniyle dünyanın en fazla sele eğilimli bölgelerinden biri olarak bilinir. Ülkenin yaklaşık beşte biri ila üçte biri, ülke içindeki yağışların da çok yüksek olduğu muson aylarında (haziran-eylül) taşan nehirler tarafından her yıl sular altında kalmaktadır. Normal seller Bangladeş için bir nimet olarak kabul edilirken, taşkın yatağındaki alüvyal silt birikimi yoluyla toprağa yaşamsal nem ve verimlilik sağlarken, geniş alanları sular altında bıraktıkları için (ülkenin %60'ından fazlası sular altında kaldığından) orta ila aşırı seller büyük endişe kaynağıdır (Rahman ve Salehin 2013: 23-51). Kıyı alanı, ülkenin yaklaşık %20'sini ve net ekilebilir alanın %30 dan fazlasını kaplamaktadır. Bangladeş'in kıyı ve açık deniz bölgesi, güneyde Bengal Körfezi boyunca gelgit, haliçler ve nehir taşkın yataklarını içerir. Bu alanlarda tarımsal arazi kullanımı çok zayıftır ve bu da ülke ortalamasının yaklaşık %50'sine denk gelmektedir. Tuzlu suyun tarım alanlarını işgaliyle de topraklarda tuzluluk problemi ortaya çıkmaktadır. (Petersen & Shireen 2001), Tuzluluk, yıl boyunca normal mahsul üretimini kısıtlayan elverişsiz çevreye ve hidrolojik duruma neden olur. Yakın geçmişte yapılan gözlemler, bazı tuzdan etkilenen alanların daha da artarak genişlemesi nedeniyle normal mahsul üretiminin daha kısıtlı hale geldiğini göstermiştir. (Rahman ve Ahsan, 2001). Bir diğer önemli problem ise tarım arazilerindeki arsenik problemidir. Bangladeş, su kaynaklı hastalıkları önlemek için içme suyu kaynağını yüzeyden yeraltı sularına kaydırır. Ancak bu girişim suyla taşınan hastalık insidansını sadece başka bir problemle değiştirerek azaltmıştır: Yakın zamanda kurulan 6 ila 10 milyon içme suyu kuyusunun birçoğu yüksek konsantrasyonlarda arsenik içerdiği belirlenmiştir (D.G.Kinniburgh, 2001: www.bgs.ac.uk/arsenic/Bangladesh, erişildi Ocak 2020). Arsenik, yer kabuğunda en çok bulunan elementlerden biridir. Özellikle yeraltı suyunun toprak ve kaya içerisinden geçerken arsenik gibi bazı bileşikler ve mineralleri çözmesinin bir sonucu olarak sulara arsenik bulunabilmektedir. Bangladeş'te açılan su kuyularının yeraltı suyunu üst katmanlara çıkarırken çözünen arsenikten dolayı hem sulara hem de toprakta yüksek miktarda arsenik sızıntısı baş göstermiştir (Das vd. 1995, Das vd. 1996: 5-15; Roy Chowdhury vd. 1998: 157-158).

2.6 Bangladeş-Türkiye İlişkileri

1971 yılında bağımsızlığını ilan eden Bangladeş ile ekonomik ve ticari ilişkilerini güçlendirmek amacıyla 1979 yılında Karma Ekonomik Komisyonu (KEK)(bdnews24.com,2012:<http://bdnews24.com/business/2012/11/12/turkey-to-open-tika-office-in-dhaka>, erişildi Ocak 2020) ve 2011 yılında Türkiye-Bangladeş İş Konseyi kurulmuştur. Bu iki kurum, Türkiye ve Bangladeş arasındaki yatırım, ticaret, ihracat ve ithalatın artırılması konusunda önemli rol oynamaktadır. Bunların dışında iki ülke arasındaki ticari, ekonomik ve sosyal ilişkilerini geliştirmek için Haziran 2007’de Türkiye Bangladeş Ticaret ve Sanayi Odası (TBTSO) kurulmuştur (TBCCI, 2016: TBCCI, http://www.tbcci.net/?page_id=5 Ocak 2020’de erişildi). TBTSO’nun yardımıyla 2008 den beri Bangladeşli iş adamları Türkiye-Dünya Ticaret Köprüsü’ne katılmaktadır (Bangladeshchronicle.net 2013, Ocak 2020’de erişildi). Türkiye, 2014 yılında Bangladeş’e toplam 149 milyon dolar ihracat yapmış aynı yılda Bangladeş Türkiye’ye, 1 milyar 29 milyon dolar ihracat yapmıştır. 2015 yılında Bangladeş’e Türkiye’nin ihracatında %34,7 artış kaydedilerek 200 milyon dolara çıkmıştır. Yine aynı yıl, Bangladeş Türkiye’ye 996 milyon dolar ihracat yapmıştır (Dakka Ticaret Müşavirliği, 2016). Bangladeş’in Türkiye’ye ihracat yapılan ürünlerinde ağırlıklı olarak hazır giyim bulunmaktadır. Bunların dışında Bangladeş jüt, eşya ambalajında kullanılan çuvallar ve torbalar, ayakkabı ihracat yapmaktadır. Öte yandan Türkiye Bangladeş’e baklagiller, boratlar, demir, mermer, demir-çelik çubuklar, alüminyum plaka, levha ve şeritler, ütüleme makina ve cihazları, tekstil makinaları, tekstil kimyasalları ve cam ihraç etmektedir. 2012 yılında Bangladeş faaliyetlerine yoğunluk kazandıran Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Nisan 2013 yılında Bangladeş’te üç eğitim merkezi kurmuştur. TİKA Bangladeş’te eğitim, sağlık, tarım, mesleki eğitim, idari ve sivil altyapıların desteklenmesi gibi birçok alanda çalışmaktadır (TİKA, 2013 <http://www.tika.gov.tr/tr/>, erişildi Ocak 202). Ayrıca 2012 yılında Konya ile Sylhet şehirleri arasında kardeş şehri protokolü imzalanmıştır. Türkiye Bursları ve diğer bursları kazanarak Türkiye’ye öğrenim görmeye gelen Bangladeşli öğrenciler iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerini daha da güçlendirmesi beklenmektedir (Ullah 2017: 30-44).

Kaynakça

- Adnan, M. S. G., Haque, A., & Hall, J. W. (2019). "Have Coastal Embankments Reduced Flooding In Bangladesh?". *Science of the Total Environment*, 682: 405-416.
- Ahmed, Kazi Matin Uddin (1994) "*The Hydrogeology of the Dupi Tila Sands Aquifer of the Barind Tract, NW Bangladesh*". Doctoral thesis: University College London Department of Geological Sciences.
- Akter, Asmina. (2020). "An Empirical Study on Analysis of Export Diversification of Bangladesh and its Impact on Economic Growth". *London Journal of Research in Management and Business*, 20 (2): 53-59.
- Alam, MGM, Snow, ET ve Tanaka, A. (2003). "Bangladeş'in Samta Köyünde Yetiştirilen Sebzelerde Arsenik ve Ağır Metal Kirliliği". *Toplam Çevre Bilimi*, 308: 83-96.
- Ali, A.M.S., (1995). "Population Pressure, Environmental Constraints and Agricultural Changes In Bangladesh: Examples From Three Agroecosystems Agric Ecosyst". *Environ* 55: 95-109.
- Asadullah, M. Niaz. (2014). "Paths to Development: Is there a Bangladesh Surprise?". *World Development*, 62: 138-154.
- Asaduzzaman, M., (1995). "Resource Degradation and Sustainable Development in Bangladesh: Some Preliminary Estimates". Paper presented in seminar on planning for sustainable development of Bangladesh, held on 24-25 Sept., 1996 in Dhaka.
- BBS (Bangladesh Bureau of Statistics), (2005). Yearbook of Agricultural Statistics of Bangladesh 2005. In: Chowdhury, J.A. (Eds.), Dhaka, Bangladesh, 344 pp.
- BBS, 2008. Handbook of Agricultural Statistics 2007. Dhaka, Bangladesh, available at www.bbs.gov.bd.
- Bdnews24.com, Turkey to open TIKA office in Dhaka, 12.12.2012, <http://bdnews24.com/business/2012/11/12/turkey-to-open-tika-office-in-dhaka> [Erişim Tarihi: 23.08.2016].
- Begum I A, Alam M J, Buysse J, Frija A and Van Huylenbroeck G 2011 A comparative efficiency analysis of poultry farming systems in Bangladesh: A Data Envelopment Analysis approach. *Applied Economics*, 44:3737-3747.
- D. G. Kinniburgh, P. L. Smedley, Eds., Arsenic Contamination of Groundwater in Bangladesh (British Geologic Survey Report WC/00/19, 2001) (www.bgs.ac.uk/arsenic/Bangladesh).
- Das, D., Basu, G., Chowdhury, T.R., Chakraborty, D., 1995. Bore-hole soil-sediment analysis of some As affected areas. In: Proc. Int. Conf. on Arsenic in Groundwater: cause, effect and remedy. Calcutta.

- Das, D., Samanta, G., Mandal, B.K., Chowdhury, T.R., Chanda, C.R., Chowdhury, P.P., Basu, G.K., Chakraborti, D., 1996. Environ. Geochem. Health 18, 5±15.
- Dasgupta, A. (2007). Floods and poverty traps: Evidence from Bangladesh. Economic and Political Weekly, 3166-3171.
- EPB. (2018). “Export Promotion Bureau of Bangladesh Website” Government of the People’s Republic of Bangladesh. <http://www.epb.gov.bd/>, 23 Aralık 2020’de erişildi.
- FAO (Food and Agriculture Organization), (2000). Selected Indicators of Food and Agriculture Development in Asia-Pacific Region, 1989–99. RAP publication No. 2000/15.
- FAO (1990). Bangladesh Smallholder Livestock Development Project. Appraisal Report, FAO, Rome.
- FAOSTAT, (2009). 2009 estimates from the UN Food and Agriculture Organization, from <http://faostat.fao.org>; accessed April 2012.
- FAOSTAT, (2019). The Food and Agriculture Organization Corporate Statistical Database, <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC>.
- FFYP (Fifth Five Year Plan), (1998). The Fifth Five Year Plan, 1998–2002, Planning Commission, Ministry of Planning, Government of Bangladesh, Dhaka.
- Food and Agriculture Organization of the United Nations, (2012). Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National.
- Food Security. FAO, Rome. Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2013. Resumed Session of The Technical Consultation on International Guidelines on Securing Sustainable Small-Scale Fisheries. FAO, Rome. In: ftp://ftp.fao.org/FI/DOCUMENT/ssf/SSF_guidelines/TC/2014/2e.pdf.
- Greenhouse, Steven. (2013). “Obama to Suspend Trade Privileges with Bangladesh,” June 27. <https://www.nytimes.com/2013/06/28/business/us-to-suspend-trade-privileges-with-bangladesh-officials-say.html>.
- Haque, S.E. (2018). *An Overview of Groundwater Quality in Bangladesh*. In: Mukherjee A. (eds) Groundwater of South Asia. Springer Hydrogeology. Springer, Singapore.
- Hassan, M.M. (1994). Forest Soils of Bangladesh. Bangladesh J. For. Sci., 23(2):1-1.
- Hossain M. S. (2019). “Economic Impact of Climate Change On Crop Farming in Bangladesh: An Application of Ricardian Method”. *Ecological Economics*, 164: 106354.
- Hossain, M., (1988). Nature and Impact of the Green Revolution in Bangladesh, International Food Policy Research Institute & Bangladesh Institute of Development Studies Joint Study.

- Hossain, S.M.A, Salam, M.U., Alam, A.B.M.M., (1994). "Farm Environment Assessment in the Context of Farming Systems in Bangladesh". Paper Presented in The Third Asian Farming Systems Symposium on 7-10 November 1994, in Manila.
- Hossain, S.M.A., Kashem, M.A., (1997). Agronomic Management to Combat Declining Soil Fertility in Bangladesh. Paper Presented in the 6th Biennial Conference of the Bangladesh Society of Agronomy, held on 29 July 1997 in Dhaka.
- Huque KS. (2014). "Feeds and feeding of livestock in Bangladesh: performance, constraints and options forward". *Bangladesh Journal of Animal Science*. 43 (1):1-10.
- ICTSD. (2013). "US Suspends Bangladesh from Trade Preference Scheme." Bridges Weekly, International Centre for Trade and Sustainable Development 17 (24):1–19. <https://www.ictsd.org/bridges-news/bridges/news/us-suspends-bangladesh-from-trade-preference-scheme>.
- IMF (2005). Bangladesh Poverty Reduction Strategy Paper. IMF Country Report No. 04/410. Washington, D.C.
- Khan, M.S. 1996. National Obligations in The Implementation of The Convention On Biological Diversity: Bangladesh Perspective. A key note paper presented at the workshop on the National Obligations in the Implementation of the Convention on Biological Diversity: Bangladesh Perspective on July 13, 1996 at IUCN Bangladesh Country Office, Dhaka.
- Mahmood, M., M., M., (2016). Economic Analysis of Rice Production in Akre City, Northern Region of Iraq, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 67.
- Mamun, S. A. K. (2020). "The Relation Between An Ageing Population and Economic Growth In Bangladesh: Evidence From An Endogenous Growth Model". *Economic Analysis and Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2020.02.001>.
- Ministry of Finance, Bangladesh Economic Review, 2015. Dhaka, Bangladesh: Finance Division, Ministry of Finance, Government of Bangladesh.
- Mollah, Awal Hossain (2020). "Role of Parliament and Governance in Bangladesh: Problems and Prospects", *Journal of International Politics Volume 2, Issue 2*: 6-16.
- Mongabay. 2008. List of Countries By Land Mass. Last updated 8 December 2008. Available from: http://www.mongabay.com/igapo/world_statistics_by_area.htm [Accessed 20 June 2011].

- Mukul Sharif A. (2014). "A New Estimate of Carbon for Bangladesh Forest Ecosystems with Their Spatial Distribution and REDD+ Implications". *International Journal of Research on Land-use Sustainability*, 1: 33-41.
- OEC 2017, OEC-Bangladesh (BGD) Exports, Imports, and Trade Partners. Atlas Media. Available <https://oec.world/en/profile/country/bgd> accessed January 2020.
- Petersen, L. and S. Shireen. 2001. Soil and Water Salinity in the Coastal Area of Bangladesh. SRDI.
- Planning Commission (various issues) The Successive Five-Year Plans (1973 through 2011). Dhaka: Ministry of Planning, Government of Bangladesh.
- Planning Commission 1995 Participatory Perspective Plan for Bangladesh (1995-2010). Final Draft. Dhaka: Ministry of Planning, Government of Bangladesh.
- Rahman, MM, Ghosh, T., Salehin, M., Ghosh, A., Haque, A., Hossain, MA, ... & Hutton, CW (2020). Ganj-Brahmaputra-Meghna Deltas, Bangladesh ve Hindistan: Ulus ötesi Bir Mega-Delta. *Gelen Anthropocene de delta* (s. 23-51). Palgrave Macmillan, Cham.
- Rahman, R., & Salehin, M. (2013). Flood Risks and Reduction Approaches in Bangladesh. In *Disaster Risk Reduction Approaches in Bangladesh* (pp. 65-90). Springer, Tokyo.
- Rahman, S., Thapa, G.B., 1999. Environmental Impacts of Technological Change In Bangladesh Agriculture: Farmers' Perceptions and Empirical Evidence. *Outlook on Agriculture* 28 (4), 233-238. IFPRI, Washington, DC. Rahman, M.M. and M. Ahsan. 2001. Salinity Constraints and Agricultural Productivity in Coastal Saline Area of Bangladesh, *Soil Resources in Bangladesh: Assessment and Utilization*.
- Roy Chowdhury, T., Basu, G.K., Samanta, G., Chanda, C.R., Mandal, B.K., Dhar, R.K., Biswas, B.K., Lodh, D., Ray, S.L., Chakraborti, D., 1998. In: *Proc. Int. Conf. On Arsenic in Groundwater in Bangladesh: Causes, Effects and Remedies*, Dhaka, 1998, pp. 157-158.
- Saadullah (2012). "Buffalo Production And Constraints In Bangladesh". *The Journal of Animal and Plant Sciences*, 2: 221-224.
- SAMATA. 2006. Land Conflict in Bangladesh: A Resource Based on News Clippings Published in National Dailies in 2004. Dhaka: National Policy Advocacy Cell, SAMATA.
- Schendel, Willem Van (2009). *A History of Bangladesh*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Siddique, A.T., Chattergy, A., Zheng, J., Kosmus, W., (1998). Studies of Drinking Water Quality and Arsenic Calamity in Ground Water in Bangladesh. In:

Proceedings of the International Conference on Arsenic Pollution of Ground Water in Bangladesh, held on 8-12 Feb, in Dhaka.

TBCCI, http://www.tbcci.net/?page_id=5 [Erişim Tarihi: 18.08.2016].

Türkiye Cumhuriyeti, Ekonomi Bakanlığı. Dakka Ticaret Müşavirliği şubat 2016, <https://www.ekonomi.gov.tr/portal/content/conn/UCM/uuid/dDocName:EK221599> [İndirme Tarihi: 20.07.2016].

Ullah, R. (2017). “Bangladeş ve Türkiye: İkili İlişkilerin bir Analizi”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 9(1): 30-44.

World Bank. (2010). Rising global interest in farmland: can it yield sustainable and equitable benefits? Washington, DC: The World Bank, Available from: http://siteresources.worldbank.org/INTARD/Resources/ESW_Sept7_final_final.pdf [Accessed 10 September 2011].

Yu, W.H., Alam, M., Hassan, A., Khan, A.S., Ruane, A.C., Rosenzweig, C., Major, D.C., Thurlow, J., (2010). *Climate Change Risks and Food Security in Bangladesh*. Earthscan, Washington, DC.

TÜRKİYE’DE HAZIRLANMIŞ OLAN “BANGLADEŞ” KONULU LİSANSÜSTÜ TEZLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*İlgaz HAKMAN**

Giriş

Bangladeş, 16 Aralık 1971 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş olmasına rağmen; Türkiye-Bangladeş siyasi ilişkileri biraz daha geç bir tarihte başlayabilmiştir. Söz konusu diplomatik ilişkiler 22 Şubat 1974’te gerçekleştirilen İslam İşbirliği Teşkilatı Zirvesi sırasında başlamış ve Türkiye, Pakistan ile birlikte Bangladeş’i resmen tanımıştır (Sarısır 2019: 568). Öncelikle Büyükelçilikler düzeyinde ve karşılıklı politik temaslar aracılığıyla başlatılan yakın siyasi ilişkiler; 7 Temmuz 1976 yılında imzalanan Ticaret Anlaşması ile birlikte yıllar içerisinde artarak devam etmiştir (Ullah 2017: 37). Ayrıca ticaretin iki ülke arasındaki gelişimini desteklemek için anlaşmanın aksayan yönlerinin tespit edilmesi amacıyla bir *Karma Komite* kurulmasına da karar verilmiştir. Ekim 1978 yılında Bangladeş Cumhurbaşkanı Ziya-ür Rahman’ın Türkiye’ye gerçekleştirdiği resmî ziyaret sonrasında, ekonomi alanında kurulan ilişkiler siyasi olarak da güçlenerek devam etmiştir (Sarısır 2019: 584).

Bu çalışmada Türkiye-Bangladeş ilişkilerinin eğitim ve akademik çalışmalar boyutundaki gelişimine dikkat çekmek istenmiştir. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı; “Tez Merkezi Veri Tabanında” yer alan ve başlığında Bangladeş sözcüğü geçen lisansüstü tezler (yüksek lisans ve doktora tezleri) incelenmiştir; Türk literatürüne yapılan katkılar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yapılan ön incelemede söz konusu tezlerden on dört tanesi yüksek lisans ve dokuz tanesi de doktora tezi olmak üzere toplamda yirmi üç farklı lisansüstü tezinin akademiye kazandırılmış olduğu anlaşılmıştır. Konu bazlı değerlendirme de ise dört, sosyal bilimler; üç, iletişim; on dört, iktisadi idari bilimler ve iki,

* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Hindoloji) Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, ilgaz.h@gmail.com

mühendislik bilimleri alanlarında hazırlanmış oldukları tespit edilmiştir. Makalemiz konusu ve amacı itibariyle, Türkiye-Bangladeş ilişkilerinin eğitim ve bağlantılı olarak yükseköğretim alanındaki üretilmiş tezlerin tamamlayıcı ve açıklayıcı üslûpla oluşturulmuş nitel bir çalışmadır. Bu sebeple de çalışmamıza konu olan tezler konularına göre sınıflandırılarak tasnif edilmiştir. Çalışmamızın sıradaki bölümünde öncelikle sosyal bilimlerin alanında yapılmış tezleri içerikleri hakkında bilgi verilecektir.

1. Sosyal Bilimler Alanında Yapılmış Tezler

Sosyal Bilimler disiplini içerisinde din, sosyoloji, güzel sanatlar ve sosyal hizmetler adlı bilim dalları kapsamında tezler hazırlanmış ve günümüzden, geçmişe kronolojik bir sıralama takip edilmiştir. 2019 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen Saeyd Rashed Hasan Chowdury tarafından hazırlanmış olan yüksek lisans tezi; *Bangladeş'te Tasavvufun ve Tarikatların Değerlendirilmesi, Sosyal Gelişimleri ve Oynadıkları Rol: Yirmi Birinci Yüzyılda Bir Vak'a İncelemesi* başlığını taşımaktadır. Din araştırmaları alanında hazırlanmış olan bu tezde özetle aşağıdaki konu işlenmiştir;

Bangladeş'te farklı dini topluluklar barış içinde bir arada yaşamaktadırlar ve bu kültür eski zamanlardan beri bu şekilde devam edegelmektedir. Nüfusunun yaklaşık %90'dan fazlasını Müslümanların oluşturduğu Bangladeş'te ayrıca %9,5 oranında Hindu, %0,6 oranında Budist, %0,3 oranında Hristiyan nüfus yaşamaktadır. Öte yandan bunların yanında az sayıda da Kadı yani ve Şii gruplar bulunmaktadır. Her dini grubun farklı dini günleri ve kutlamaları vardır ve hepsi özel günlerini özgür bir şekilde kutlamaktadırlar. Bangladeş'teki her dinin mensuplarının kendi dini etkinlik ve bayramlarına olan yoğun katılımı, dini plüralizmin ve dini hoşgörü kültürünün dünya çapındaki istisnai bir örneğini oluşturmaktadır. Bangladeş'teki farklı dini toplulukların barışçıl bir şekilde bir arada yaşaması ve var olan dini hoşgörü, Tasavvufun toplumdaki etkisinin bir sonucudur. Öte yandan, Bangladeş'teki Tasavvuf, doğrudan Bangladeşli Müslümanların inançlarına, tarihine ve kültürüne bağlıdır. Çünkü Tasavvuf Bangladeş'te 1000 yıldan fazla bir geçmişe sahiptir. Tasavvuf, Bangladeş halkı arasında her türlü dini nefreti, fanatizmi ve köktendinciliği azaltmaya katkıda bulunmuştur. Halk üzerinde de sosyal ve ekonomik etkileri vardır. Aynı zamanda Bangladeş'te tasavvufun gelişimiyle ve orada yaşayanlar arasında barışçıl ilişkilerin kurulmasıyla ilgilenen ünlü Sufilerin tarihine odaklanmaktadır. Bu çalışma,

Bangladeş'te farklı dine ve görüşe mensup kişilerin birleşmesi için yol bulmaya yönelik bir girişimdir. Tasavvufun çeşitli tarikat liderleri, bölgelerde tasavvuf aracılığıyla İslam'ı tanıtmak için ilk organize faaliyetleri yürütmüştür. Bununla birlikte, aziz figürler ve efsanevi öyküler, Bangladeş'in kırsal köylerinde Hindu kast topluluklarına ilham kaynağı olmuştur. Günümüzde ilahi maneviyat ve kozmik uyum kavramlarının algılanışı ve bugün Sufi adıyla ortaya çıkan bazı grupların faaliyetleri halkla çatışmaya başlamıştır ve bu durum hala devam etmektedir. Bu tez Tasavvufun ve İslamın mistik bir anlayışa kavuşmasına yardımcı olan, Bangladeş'i bugün Sufi kültürü için çağdaş bir merkez üssü haline getiren sayısız etkiyi tartışmak için tematik bir yaklaşımı benimsiyor. Bu anlamda, çalışmamın sonucu, Tasavvufun kitleler arasında statü eşitliği, sevgi ve kardeşlik sağladığını ve insanlara Bangladeş'te birbirlerinin dinine, duygularına ve uygulamalarına saygı duymalarını öğrettiğini gösteriyor. Araştırmamda, 11. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar Bangladeş'te dini uyumun ve hoşgörünün sağlanmasında Tasavvufun etkisinin ortaya konulması amaçlanmaktadır (Chowdury 2019).

Sosyal bilimler kapsamında hazırlanmış olan bir diğer tez sosyoloji anabilim dalında yapılmış olan bir doktora tezidir. Mozharul İslam tarafından 2016 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen tez; *Fiziksel ve Sosyal Çevre Üzerine İklim Değişikliğinin Etkileri: Bangladeş Kıyı Bölgesinde Adapte Olma Süreci Üzerine Bir Çalışma* başlığını taşımaktadır. Bu tezin konusu özetle şu şekilde aktarılmıştır:

İklim değişikliğinin, fosil yakıt kullanımı ve sürdürülemez toprak kullanımına bağlı olarak, atmosferde sürekli karbondioksit birikiminin sonucu olduğu kabul edilmektedir. İklim değişikliğinin, etkilenen toplulukların çeşitli sektörleri üzerinde etkileri vardır. Bu çalışmada, Charipara ve Naowapara köylerindeki 133 hane ile görüşülmüş ve Bangladeş'in Patuakhali ilinin, Kalapara ilçesi Lalua Union'da bulunan bu iki köy üzerindeki iklim değişikliğinin fiziksel ve sosyal etkilerini ve bölge halkının bu değişikliklere adaptasyon mekanizmalarını araştırılmıştır. Bangladeş'te, iklim değişikliğinin etkileri esas olarak, yükselen deniz seviyesi, sel ve düzensiz yağış şeklinde gözlenmiştir ki bunlar çalışma alanındaki fiziksel ve sosyal çevreyi doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Çalışma alanındaki insanların çoğu tarım ve balıkçılıkla uğraşmaları nedeniyle doğal kaynaklara bağımlı olduklarından, iklim değişikliklerine karşı son derece savunmasızdırlar. Çalışma sonuçları, iklim değişikliğinin

çeşitli etkilerinin, mevcut yoksulluk düzeyini arttırdığı ve hane halklarını aşama aşama, değişiklere karşı uyum sağlayıcı tedbirler alamaz hale getirdiğini göstermiştir. Bu çalışma gözlem ve görüşme (mülakat) yöntemleri kullanılarak yapılan nitel bir araştırmadır. Gözlemler, geçimleri balıkçılığa bağlı olan katılımcıların yaşadıkları zorlukların onların yüz ifadelerine ve gelecek algılarına açıkça yansıdığını göstermiştir. İnsanlar, eğitimsiz ya da düşük eğitim statü nedeniyle doğal afetlerin nedenlerini bile bilmemektedirler. Fırtına, siklon gibi aşırı hava olaylarının artması, deniz seviyesinin yükselmesi, tarımsal alanlarda verimsizliğe neden olan tuzlu su baskınları yaşam ve geçim kaynaklarını büyük oranda tehdit etmektedir. Bu araştırma sonuca göre, çalışma alanının tüm insanlar doğal afetlerden etkilenmektedir. Mevcut çalışma bulguları ayrıca yoksul kadınların, toplum içindeki sosyo-ekonomik ve kültürel konumları nedeniyle özellikle de çevresel tehlikelerin etkilerine karşı savunmasız olduklarını göstermiştir. Hanelerde kendileri ile görüşülen kadınlar, hane düzeyinde uyum sağlayıcı tedbirlerin alınmasında hala aktif aktörlerdir (İslam 2016).

2013 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen bir diğer doktora tezi, Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı'nda yaptırılmıştır. Funda Altın tarafından hazırlanmış olan tezin başlığı; *Hindistan, Bangladeş ve Nepal'de Yükseköğretim Seviyesinde Güzel Sanatlar Eğitimi* şeklindedir. Bu tez kapsamında; güzel sanatlar eğitimine dair ilgili konu özetle şu şekilde aktarılmıştır:

Bu araştırmanın amacı, Hindistan, Bangladeş ve Nepal'de sanatçı/tasarımcı yetiştirmek için günümüzde yükseköğretim seviyesinde yürütülmekte olan sanat/tasarım eğitimini incelemek ve Türkiye'deki eşdeğer seviyede sanat/tasarım eğitimine yeni bakış açıları kazandırmaktır. Bu ülkelerin tarihi, ekonomik, sosyal ve felsefi olaylarının yanı sıra içinde bulundukları coğrafi bölgeyi göz önünde bulundurmak, eğitim politikalarını ve uygulamalarını anlamak için gereklidir. Söz konusu bölgenin geniş coğrafyasının yanı sıra bu ülkelerin birbirleri ile ortak yakın geçmişleri ve ilişkilerinden dolayı araştırmanın kapsamı, merkezini Hindistan'ın oluşturduğu Bangladeş ve Nepal ile sınırlı tutulmuştur. Bu üç ülkede, çalışmanın evrenini temsil edebilecek altyapı ve yetkinliğe sahip olduğuna kanaat edilen 8 yükseköğretim kurumunun eğitim sistemleri yakından incelenmiş, sonuç kısmında Türkiye ve Avrupa'dan referanslar vererek bir değerlendirme yapılmıştır. 2011 senesinde araştırmacı tarafından söz konusu

ülkelerde yapılan 3 aylık alan çalışması bu araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Alan çalışmasının yanı sıra kaynak taramasında elde edilen veriler bir araya getirilerek çalışmanın teorik altyapısı tamamlanmıştır. Sanat/tasarım öğrencilerinin kişisel özelliklerine bağlı olarak sanata ve sanat eğitime dair düşüncelerini tespit etmek amacıyla Türkiye, Hindistan, Bangladeş ve Nepal'deki güzel sanatlar/tasarım fakültesi öğrencilerine araştırmacı tarafından geliştirilen bir anket uygulanmıştır. Çevrimiçi olarak uygulanan anketten elde edilen 311 sonucun istatistiksel analizi, tek yönlü varyans analizi, t-testi ve LSD testleri ile yapılmıştır. Elde edilen veriler neticesinde öğrencilerin cinsiyetlerine, kaldıkları yere ve not ortalamalarına bağlı olarak, sanat ve sanat eğitime dair düşüncelerinde anlamlı farklar olmadığı; uyrukları, yaşları, dini inançları, okudukları fakülte/enstitü, mezun oldukları lise ve eğitimlerinin dışında çalışıp çalışmamalarına bağlı olarak ise sanat ve sanat eğitime dair düşüncelerinde anlamlı farklar ortaya çıktığı görülmüştür. Ayrıca bu üç ülkenin sanat/tasarım eğitimlerinin altyapısını oluşturan zengin kültür ve felsefesine bağlı olarak bu bölgeye odaklanan araştırma çalışmalarının arttırılmasının önemli olduğu kanaatine varılmıştır (Altın 2013).

Syade Umme Jakera Malik tarafından hazırlanmış olan ve 2011 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen tez ise; *Kadının Potansiyel Yoksulluğunda Temel Faktörler: Dakka, Bangladeş Örneği* başlığına sahip bir diğer doktora tezidir. İlgili tez Sosyal Hizmetler Anabilim dalında hazırlanmış olup sosyoloji ve kadın çalışmaları alanlarında çalışan araştırmacılar için de bir örnek teşkil etmektedir. Tezin konusu özetle şu şekildedir:

Tarihsel olarak, kadınlar ve kızlar temel insan haklarıyla, korunma, kaynak ve hizmetlerden eşit faydalanma hakkına sahip olmamızlardır. Sosyal hizmet uzmanları profesyonel etikleri çerçevesinde kadınların ve kızların gelişmesini hedeflemektedirler. Bu, sosyal hizmet değişme süreciyle kadınların potansiyel yoksulluğunu önceden belirleme çalışmasıdır. Potansiyel yoksulluk terimi ayrımcılık ve sosyo-ekonomik haklar ile doğrudan ilişkilidir. Sosyal hizmet uzmanının görevi sadece insanlara yardım etmekle sınırlı değildir, onların görevi bilgilerini artırmak ve ayrımcılığı azaltmak için kuramsal analiz yapmak ve toplumdaki insan haklarını geliştirmektir. Bu çalışma kadınların potansiyel yoksulluklarının etkileyen faktörleri ilgili literatürden elde edilen bilgi ve araştırmalar dayanır. Burada “Potansiyel

yoksulluk” yoksul olma ihtimaline karşılık gelir. Bazen “risk” kelimesi de yoksul olma ihtimali için kullanılır. Bu çalışma üniversite mezunu olan kişilerle yapılmıştır. Çalışmanın problemi Bangladeşli üniversite mezunu kadınlar erkeklerle göre daha çok potansiyel yoksul olabileceği ile ilgilidir. Bangladeşli üniversite mezunu kişilerin görelî bir yaşam durumu bu çalışmanın temel noktasıdır. Bangladeşli üniversite mezunu insanların görelî yaşam kavramı henüz tanımlanamamıştır, bu yüzden çalışma Bangladeşli üniversite mezunu insanların yaşam durumu belirlemek için üç göstergeli temel alır. Çalışmanın göstergeleri hane halkı/kişisel geliri, sosyal etkileşim ve sosyal güvenlik oluşturur. Hane halkı göstergeleri ailenin görelî durumunu, kişisel göstergeler bireyin görelî durumu göstermesine yardımcı olur. Görelî hane halk durumu göre ayrıca yoksulluk düzeyi de oluşturulmuştur. Bu yoksulluk düzeyi hane halkı/kişisel yoksulluk seviyesinin yüksek, düşük, orta riski ve hiç risk olmaması durumunu gösterir. Araştırmanın amacı Bangladeş'teki yaşam durumunu belirlemek için üniversite mezunu erkek ve kadınların potansiyel yoksulluğu ile ilgili fark ve bu farkı etkileyen etkenleri belirlemektir. Yaşam durumu hane halkı geliri ve gideri, sosyal güvenliği ve sosyal etkileşimi olarak gözlenir. Ek olarak, iş deneyimi, gelir dinamiği, ek eğitim ve üniversite mezunlarının benlik saygısı anların hane halk yaşam düzeyi gibi değişkenler bakılır. Amaç kadınların eğitimlerini günlük yaşamlarında kullanmayan kadınların daha çok potansiyel yoksulluğu düşebileceğini göstermektedir. Bu, Bangladeş'in Dhaka şehrindeki üniversite mezunu iş sahibi kadınlar, ev-hanımları ve erkeklerle derinliğine görüşmeleri içeren nicel bir araştırmadır. Görüşme formu bilgi toplamak için kullanılmıştır. Çalışma üniversite mezunu insanlara ulaşmak için Linear kartopu örneğini örnekleme yöntemini kullandı. Toplanan bilgi SPSS, Excel ve MS-Word tarafından işleminden geçirildi. Çalışmanın sonuçları, üniversite mezunu olarak çalışan, evde oturan kadınlar ve erkekler benzer özelliklere sahiptir, fakat üniversite mezunu olan ev hanımları yüksek kişisel potansiyel yoksulluk ile karışıkıdır. Çalışma profesyonel meslek sahibi olma, eşin durumuna bağımlı olma ve erken anneliği üniversite mezunu kadınların üniversite mezun erkeklerden potansiyel olarak daha yoksul olmasının sebepleri olarak belirlemiştir. Buna ilişkin sosyal hizmet önerileri geliştirilmiştir (Malik 2011).

Sosyal Bilimler alanında hazırlanmış olan tezlerin çoğunlukla doktora düzeyinde hazırlanmış oldukları ve genellikle de Sosyoloji disiplini ile ilişkili gelişim gösterdikleri anlaşılmıştır.

2. İletişim Alanında Yapılmış Tezler

İletişim alanında yapılmış olunan tezler ise Reklamcılık ve Gazetecilik konuları kapsamında hazırlanmıştır. Bu tezlerin incelenmesi de kronolojik olarak günümüzden geçmişe doğru yapılacaktır. Öncelikle Gazetecilik Anabilim Dalı'nda gerçekleştirilmiş olan *Bangladeş Basınında Türkiye İmgesinin İncelenmesi* başlıklı yüksek lisans tezi, Mobassera Jahan Fatima tarafından hazırlanmıştır. 2019 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen ilgili tezin; Bangladeş kamuoyunda Türkiye algısını yansıtmaması bakımından önem taşıdığını düşünülmektedir. Tezin özeti kısaca şu şekilde aktarılmıştır:

Bu çalışmada Türkiye ve Bangladeş'in toplumsal, ekonomik ve siyasal ilişkileri tarihsel süreçte ortaya konarak 2010 yılında Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Bangladeş ziyaretleri ekseninde Bangladeş basınında Türkiye imgesi analiz edilmektedir. Araştırmanın temel amacı Bangladeş basınına inceleyerek Türkiye'nin siyasi liderleri üzerinden Türk/Türkiye imgesini ortaya koymaktır. Bu araştırma kapsamında tarihsel bir yaklaşımla, öncelikle imgenin ne olduğu tartışılıp, sonra Bangladeş ve Türkiye kültürlerinin erken dönemlerinde Türk imgesinin tarihsel kökenleri açıklanmaya çalışılarak Türkiye tahayyülü ele alınmaktadır. Dolayısıyla "İmge", "Bangladeş", "Türkiye", "Bangladeş-Türkiye İlişkileri" ve "Bangladeş Basını" kavramları bağlamında daha önce yapılan çalışmalardan faydalanmak için literatür taraması yapılmıştır. Ancak bu konuda yapılan ilk çalışma olması sebebiyle oldukça kısıtlı bir literatür mevcuttur. Fakat Türkçede Bangladeş basın tarihi üzerinde güncel bir akademik çalışma bulunmaması sebebiyle bu çalışma, dünden bugüne Bengal ve Bangladeş basınına merak eden ve bu konu üzerinde araştırma yapmak isteyen akademisyenler için önemli bir kaynak olacaktır. Çalışma kapsamında Bangladeş'in günlük gazetelerinden dokuz tanesi: Dainik Ittefaq, Dainik Prothom Alo, Dainik Samakal, Dainik Bhorer Kagoj, Dainik Jugantor, Dainik Janakantha, Dainik Inqilab, The Daily Star ve Bangladeş Observer incelenmiştir. Söz konusu gazetelerin içerikleri 2010 yılının şubat ve kasım ayı ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın bulgularında, niteliksel içerik analizi yöntemiyle incelenen, söz konusu ziyaretlere yönelik yazıların (haberler, başyazılar ve köşe yazıları) tamamı olumlu bulunmuştur. İki ziyaret ekseninde belirlenebilen en baskın beş haber teması ticaret, işbirliği, ekonomi, ziyaret ve ikili ilişkidir. En önemlisi Bangladeş basınında Türkiye imgesinin olumlu bir eğilim içinde olduğu tespit edilmiştir.

Ayrıca dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün ve başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın ziyareti Bangladeş basınında olumlu karşılanmıştır (Fatima 2019).

2018 yılında Gazetecilik Anabilim Dalı'nda savunulan bir diğer yüksek lisans tezi de Md Mahady Hasan tarafından hazırlanmış *Güney Asya'da Medyanın Politik Kullanımı: Bangladeş Örneği* başlığını taşımaktadır. İlgili tezin konusu ise şu şekilde özetlenmiştir:

Bangladeş'te basın, ulusal fikirlerin propagandacıları için bir araç, ancak milli özgürleşme hareketleri kapsamında destekleyici bir unsurdur. Basın, askeri rejimin ortadan kaldırılmasıyla birlikte 1990'lı yıllara kadar demokratik bir devletin kurulması hususunda oldukça önemli bir rol oynamıştır. Fakat demokrasi döneminde medya organları, haberlerini şekillendirdikleri siyasi partilere olan bağlılıklarına göre iki farklı bloğa bölünmüştür. Bu çalışmada, medya ve siyaset arasındaki ilişki incelenmiş ve medyanın siyasi ideolojisi çerçevesinde haber yapılırken nasıl bir pozisyon aldığı saptanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte bu çalışma ile Bangladeş'te olduğu gibi diğer Güney Asya ülkelerinde de inkâr edilemez bir gerçek olan medyanın yanlı tutumu bir diğer medyanın politik kullanımında gelineen düzeyi gösteren faktör olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma, Bangladeş medyasını tartışmayı hedeflenmekle birlikte, de konunun daha net bir görünümünü ortaya koyabilmek açısından, Güney Asya'yı temsil eden ve Bangladeş'in de kendisinden koparak bağımsız bir ülke olmadan önce bir parçası olduğu Hindistan medyasından alınan örnekleme de içermektedir. Veriler, her iki ülke medyası üzerinden seçilmiş gazete ve televizyon örneklemlerinde yapılan "içerik analizi yöntemiyle" 14-23 Ağustos 2017 tarihleri aralığındaki nüsha ve yayınlardan toplanmıştır. Elde edilen bulgulara göre, her iki ülke medyasının da politik anlamda oldukça yanlı bir politika izlediklerini, tüm politik gündemi yalnızca kendi perspektiflerinden değerlendirdiklerini ortaya koymaktadır. Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Güney Asya'da da medyanın habere yaklaşımı ve yayın politikası, o medya kuruluşunun sahip ya da hissedarlarının siyasal ilişki ve çıkarları doğrultusunda belirlenmektedir (Hasan 2018).

2014 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen Sorwar Alam tarafından hazırlanmış yüksek lisans tezinin başlığı; *Gelişmekte Olan Ülkelerde Yeni Medya Uygulaması: Bangladeş Örneği*'dir. Bu tezin konusu ise şu şekilde özetlenmiştir;

Medya her toplumda her çağda toplumun sesi olmaya çalışmıştır. Teknolojinin değişimi ve gelişim ile birlikte medya araçları ve sunuş biçimi de değişmiş ve gelişmiştir. Bu değişimler ülkelerin siyasi-ekonomik, sosyo-kültürel yapılarına göre hız kazanmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde bu değişimler hızla gerçekleşirken gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde bu değişimler oldukça yavaş olmuştur. Buna bağlı olarak bu çalışmada Bangladeş'teki medya tarihi ve yeni medya uygulamaları incelenmiştir. Konu ile ilgili Bengalca, İngilizce ve Türkçe akademik kaynakları taraması yapıldı. Bu çalışmada Medya tarihini kısaca değerlendirilip yeni medya mecralara yer verildi. Gelişmekte olan ülkelere Bangladeş'i örnek alarak bu ülkenin medya tarihini anlatıldı. Bangladeş'e yeni medyanın gelişimi ve uygulamasını anlatırken bu alanda kanunların çeşitliliğine değindi. Ülkede medya ile siyaset arasındaki çatışmalar, muhalif medyaya üzerindeki baskılar, kanunun keyfi kullanımı ile ilgili bilgilere yer verildi. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm: Medyanın tarihi, ikinci bölüm: yeni medya mecraları ve son bölüm: Bangladeş'te yeni medya uygulamaları şeklinde hazırlandı (Alam 2014).

İletişim alanında hazırlanmış olan tezlerin tamamının ise yüksek lisans seviyesinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra bu tezlerin tamamı Gazetecilik Anabilim Dalı bünyesinde hazırlanmıştır.

3. İktisadi İdari Bilimler Alanında Yapılmış Tezler

İktisadi idari bilimler alanında; Ekonomi, İşletme, Pazarlama, Kamu Yönetimi, Uluslararası İlişkiler, Sosyal Hizmetler ve Bankacılık disiplinlerinde tezler hazırlanmıştır. Bu tezlerin incelenmesi diğer alt başlıklarda olduğu gibi kronolojik olarak günümüzden geçmişe doğru gerçekleşmiştir. 2020 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen ve A.H.M. Ershad Uddin tarafından hazırlanmış olan doktora tezi; *Bangladeş'teki İslam Bankacılık Uygulamasının Fıkhi Açısından İncelenmesi* başlığını taşımaktadır. Bankacılık alanındaki ilgili tezin özeti kısaca şu şekildedir:

İslamî bankacılık ve finans sistemlerinin kurulması ve işletilmesi, İslam hukukunun temel ilkelerine dayanmaktadır. Bu prensipler, şer'i ölçüleri esas alan iktisadi hayata yeni bir boyut kazandırmıştır. İslamî bankacılık sisteminin resmî finans şekli yaklaşık 50 yıl önce başlamış ve çağdaş İslam âlimleri, bunun modern dünya için alternatif bir bankacılık sistemi olduğunu kabul etmişlerdir. Günümüzde İslamî bankacılık

endüstrisindeki bu hızlı büyümenin sebepleri arasında, İslam ülkelerindeki finansörlerin şer'i usul ve hükümlere uygun olan iktisadi ilkeleri uygulamayı benimsemeleri olduğu söylenebilir. Bu çalışmada, Bangladeş'te İslamî bankacılık sisteminde uygulanan iki temel işlem incelenecektir: Bunlardan birincisi, bankanın müşterilerden "vedia ve mudaraba" sözleşmesi ile para toplaması; ikincisi ise, toplanan paranın "murabaha, bey' mücecel, bye' istisna, bey' selem, müşâreke" gibi çeşitli akitlerle yatırımcıya fon olarak kullanılmasıdır. Dolayısıyla bu fon toplama ve yatırımın çalıştırılmasının fıkıh ilmine göre tahlil edilmesi çalışmamızın temel konusunu teşkil etmektedir. Bunun için ilk olarak, İslamî bankacılık sistemiyle ilgili temel kavramlar ele alınmış, ardından tezle ilgili konular fıkıh ilimi açısından incelenmiş, son olarak klasik ve son dönemdeki fakihlerin görüşleri klasik fıkıh literatürü sistematigi esas alınarak karşılaştırılmıştır (Uddin 2020).

Syed Magfur Ahmad tarafından 2020 yılında yapılmış olunan tezin başlığı ise; *Bangladeş'te Mikro Finansman: İslami Mikro Finans Üzerine Bir Vaka Çalışması* şeklindedir. Yüksek lisans tezi ekonomi ve bankacılık alanına aittir. Tez içerisinde konusu itibariyle şu şekilde özetlenmiştir:

Bu tez çalışması Bangladeş'teki mikro finans faaliyetlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca çalışma, genel çerçevede İslami mikro finansın vaka çalışması odaklı temel düzeydeki etkisini incelemektedir. Bu tez ikincil verilere dayalı nitel yöntemle analiz edilmiştir. Bangladeş'in bağımsızlığından bu yana, ülkenin ekonomik hareketliliğinde birçok iniş ve çıkış yaşandığı görülmektedir. Özellikle bu bağlamda son yıllarda ülkenin kişi başına düşen milli geliri yaklaşık 2.000 ABD dolarını aşmakta olduğu gözlenmektedir. GSYH'de tüm kalkınma göstergeleri yukarı yönlüdür. Ekonomik büyüme istikrarlı biçimde %7'den fazla gerçekleşmektedir. Gelişmekte olan ülke statüsünde olan Bangladeş'in ekonomik büyümesinde, mikro finansman konusu önemli yer tutar. Bangladeş'te 1980'lerden bugüne kadar mikro finans hizmetlerinin gelişmesiyle yoksulluk oranı düşmekte ve olumlu sonuçlar gözlenmektedir. 1991 yılında %57 olan toplam yoksulluk, yıllık ortalama %120 oran düşüşle 2018 yılına kadar %21'e kadar inmiştir. Bu tezde Bangladeş'in son otuz yılda mikro finans alanında büyük bir ilerleme kaydettiği gösterilmektedir. Son yirmi yıl boyunca, İslami mikro finans birçok ülkede geleneksel mikro finansın yanı sıra sosyo-ekonomik kalkınmada önemli rol üstlenmiştir. Bu tezde İslami mikro finansın zekât, sadaka ve vakıf gibi yardım finansman araçlarıyla yoksulluğun azaltılmasındaki rolü açıklanmıştır.

İslami mikro finans kurumları ayrıca karz-ı hasen, murabaha, mudarebe, tekafül, ijarah ve selem gibi İslam hukuku prensiplerine dayanarak çeşitli yöntemler vasıtasıyla mikro kredi sunmaktadır. İslami mikro finans girişimcileri finanse ederek ekonominin güçlendirilmesini desteklemekte ve muhtemel riskleri paylaşmaktadır. Bu doğrultuda 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşmada İslam mikro finans için büyük bir potansiyel bulunmaktadır (Ahmad 2020).

İşletme Bilim Dalı'nda 2019 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen ve Moin Uddin Rony tarafından hazırlanmış; *Bangladeş'te Küçük ve Orta İşletmelerin (KOBİ) Toplam Kalite Yönetiminin Etkisi* başlığın taşıyan yüksek lisans tezi ise şu şekilde özetlenmiştir:

Toplam Kalite Yönetimi, çalışanları ve paydaşları daha aktif hale getirerek organizasyonun etkililiğini ve verimliliğini artıran bir sistemdir ve aynı zamanda kurumun diğer organizasyonlara göre rekabet avantajı sağlayabilmesi için insanların beceri ve yeterliliklerini uygulamaya yardımcı olur. Ayrıca Toplam Kalite Yönetimi (TKY) ile sürdürülebilir rekabet avantajı elde edilebilir. Her ne kadar şaşırtıcı bir şekilde doğru olsa da gelişmekte olan ülkelerde yapılmış ve yayınlanmış çok küçük bir araştırma var. Araştırmanın çoğu gelişmiş ülkelerden geldi. Gelişmekte olan ülkelerde, Küçük ve Orta ölçekli endüstriler istihdam sağlamada ve ülke ekonomisini geliştirmede çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışmanın amacı, TKY'ye dayalı endüstri ile Bangladeşli KOBİ'lerin TKY'ye dayalı olmayan endüstri arasındaki farkları ortaya çıkarmaktır. Çalışma ayrıca Bangladeşli Kobilerin TKY müdürünü etkili bir şekilde takip edip etmediklerini de öğrenecek. Ayrıca, bu çalışma, Toplam kalite yönetiminin yapısını ve TKY müdürlerinin Bangladeş'teki küçük ve orta ölçekli işletmelerde (KOBİ) genel kullanımının yapısını bulmak için bir anket çalışması kullanacaktır (Rony 2019).

2019 yılında Md Moynul Ahsan tarafından savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen doktora tezinin başlığı; *Bangladeş ve Amerika Birleşik Devletlerinden Seçilmiş Kıyı Alanlarında Çevreden Kaynaklanan Göç* şeklindedir. Kent ve Çevre Bilimleri Bilim Dalı alanında hazırlanmış ilgili tez; kamu yönetimi ve uluslararası ilişkiler konularını içermektedir. Özetle tezin konusu şu şekildedir:

XXI. yüzyılda meydana gelen doğal afetler, küresel çevresel değişim ve özellikle iklim değişikliğini tetikleyerek iç göç başta olmak üzere insanların zorunlu yer değiştirmelerine yol açan güçlü bir etmen haline gelmiştir. Çevresel baskı

karşısında bir tepki stratejisi olarak hareket söz konusu olduğunda, değişimdeki hız çevreden kaynaklanan olası, zorunlu ya da acil göçün farklı türlerini etkilemektedir. Bu tezde kullanılan literatür taraması yöntemi ve karşılaştırmalı örnek çalışma tekniği ile yer değiştirmeye ve göçe yol açan itici nedenler, ulusal ve yerel düzeyde politik yaklaşımlar, hakları, dirençliliği ve yeniden yerleşimi vurgulanmıştır. Bangladeş kıyı alanı ve ABD'deki Louisiana kıyı alanlarından seçilmiş deniz seviyesi yükselişi, kıyı erozyonu ve kasırga örnekler ayrıntılı bir şekilde ele alınarak, insanların doğayla iç içe kalmalarını sağlayarak, yer değiştirme planlaması yolunu teşvik ederek ve direnç odaklı gelişme, sigorta, vergi politikalarıyla teşvikleri içererek göçün önüne geçilmesi gibi farklı müdahaleleriyle ilgili konular vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu hususları vurgulayarak uluslararası düzeyde yasal gayretlerin gerekli olduğu, çalışmada ortaya konulmuştur. Devlet politikaları kapsamında geliştirilen yasal uygulamaların yanı sıra ulusal düzeyde yeterli politik yaklaşımlar ve önlemlerinin geliştirilmesinin önemi vurgulanmıştır. Mevcut politikalar ve haklar ile dirençlilik ve yeniden yerleştirme konuları entegre edilerek göçü önlemenin ne kadar doğru bir yaklaşım olduğu anlatılmış, yerel yönetim otoritelerine yönelik kapasite geliştirme çalışmaları ile seçilen örneklerde insanların yerinden olmasının azaltılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak, sadece farklı çevre ve iklimsel olaylarla başa çıkabilme yeteneğini incelenmekle kalınmayıp, ekolojik adalet ve toplumsal hareketler yoluyla doğa olayları ile başa çıkılabileceği ve doğa olayları sonucunda kıyı alanlarında yaşanılabilir bir çevre oluşturulabileceği işaret edilerek, toplumsal dayanışmanın ve örgütsel hareketin önemi ifade edilmiştir (Ahsan 2019).

2018 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen ve Ehteshamul Haque tarafından hazırlanmış yüksek lisans tezinin başlığı; *Myanmar ve Bangladeş'in Rohingya Sorununa Yönelik Politika Yaklaşımlarını İncelemek*'tir. Bu tezde konu özetle şu şekilde işlenmiştir;

Bu çalışma, Myanmar ve Bangladeş'in Rohingya Müslümanlara karşı benimsediği politika yaklaşımları incelemektedir. Dünya mülteci sayısındaki endişe verici artışla birlikte Bangladeş'te de Rohingya mülteci sayısı artmıştır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (BMMYK) tahminine göre, 1978-2017 yıllarında Myanmar'daki zulmeden kaçarak yaklaşık 923.000 Rohingya Müslümanı Bangladeş'e sığınmıştır. İnsan Hakları örgütleri, Arakan eyaletindeki Rohingya sivil köylerine karşı yürütülen

bu hareketi sistematik bir katliam kampanyası olarak nitelendirdi. Böylece, Rohingya Müslümanlar Myanmar'da güvenliklerini ve istikrarlarını kaybettiler zira askeri cunta Rohingya Müslümanlara bağışçı ülkelerin gönderdiği kalkınma yardımlarını kısıtladı. Bunun yanı sıra, bir diğer önemli etken ise Myanmar askeri yönetiminin etnik politikası bölgesel ve küresel politikalardan mı yoksa iç çatışmalardan etkilendiğidir. Bu politika ile Rohingya Müslümanları hem Myanmar hem de Bangladeş'te kimlik yoksunluğuyla karşı karşıya kalmıştır. Rohingya Müslüman'larının Bangladeş'e sığınması, her ne kadar onlara bir güven ve geçici bir kimlik kazandırmış olsa da, uzun süre Bangladeş'te kaldıklarında, orada yaptığı evlilikler yerel kültürle (dil, örf-adet vb.) kaynaşma sürecini hızlandıracak ve böylece asıl kimliklerini temelli kaybedecekler. Myanmar'a kıyasla, Bangladeş'teki Rohingya Müslümanlarına yönelik kalkınma bağışları ve insanı yardım programlarını yürütmek daha güvenlidir ama diğer tarafında Rohingyaların Bangladeş'in güvenlik açısından sorun oluşturacağını iddia edilmektedir. Bu çalışma, Bangladeş ve Myanmar'ın Rohingya meselesine yönelik izlediği politika yaklaşımlarını yukarıda bahsedilen anlayışları ışığında uygulamaktadır (Haque 2018).

İşletme Anabilim Dalı'nda 2018 yılında Abdur Rob Razu tarafından savunulan yüksek lisans tezi ise; *Filmler ve TV Programlarında Ürün Yerleştirme: Bangladeş'teki Tüketici Tutumu Üzerine Bir Çalışma* başlığını taşımaktadır. Pazarlama konusunda hazırlanmış olan ilgili tezin aynı zamanda; Reklamcılık alana da katkı sağladığı ifade edilmiştir. Tezin konusu kısaca şu şekilde özetlenmiştir:

Ürün yerleştirme modern reklam çağında, şirketlerin mesajlarını hedef müşterilerine iletmek için en etkili yeni bir pazarlama tekniğidir. Ürün yerleştirme, film veya TV programlarının hikâyesi ile birleştiren bir tür ticari reklamdır ve film ya da TV şovlarının tadını çıkarmak isteyen seyirciler onu görmezden gelemeyizler. Ürün yerleştirmede ürünleri film ve TV şovları gibi ana medya içeriğine konumlandırmak, yavaş yavaş sıklıkla kullanan bir uygulama haline gelmektedir. Bu çalışma, insanların geleneksel reklamlara yöneldiğini ve izleyicilerin kanal değiştirerek TV şovları sırasında reklam aralarından kaçınmaya başladığını göstermiştir. Buna ek olarak, ürün yerleştirmeyi kullanarak, reklam verenler geleneksel reklamcılık uygulamalarından daha düşük maliyetle etkili bir şekilde reklam verebilmektedir. Bu çalışmanın amacı, Bangladeş'in film ve TV programlarında ürün yerleştirme

konusundaki tüketici tutumunu araştırmaktır. Veriler, birincil ve ikincil kaynaklardan toplanmıştır. Birincil veriler, çevrimiçi anketinden toplanmıştır. Keşif araştırması, öncelikle bazı profesyonellerden ve endüstri uzmanlarından film ve TV programlarında ürün yerleştirme hakkında bilgi ve anlayış kazandırmak amacıyla yapılmıştır. Ayrıca, film ve TV programlarında ürün yerleştirmeye yönelik tüketici tutumunun net bir resmini elde etmek için tanımlayıcı araştırmalar yapılmıştır. Potansiyel olmayan uygunluk örnekleme tekniği kullanılarak Facebook gibi sosyal medya aracılığıyla ankete katılan 410 kişi ile görüşülmüştür. Birincil verileri analiz etmek için tanımlayıcı istatistikler, çapraz tablolama ve bir örneklem frekans analizi kullanılmıştır. Araştırma, Bangladeşli seyirciler için film ve TV programlarında ürün yerleştirmeye yönelik genel tutumların olumlu olduğunu ortaya koymaktadır (Razu 2018).

Ghania Suhail tarafından 2017 yılında savunulan yüksek lisans tezinin başlığı; *En Küçük Kareler Yöntemine Göre Kayıt Dışı Ekonomiyi Etkileyen Faktörlerin, Bangladeş, Hindistan, Pakistan ve Türkiye İçin Karşılaştırılması* şeklinedir. Ekonomi alanında hazırlanmış ilgili tez Türkiye'nin diğer ölkelerle ekonomik ilişkilerinin tarihini aktarılması bakımından değerli addedilmiştir. Tezin konusu özetle şu şekildedir:

Kayıt dışı ekonominin, tüm ekonomilerde hem ekonomik yapı hem de ekonomi politikaları üzerinde olumsuz etkileri gözlenmektedir. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda ve araştırmalarda ağırlıklı olarak gelişmiş ölkelerdeki kayıt dışı ekonomilere odaklanılarak büyüklüğü ölçölmüştür. Ancak aynı zamanda gelişmekte olan ölkeler içinde kayıt dışı ekonominin ölçölmesine takip edilmesine ve öneriler getirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışma gelişmekte olan ölkelerin kayıt dışı ekonomi boyutlarının neden büyük oranlarda olduğundan yola çıkarak: birinci bölümde kayıt dışı ekonomi kavramının tanımı, nedenleri ve önemi ile birlikte bu çalışmanın amaçları ele alınmış, çalışmanın ikinci bölümünde ise literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümde; 2000-2013 yıllarını kapsayan ikinci kaynaklardan elde edilen veri kullanılarak en küçük kareler yöntemine göre; vergi gelirinin, işsizlik oranının, ekonomik özgürlük endekslerinin, nüfusun ve Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla büyümesinin, enflasyonun ve internet kullanıcılarının Bangladeş, Hindistan, Pakistan ve Türkiye'nin kayıt dışı ekonomileri üzerindeki etkisi test edilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise, ele aldığımız, ölkeler karşılaştırıldığında, ekonomik özgürlük endekslerinin

bu çalışmadaki tüm ülkeler için önemli olduğu ve kayıt dışı ekonominin boyutunun azaltılmasında yüksek kurumsal niteliklerin kaçınılmaz olduğunu göstermiştir. Geniş bir vergi tabanı ve basit vergi sistemi Bangladeş, Hindistan ve Pakistan'a yardımcı olurken bilişim ve iletişim teknolojileri kullanımında şeffaflık Bangladeş, Pakistan ve Türkiye'de kayıt dışı ekonomilerinin boyutunu azaltmaya yardımcı olacaktır (Suhail 2017).

2017 yılında savunulan bir başka yüksek lisans tezi de; *Motivasyon Dilinin Bangladeş'teki Organizasyonlarda Çalışan İş Gücünün Üzerindeki Etkisini ve Yarattığı Memnuniyeti Araştırmayı Hedeflemektedir* başlığını taşımaktadır. Mohammad Khairul İslam Rasel tarafından hazırlanmış ilgili tez; İşletme Anabilim Dalı'nda yaptırılmıştır. Tez konusu ise şu şekilde özetlenmiştir:

Bu proje, motivasyon dilinin Bangladeş'teki organizasyonlarda çalışan iş gücünün üzerindeki etkisini ve yarattığı memnuniyeti araştırmayı hedeflemektedir. Motivasyon dili, bütün organizasyonlarda, karmaşık organizasyonel görev ve sorumlulukların tamamlanmasını sağlamak için çalışanlara destek veren önemli bir araçtır. Bu araştırma, Bangladeş'te bulunan Dutch-Bangla Bank, NGO (BRAC) ve RFL Plastic Product Company şirketlerinde çalışan 30 çalışan üzerinde gerçekleştirilmiştir. Yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat testlerinin sonuçları, hem performans ve memnuniyetin yukarı yönlü hareketine yol açan itici unsurları, hem de hedef çalışan kitlesindeki memnuniyeti ve performansı düşüren unsurları göstermektedir. Ayrıca bu çalışma, yönetici ve mahiyetindekiler arasındaki iletişim kopukluğunu (ki bunlar yöneticinin davranışlarını ve bu davranışların çalışanların üreteceği çıktılar üzerinde etkileri bulunmaktadır) ortaya çıkartmaktadır. Analizler göstermektedir ki, eğer bir çalışan memnun ve mutlu ise motivasyon seviyesi yüksektir. Ama eğer bunun tersi bir durum söz konusu ise, verim ve motivasyon hatırı sayılır bir şekilde düşmektedir. Bu sonuçların içeriği, yönetici ve iş sahiplerinin çalışanları ile kendileri arasındaki kopukluğu ortaya çıkartacak, ayrıca çalışanları motive ve memnun tutacak, beklenen performansa ulaşmalarını sağlayacak bazı motivasyon dili tekniklerini uygulamalarına yardımcı olacaktır (Rasel 2017).

2017 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen ve Md. Tanjim Hossain hazırlanmış olan tez; *Bangladeş'in Kalkınmasında Özel Sektörün Rolü* başlığını taşımaktadır. İlgili yüksek lisans tezi, özel sektörün

ekonomideki yeri konusuna dikkat çekmektedir ve kısaca şöyle özetlenmiştir:

Bangladeş'in kalkınmasında özel sektör önemli rol oynamıştır. Özel sektör öncülüğünde ekonomi önemli derecede büyümüş ve insani kalkınmada büyük bir gelişme kaydedilmiştir. Sosyal kalkınma göstergelerin gelişimi bunu açıkça göstermektedir. Yoksulluk önemli ölçüde düşmüş ve yaşam beklentisi ve okuryazarlık oranı belirgin ölçüde artmıştır. Özel sektör hazır giyim, finans ve tıbbi ilaçlar sektörler gibi bazı sektörlerde hâkim olmuş ve onların gelişimine büyük destek sağlamıştır. İleride, Bangladeş'in kalkınmasına özel sektör önemli katkıda bulunabilecektir. Bu çalışmada, Bangladeş'in kalkınmasında özel sektörün rolü analiz edilmektedir. Çalışmada ayrıca özel sektörün egemen olduğu sektörler incelenmekte ve özel sektörün gelecekte Bangladeş'in kalkınmasına olası katkıları ortaya konmaktadır (Hossain 2017).

Nuriye Sezer tarafından hazırlanmış ve *Gelişmekte Olan Ülkelerde Özelleştirme Uygulamalarının İstihdam Üzerine Etkileri: Bangladeş, Nijerya, Arjantin ve Türkiye Örnekleri* başlıklı doktora tezi; 2013 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenmiştir. Bu tezde çalışma ekonomisi konusu karşılaştırmalı olarak özetle şu şekilde işlenmiştir:

Özelleştirme ilk kez gelişmiş ülkelerde uygulanmıştır. Özelleştirme uygulamaları 1980'lerden itibaren bir yandan küreselleşmenin etkisi bir yandan da Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası tarafından, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere de empoze edilmeye başlanmıştır. Böylece özelleştirme, dünyadaki ülkelerin hemen hemen hepsinde uygulanan evrensel bir uygulama haline gelmiştir. Esas olarak ekonomik amaçlı olan özelleştirme en önemli sonucunu sosyal alanda göstermiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde uygulanan özelleştirmelerin sosyal boyutları, gelişmiş ülkelere daha ön plana çıkmıştır. Bu ülkelerdeki özelleştirmenin teorideki amaçları ile uygulamadaki yansımaları arasındaki fark çok daha hissedilir boyutlarda olmuştur. Özelleştirmeler sonucunda meydana gelen bireysel ve toplumsal sorunların yanında, iktisadi ve hukuki sorunlarla da karşılaşmıştır. Bu çalışmada öncelikle, gelişmekte olan ülkelerde özelleştirme uygulamaları üzerinde durularak, gelişmekte olan ülkelere Bangladeş, Nijerya, Arjantin ve Türkiye'de gerçekleştirilen özelleştirmelerin istihdam üzerindeki etkisi irdelenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte örnek ülkelerin özelleştirme politikaları, özelleştirme yöntem ve prosedürleri ve özelleştirmenin olumsuz etkilerini azaltmaya

yönelik olarak uygulanan aktif ve pasif istihdam politikalarına da yer verilerek konunun bütünsel olarak incelenmesi sağlanmıştır (Sezer 2013).

2012 yılında Ekonomi alanında savunulmuş olan bir diğer doktora tezi; *Bangladeş Sağlık Sisteminin Ekonomik Sürdürülebilirliğinin İncelenmesi ve Uluslararası Karşılaştırılması* başlığını taşımaktadır ve Saifuddin Mohammad Zahedul İslam tarafından hazırlanmıştır. İlgili tezin konusu şu şekilde özetlenmiştir;

Küreselleşme ile birlikte dünyada yaşanan toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmeler, sağlık hizmetleri alanının önemini artırmaktadır. Sağlık hizmetlerinden yararlanılması, yaşama hakkına bağlı olarak, temel insan haklarından biridir. Başarılı bir sağlık sistemi, toplumdaki bütün fertlerin bu hakkı kullanmasını sağlamalıdır. Mevcut kıt kaynaklarla bunun sağlanabilmesi, sağlık sektörüne tahsis edilen kaynakların etkin kullanılmasına bağlıdır. Bireylerin ve toplumların yaşam kalitesinin en önemli belirleyicilerinden biri olarak sağlık sektörü, ülkelerin gelişmişliklerine paralel olarak milli gelir içerisinde önemli yer tutan bir alandır. Bu çalışmada öncelikle sağlık kavramı, sağlık hizmeti, sağlık sektörünün kapsamı ve temel özellikleri hakkında genel bilgiler verilmiş, günümüzde gelişmiş toplumlarda giderek önem kazanan sağlık ekonomisi hakkında açıklamalarda bulunulmuştur. Çalışmada aynı zamanda sağlık ekonomisinin bakış açısıyla, Bangladeş sağlık sistemi değerlendirilmiştir ve inceleme yapılırken sağlık göstergesi olarak bebek ölüm oranı, doğumda yaşam beklentisi, anne ölüm oranı göstergeleri kullanılmıştır. Bangladeş'te sağlık sektörü ile ilgili genel bir durum tespiti yapılmıştır. Çalışmada ayrıca seçilmiş bazı ülkelerin sağlık düzeyleri sağlık göstergeleri bakımından karşılaştırılmıştır. Sağlık düzeyi üzerinde etkili olabilecek sosyo-ekonomik faktörleri, sağlığın üretimi teorik çerçevesinde 1990-2009 döneminde seçilmiş 16 ülkeler için deneysel olarak ortaya koymaktır. Bu amaçla öncelikle sağlık düzeyinin yükseltilmesinin birey ve toplum açısından önemi ortaya konulmaktadır. Daha sonra deneysel çalışmanın çatısını oluşturan sağlık üretim fonksiyonu teorik çerçevesi açıklanarak, bu çerçevede sağlık çıktısı seçimi konusu tartışılmaktadır (İslam 2013).

2011 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen Sonia Haq tarafından hazırlanmış tezin başlığı; *Bangladeş'te Kamu Hizmeti Etiği: Uygulamalar, Sorunlar ve Öneriler* şeklindedir. Kamu yönetimi alanında ilgili doktora tezinin özeti şu şekildedir:

Diğer pek çok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi Bangladeş kamu yönetiminde etiğin giderek yozlaşması kamu yönetiminde etkinliği ve etkililiği azaltmaktadır. Bu Tezin amacı, Bangladeş'te kamu yönetiminde etiğin artırılmasında hukuki-yönetimsel kuralları, usulleri ve kurumları tespit etmek, kamu hizmeti etiğinin sosyo-kültürel bağlamını ve uygulamalarını ortaya koymak ve kamu hizmeti etiğinin iyileştirilmesi için bazı önerilerde bulunmaktadır. Tez, kısmen, temel kamu hizmeti kuralları ile anayasal ve yönetsel kurumların çalışma usullerinin gözden geçirilmesine dayanmaktadır. Bu nitel analize ilave olarak, Bangladeş'teki sosyo-kültürel bağlamı ve kamu hizmeti etiği uygulamasını ortaya çıkarmak için nicel bir analiz yapılmıştır. Bu nicel analiz, beş Bakanlığın Chittagong Eyaleti'ndeki on üç kamu kuruluşunda çalışan Sınıf-1 mensubu kamu görevlileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu analizler ortaya çıkarmıştır ki; kamu görevlileri dürüstlük, hesap verebilirlik, şeffaflık ve kamu yararını belli başlı değerler olarak görmektedirler. Mali kısıtların, güç kullanma isteğinin, siyasal görüşlerin, kişisel ve ailevi çıkarların ve kişisel ahlak ve değer anlayışının etik dışı davranışın ana nedenleri olduğunu düşünmektedirler. Yöneticilerin kültür ve zihniyeti, eğitimi, tutum ve davranışı, gelir düzeyinin artışı, sosyal hesap verebilirlik ve siyaset-yönetim ayrılığı gibi faktörler etiğin desteklenmesinde rol oynayabilmektedir. Devlet, çalışanlar ve sivil toplum bu anlamda ana aktörlerdir. İstatistiki analiz, kamu görevlilerinin bazı algılarının birbirleriyle çatıştığını göstermektedir. Bu çatışmalar, esas olarak, kurallar, etik rehberlik ve hediye alınması hususlarında ortaya çıkmaktadır. Bangladeş kamu yönetiminde etiğin artırılması için kamu görevlilerinin zihniyet biçimleri değiştirilmeli, siyasallaşma ortadan kaldırılmalı, Kamu Yönetimi Kanunu ile İşaatının Korunması Kanunu Tasarıları yasalaştırılmalı, kamu denetçisi atanmalı ve Ulusal Dürüstlük Sistemi etkili bir şekilde tesis edilmelidir (Haq 2011).

İktisat Anabilim Dalı'nda 2011 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenen yüksek lisans tezinin başlığı; *Grameen Bank Mikrokredi Programının Kadınların Ekonomik Açıdan Güçlendirilmesi Üzerine Etkisi: Bangladeş ve Türkiye İçin Olgu* şeklindedir. Hemin Ashrafi tarafından hazırlanmış olunan ilgili tez; Bankacılık ve Ekonomi konularına değinmektedir. Tez içerisinde konu özeti aşağıdaki gibidir:

Mikro-kredi kavramının dünya çapında bir odak noktası haline gelmesi 1983 yılında Bangladeş'te Grameen Bank'ın

kurulmasıyla meydana gelmiştir. Türkiye'de Grameen replikasyon programı 2003 yılında Türkiye Grameen Mikro-kredi Projesi (TGMP)'nin hayata geçirilmesiyle başlamıştır. Grameen Bank'ın sağladığı mikro-kredi hizmetleri yoluyla kadınlar kendine yeten, güçlenmiş bireyler haline gelebilmekte, aynı zamanda ailelerinin sosyo-ekonomik durumlarını yükseltebilmektedir. Sonuç olarak, mikro-kredi toplumun en fakir kesimlerinin ekonomik açıdan güçlenmeleri için büyük bir fırsattır. Bu tezin amacı, Bangladeş'te kurulmuş olan Grameen Bank (GBB) ve Türkiye'de kurulmuş olan TGMP'nin yoksulluğun giderilmesi ve kadınların ekonomik olarak güçlendirilmesi alanlarındaki rol, etki, işleme mekanizması ve sürdürülebilir başarısını incelemek ve değerlendirmektir. Çalışma, TGMP üyeleri durumunda kredi performansları (hem verilen kredilerin parasal miktarı hem de verilen kredi sayısı bazında) ile üyelik süresi arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Program üyelerinin krediyi almalarından sonra geçen süreye bağlı olarak ekonomik ilerleme ve güçlenmelerinin ölçüldüğü bir regresyon modeli yoluyla ampirik bir çalışma yapılmıştır. Sonuçlar TGMP kredi programı ile ilişkinin, üyelerin kredi performansı üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu çalışma ayrıca TGMP tarafından yayınlanan bazı göstergeleri kullanarak üyelerin kademeli olarak sosyo-ekonomik güce nasıl kavuşabileceğini incelemektedir. Genel değerlendirmeler fakirliğin azaltılmasında GBB ve TGMP'nin pozitif bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu çalışma, hem Grameen Bank hem de onun replikasyonu olan TGMP ile ilişki sayesinde kadınların kendine yeten bireyler olabileceği ve ekonomik güce kavuşarak yoksulluklarından kurtulabilecekleri sonucuna varmaktadır (Ashrafi 2011).

Son olarak; ilgili Tez Veri Tabanındaki İktisadi İdari Bilimler Alanında yapılmış en eski çalışma olan; Md. Noor İslam tarafından hazırlanmış ve *Mikrofinans Uygulamalarında Bangladeş Örneği ve Türkiye'de Başarı Koşulları* başlıklı doktora tezi 2006 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Ekonomi alanındaki tezde konu şu şekildedir:

Yoksulluk gelişmekte olan ülkelerin en büyük problemlerden biridir. Dünya insanların çoğu yoksuldur. Güvenilir finansal servisinin yokluğu, yoksul insanların yoksulluktan kurtulma yoluna çok önemli bir engel olmaktadır. Devlet, kurumlar ve dünya insanların yoksulların durumu iyileştirmek amacına nerede olursa olsun katkıda bulunmalıdır. Birçok kurum yoksulluğunun azaltılması için çeşitli geliştirme programları aracılığıyla global olarak çalışmaktadır. Mikrofinans bunlardan

biridir. Mikrofinans uygulaması temel olarak özel kurumlar, özel proje ve programlar ve özel bankalar tarafından ele alınmaktadır. Mikrofinans servisleri formal finansal sisteminin kapsamı dışında olan insanlara yatırım, sigorta ve depozito gibi geniş kapsamlı finansal hizmetleri sunmaktadır. Mikrofinansın talebini karşılayabilecek efektif kurumlara ihtiyacı vardır. Türkiye'de nüfusun büyük bir bölümünün finansal hizmetlerine erişimi yoktur. Bu tez, Türkiye ve Bangladeş teki geliştirme programlarını inceler ve Türkiye'deki mikrofinans sektörünün geliştirme olanaklarını sıralar. Bu tez mikrofinans hakkında bilgi sunmak ve Türkiye'de uygulanabilir bir mikrofinans modeli tanıtmakta yardımcı olur. Tez ayrıca, sektörün gelişmesi için mali piyasalarda yeniliklerin teşvik edilmesi, ortamın güçlendirilmesi ve mikrofinans hizmetlerinin sağlanmasının ticari olarak karlı olduğunu gösterecek kurumların kurulmasına destek olunması gibi, mali sektörün gelişmesini desteklemeye yönelik tavsiyeler de içermektedir (İslam 2006).

Bütün bu örnekler çerçevesinde; Türkiye Cumhuriyeti Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi veri tabanında yer alan, başlığında Bangladeş sözcüğü geçen lisansüstü tezlerin çoğunluğunun; İktisadi İdari Bilimler alanında hazırlandığı anlaşılmıştır. Çalışmanın son alt başlığı içerisinde ise Mühendislik Bilimleri alanında gerçekleştirilmiş tezlere dair bilgiler aktarılmıştır.

4. Mühendislik Bilimleri Alanında Yapılmış Tezler

Mühendislik Bilimleri alanında hazırlanmış tezlerin ilki; 2013 yılında savunularak tez merkezi veri tabanına yüklenmiştir. Gamze Aydın tarafından Fizik Mühendisliği alanına ait olan yüksek lisans tezinin başlığı; *Etiyopya, Bangladeş ve Hollanda İçin Ortalama Yağış ve Sıcaklık Projeksiyonu* şeklindedir. Tez konusu şu şekilde özetlenmiştir;

Bugün için önemli bir sorun olan iklim değişikliği, gelecek için de çok önemli bir sorun olmaya devam edecektir. Bu tezin amacı coğrafik olarak önemli olan üç ülkede, Etiyopya, Bangladeş ve Hollanda, iklim modellemesi yaparak, gelecek analizinde bulunmaktır. Öncelikle, sezonsal iklim değişikliği analizi için bölgesel iklim modellemesi olan RegCM 4.3.5.5 kullanılarak 1970-2000 yılları arası günümüz iklimini simule ettik. Bu simülasyonu yaparken atmosferik küresel iklim modeli olan ECHAM5i girdi verisi olarak kullandık ve ortalama yüzey sıcaklığı ve yağış değişkenlerini analiz ettik.

Elde ettiğimiz günümüz iklim modeli simulasyonunu, gözlemsel istasyon verisi olan CRU ile karşılaştırılıp, modelimizin doğruluğunu inceledik. Sonuç olarak, iklim modellemesinde, coğrafik özelliklerin, iklim olaylarının ve topografyanın önemli bir etkisi olduğuna karar verildi. Özellikle ortalama yağış miktarının modellemesinde meydana gelen farklılıklar, bize yağışın sıcaklıktan daha zor modellendiğini gösterdi. Etiyopya, Bangladeş ve Hollanda için günümüz verilerinin doğrulanması sonrasında, ECHAM5 A1B senaryosu verileri kullanılıp RegCM 4.3.5.5 ile gelecek zaman olan 2020-2050 yılları arasına ait olan iklim modelinin sezonsal ortalama yeryüzü sıcaklık ve yağış değerleri elde edilmiştir. Geçmiş ve gelecek verileri karşılaştırılması sonucu, 2020-2050 yılları arasında sıcaklıkta önemli artışlar olacağı tespit edilmiştir (Aydın 2013).

Zaw Lin Soe tarafından 2002 yılında savunulan yüksek lisans tezi ise, tez merkezimizdeki başlığında Bangladeş sözcüğü geçen kayıtlı en eski çalışma olma özelliği taşımaktadır. İlgili tez; *Kuzey Bangladeş'te Tam Teşekküllü Modern Bir Çimento Fabrikası İnşaatına Pratik Bir Yaklaşım* başlığına sahiptir. Tezin konusu kısaca şu şekilde aktarılmıştır;

Kuzey Bangladeş'te tam teşekküllü modern bir çimento fabrikası inşaatına pratik bir yaklaşım" Bu çalışma, Bangladeş gibi gelişmekte olan bir ülkede inşası düşünülen modern tam teşekküllü bir çimento fabrikasına sistemli proje planlaması ve fiyat kontrolü gibi süreçler için araştırmalar içermekte olup bu konuda teklifler sunmuştur. Ayrıca sosyal durumlar, risk değerlendirmeleri, çeşitli elde etme durumları, programlama teknikleri ve ekonomik yatırım değerlendirmelerini içermektedir. Teknik ve finansal fizibilite, projeye alakalı sorunlar ve riskleri içeren Kritik Basan Faktörleri Araştırması da işlenmiştir. Çalışanların fabrika eğitimi, yurtdışı eğitimi ilgili teklifler de sunulmuştur. Bu çalışmada elde edilen bulguların Bangladeş'te kurulacak olan Lafarge Surma Çimento Projesi ve diğer gelişmekte olan ülkelerdeki benzeri projelerin başarılı bir şekilde planlanıp uygulamaya girmesi için bilgi ve fikir alanında katkıda bulunması ümit edilmektedir. Bu çalışma stratejik proje idaresi, kontrol planı ve projeyi zamanında ve öngörülen bütçe dâhilinde tamamlamakta kullanılabilecek teknik ve yöntemlerin planlaması ve geliştirilmesine yardımcı olacaktır. Bu çalışma zor şartlarda geliştirilen projelerde bir rehber olarak kullanılabilir (Soe 2002).

Sonuç

Türkiye’de yapılan lisansüstü tezler incelendiğinde yazarların ağırlıklı olarak yabancı uyruklu ve Türkiye Üniversitelerinde öğrenim görmüş olan araştırmacılar olduğu anlaşılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi Veri Tabanında yer alan lisansüstü tezler yıl bazlı olarak 2020 yılında, iki; 2019 yılında, dört; 2018 ve 2017 yıllarında, üç; 2016 ve 2014 yıllarında, bir; 2013 yılında, üç; 2012 yılında, bir; 2011 yılında, üç; 2006 ve 2002 yıllarında, bir adettir. Üniversite bazlı değerlendirme kapsamında başlığında Bangladeş taşıyan lisansüstü tezler İstanbul Üniversitesi’nde, yedi; Gazi ve Hacettepe Üniversitelerinde, üç; Marmara ve Ankara Üniversitelerinde, iki; Atılım, Ankara Yıldırım Beyazıt, Anadolu, İstanbul Aydın, Boğaziçi ve Ondokuz Mayıs Üniversitelerinin her birinde birer adet bulunmaktadır. Bu veriler doğrultusunda, son yıllarda Bangladeş hakkında yapılan çalışmaların belli bir sürekliliğe sahip olduğu görülmüştür. Özellikle 1976 yılında gerçekleştirilen Ticaret Anlaşması sonrasında; iki ülke arasında gelişen ekonomik ilişkilerin son yıllarda lisansüstü çalışmalarla da desteklendiği, doğru orantılı bir artış seyrettiği görülmektedir. İktisadi İdari Bilimler kapsamında gerçekleştirilmiş olan tezlerin fazlalığı, Türkiye-Bangladeş arasındaki yakın ekonomik ilişkilerin bir sonucu olarak yorumlanabilir. Köklü ilişkileri geliştirmekte olan iki ülke arasında, ortak ekonomik atılımların bulunması da bu durumun sebeplerinden biri olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak, son yıllarda Türkiye-Bangladeş ilişkilerinin yükseköğretim bağlamındaki lisansüstü tezler kapsamında değerlendirildiğinde; özellikle ekonomi alanında giderek yoğunlaşan iki ülke ilişkilerinin, akademik çalışmalara da yansımış olduğu şeklinde yorumlanabilir. 21. yüzyılda da söz konusu ilişkilerin geliştirilerek sürdürülmesi iki devlet arasındaki bağları güçlendirerek destekleyeceği kanaatini taşımaktayız.

Kaynakça

- Ahmad, Syed Magfur (2020). *Bangladeş'te Mikro Finansman: İslami Mikro Finans Üzerine Bir Vaka Çalışması*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ahsan, Md. Moynul (2019). *Bangladeş ve Amerika Birleşik Devletlerinden Seçilmiş Kıyı Alanlarında Çevreden Kaynaklanan Göç*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alam, Sowar (2014). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Yeni Medya Uygulaması: Bangladeş Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altın, Funda (2013). *Hindistan, Bangladeş ve Nepal'de Yükseköğretim Seviyesinde Güzel Sanatlar Eğitimi*. Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Ashrafi, Hemin (2011). *Grameen Bank Mikrokredi Programının Kadınların Ekonomik Açıdan Güçlendirilmesi Üzerine Etkisi: Bangladeş ve Türkiye İçin Olgu*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, Gamze (2013). *Etiyopya, Bangladeş ve Hollanda İçin Ortalama Yağış ve Sıcaklık Projeksiyonu*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Chowdury, Saeyd Rashed Hasan (2019). *Bangladeş'te Tasavvufun ve Tarikatların Değerlendirilmesi, Sosyal Gelişimleri ve Oynadıkları Rol: Yirmi Birinci Yüzyılda Bir Vak'a İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fatima, Mobassera Jahan (2019). *Bangladeş Basınında Türkiye İmgesinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haq, Sonia (2011). *Bangladeş'de Kamu Hizmeti Etiği: Uygulamalar, Sorunlar ve Öneriler*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haque, Ehteshamul (2018). *Myanmar ve Bangladeş'in Rohingya Sorununa Yönelik Politika Yaklaşımlarını İncelemek*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hasan, Md. Mahady (2018). *Güney Asya'da Medyanın Politik Kullanımı: Bangladeş Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hossain, Md. Tanjim (2017). *Bangladeş'in Kalkınmasında Özel Sektörün Rolü*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- İslam, Md. Noor (2006). *Grameen Bank Mikrokredi Programının Kadınların Ekonomik Açıdan Güçlendirilmesi Üzerine Etkisi: Bangladeş ve Türkiye İçin Olgu*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İslam, Mozharul (2016). *Fiziksel ve Sosyal Çevre Üzerine İklim Değişikliğinin Etkileri: Bangladeş Kıyı Bölgesinde Adapte Olma Süreci Üzerine Bir Çalışma*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İslam, Saifuddin Mohammad Zahedul (2012). *Bangladeş Sağlık Sisteminin Ekonomik Sürdürülebilirliğinin İncelenmesi ve Uluslararası Karşılaştırılması*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Malik, Syade Umme Jakera (2011). *Kadının Potansiyel Yoksulluğunda Temel Faktörler: Dakka, Bangladeş Örneği*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rasel, Mohammad Khairul İslam (2017). *Motivasyon Dilinin Bangladeş'teki Organizasyonlarda Çalışan İş Gücünün Üzerindeki Etkisini ve Yaratığı Memnuniyeti Araştırmayı Hedeflemektedir*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Razu, Abdur Rob (2018). *Filmler Ve Tv Programlarında Ürün Yerleştirme: Bangladeş'teki Tüketici Tutumu Üzerine Bir Çalışma*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rony, Moin Uddin (2019). *Bangladeş'te Küçük ve Orta İşletmelerin (KOBİ) Toplam Kalite Yönetiminin Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarısrı, Serdar (2019). "Türkiye'nin Bangladeş'i Tanınması ve Türkiye-Bangladeş İlişkilerinin İlk Yılları (1974-1980)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 66 (38): 565-594.
- Sezer, Nuriye (2013). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Özelleştirme Uygulamalarının İstihdam Üzerine Etkileri: Bangladeş, Nijerya, Arjantin ve Türkiye Örnekleri*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Soe, Zaw Lin (2002). *Kuzey Bangladeş'te Tam Teşekküllü Modern Bir Çimento Fabrikası İnşaatına Pratik Bir Yaklaşım*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Suhail, Ghania (2017). *En Küçük Kareler Yöntemine Göre Kayıt Dışı Ekonomiye Etkileyen Faktörlerin, Bangladeş, Hindistan, Pakistan ve Türkiye İçin Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uddin, A.H.M. Ershad (2020). *Bangladeş'teki İslam Bankacılık Uygulamasının Fıkhi Açısından İncelenmesi*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Ullah, Rahmat (2017). "Bangladeş ve Türkiye: İkili İlişkilerin Bir Analizi". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 1 (9): 30-44.

BANGLADEŞ'İN KURUCU CUMHURBAŞKANI MUCİBUR RAHMAN'IN KISA BİYOGRAFİSİ

Derya KESKİN*

Giriş

Bangladeş; batı ve kuzey topraklarının tamamı Hindistan anakarasıyla çevrelenmiş, güneydoğudan Myanmar, güneyden ise Bengal Körfezi ile sınırlanmış bir Güneydoğu Asya ülkesidir. Pakistan ile birlikte Hindistan topraklarından ayrılmadan önce, Eski Hindistan'ın bir parçası olan Bangladeş, 1971 yılında Şeyh Mucibur Rahman tarafından bağımsızlığı ilan edilene kadar 'Doğu Pakistan' adıyla Pakistan'a bağlı bir eyalet olarak siyasi varlığını sürdürmüştür. Bu çalışmanın amacı; Bangladeş'e bağımsızlığını kazandıran lider Şeyh Mucibur Rahman'a dair biyografik bilgileri, Rahman'ın Bangladeş'in bağımsızlık mücadelesi öncesi, süreci ve sonrası üstlendiği rol aracılığıyla sunmaktır. Ayrıca bu bilgiler ışığında, Bangladeş'in bağımsızlığını kazanma yolunda girdiği mücadele süreci de Mucibur Rahman ile bağlantılı konular çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır. Mucibur Rahman, Bengal dili ve kültürüne bağlılığı üzerinden yola çıktığı kurtuluş mücadelesinde Doğu Pakistan halkının güvenini kazanmış; topraklarının bölünmesini istemeyen Pakistan'a karşı başlatılan şiddetsiz mücadelenin sonucunda ülkeye tam bağımsızlık getirmiştir. Halkının büyük bir çoğunluğu Müslüman olan Bangladeş, henüz Hindistan toprağı iken Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinde Türkiye'yi desteklemiştir.

Bu makalede geneli itibariyle Mucibur Rahman'ın biyografisi; *Mucibur Rahman'ın Çocukluk, Gençlik ve Eğitim Yılları, Şeyh Mucib ve Doğu Pakistan Avami Müslüman Birliği, Suhrawardy'nin Ölümü ve Mucibur Rahman'ın Avami Birliği'nin Başına Geçiş, Avami Birliği ve Altı Hedefli Programı, Bangabandhu Şeyh Mucibur Rahman'ın Bağımsızlık Mücadelesi Konuşmaları, Bağımsızlık Sonrası Dönemde Şeyh Mucibur Rahman* ara başlıkları altında incelenip, derleme biçimindeki literatürel bir çalışma olarak sunulmuştur. Böylelikle Bangladeş örneği aracılığıyla 20. yüzyıl dünyasında, önceleri emperyalist güçlere, sonrasında bölgesel direnişlere

* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Hindoloji) Anabilim Dalı, yüksek lisans öğrencisi, d.keskin91@gmail.com.

karşı gelmeyi başaran liderlerin, uluslarının kaderinde oynadıkları rollere Bangabandhu Mucibur Rahman özelinde dikkat çekilmek istenmiştir.

1. Mucibur Rahman'ın Çocukluk, Gençlik ve Eğitim Yılları

Mucibur Rahman, 17 Mart 1920 tarihinde; Hindistan topraklarında yer alan Gopalganj şehrinin Tungipara kasabasında doğmuştur. Bu şehir, günümüzde Bangladeş'teki Faridpur Bölgesi'nde yer almaktadır. Orta halli Bengalli bir ailenin altı çocuğundan biri olan Rahman'ın annesi Sayera Khatun, babası mahkemelerde kâtiplik yapan Şeyh Lütfur Rahman'dır. Annesi ve babası, aktif olarak hiçbir zaman siyasetle uğraşmamış olmakla birlikte politik konularla az ya da çok ilgilenmişlerdir. Şeyh Mucibur Rahman çocukluğundan itibaren babasından fazlasıyla etkilenmiş; onun gibi alçakgönüllü ve dürüst bir insan olmak için çaba sarf etmiştir. Söz konusu eğilimi ve erdemli davranışları onu yüceltmış ve sonraları kendisine 'Bengal Dostu' anlamına gelen 'Bangabandhu' olarak hitap edilmesine sebep olmuştur. İsminden önce gelen 'Şeyh' kelimesi ise aileden kalıtsal olarak aktarılan ve arazi sahibinin oğlu olduğunu belirten bir unvandır.

Rahman, yedi yaşındayken Gimadagna İlkokulu'nda eğitim hayatına başlamıştır. Ardından yerel bir misyoner okulunda eğitimine devam eden Rahman, glokom hastalığı sebebiyle gözlerinden ameliyat olduğu için dört yıl boyunca eğitimine ara vermek zorunda kalmıştır. Çocuk yaşlarda, İngiliz yönetimi altında bulunan Hindistan topraklarındaki koşulların etkisiyle, siyasete ilgi duymuş ve baskılara karşı tepki göstermekten çekinmemiştir. Mucib, Hindistan'daki İngiliz egemenliğine karşı olumsuz hisler beslemekteydi. O, henüz yedinci sınıftayken, Hindistan'ın bağımsızlığı için yapılan gösterilere katılmasından dolayı altı gün hapis cezasına çarptırılmıştır (Gill 1975: 81). Evlilikleri, çocuk yaşlardayken ailesi tarafından planlanan Şeyh Mucibur Rahman ve Begum Fazilatunnesa, 1942 yılında dünya evine girmişlerdir. Birlikteliklerinden iki kızı; Hasina ve Rehana ile üç oğlu; Kamal, Cemal ve Russel dünyaya gelmiştir.

Mucibur Rahman'ın siyasi kariyeri aslında, henüz Gopalganj Misyoner Okulu'ndayken başlamıştır. 1940 yılında Bütün Müslüman Öğrenciler Federasyonu'na (Nikhil Bharat Muslim Chhatra Federation) katılmıştır. Gopalganj Misyoner Okulu'nu tamamladıktan sonra 1942 yılında Kalküta İslamia Koleji'nin Beşeri Bilimler Bölümü'nü kazanmıştır. Aynı yıl Hindistan Müslümanları Birliği tarafında yer alarak bağımsız Pakistan'ın yaratılması için çalışmalara katılmıştır. Bu aktif siyasi faaliyetleri sonucunda 1943 yılında, Müslüman Birliği'nin meclis üyesi olarak seçilmiş ve siyasi kariyerinde hız kesmeden ilerlemeye devam etmiştir. 1946 yılında İslamia

Koleji Öğrencileri Birliği Genel Sekreteri olarak seçilmiştir. 1947 yılında, Hindistan'ın bölünmesinin ve Pakistan'ın kurulmasının hemen ardından toplumsal birtakım ayaklanmalar patlak vermiş; Müslümanların korunması ve şiddetin kontrol altına alınması gibi hususlarda en ön saflarda rol almıştır. Mucib, Hindistan'ın bölünmesinden hemen önce; Kalküta'da 1946 yılında patlak veren toplumsal şiddet gösterileri sırasında, Müslüman politikacı Suhrawardy ile birlikte aynı safta yer almıştır.

Mucibur Rahman, 1948 yılında lisansüstü eğitimi için Dakka Üniversitesi'nde hukuk öğrenimine başlamıştır. Bu sırada yeni kurulan Pakistan Devleti tarafından, Urdu dilinin Doğu ve Batı Pakistan'ın devlet dili olarak kabul edileceği duyurulmuş, Rahman bu duruma şiddetle karşı çıkmıştır. Doğu Pakistan'da bir Bengal kültürü ve Bengal dilinin var olduğuna dikkat çekmiş, bu sebeple Bengal dilinin de resmî dil olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Urdu dilinin resmî dil olarak kabul edilmesi, sadece Rahman tarafından değil; ülke içindeki etnik gruplar tarafından da hoş karşılanmamıştır.

Meclisin 1948 yılında, Urdu dilini yeni kurulan Pakistan'ın resmî dili olarak kabul etmesi, karşıt bir dil hareketini başlatmış olsa da bu kıvılcım kitlesel bir başkaldırı hareketine dönüşmemiştir. Bunun ilk sebebi Pakistan Müslüman Birliği'nin hala geniş kitlelerce benimsenmiş olmasıdır. Diğer bir sebebi ise halkın Bengal dilini, Hindu kültürüne ait bir dil olarak görmeleri gelmektedir. Dil Hareketi, aslında geniş halk kitlelerince benimsenmemiş olmasına rağmen; Pakistan Hükümeti'nin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Cinnah; 21 Mart 1948'de Dakka'daki bir mitingde, Urdu dilinin Pakistan'ın resmî dili olacağını ilan etmiştir (Nair 1990: 70).

Şeyh Mucib, Urdu dilinin resmî dil olarak kabul edilmesi yönündeki kanunun önüne geçmek için harekete geçmiş, ancak 11 Mart 1948'de bir protesto hazırlığı içerisindeyken bazı meslektaşları ile birlikte tutuklanmıştır. Mucibur Rahman'ın tutuklanmasının ardından ülkenin öğrenci toplulukları büyük bir ayaklanmaya kalkışmıştır. Bu güçlü öğrenci hareketi karşısında Müslüman Birliği Hükümeti, Rahman ve arkadaşlarını kısa sürede serbest bırakmak zorunda kalmıştır.

Mucib, dil hareketinin lideri ve Dakka Üniversitesi'nde daha iyi çalışma koşulları için mücadele eden vasıfsız işçilerin sözcüsü olarak, yetkililerle giderek daha fazla çatışma içerisine girmiştir. 1948 yılında kısa bir süre hapis cezasına çarptırılmış; 1949 yılının başında hapisten çıktıktan sonra da vasıfsız çalışanlar adına faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu sebeple

yeniden tutuklanan Rahman'ın, kışkırtıcı faaliyetlere liderlik ettiği gerekçesiyle hukuk diploması almasına izin verilmemiş ve Dakka Üniversitesi'nden tasfiye edilmiştir. Mucibur Rahman, hapisanede tutukluyken; 23 Haziran 1948'de Suhrawardy ve Mevlana Bhasani tarafından Doğu Pakistan Avami Müslüman Birliği kurulmuştur. Mucib, Müslüman Birliği'nden ayrılmış, Avami Müslüman Birliği'nin üç dernek sekreterinden biri olarak seçilmiştir. Diğer iki ortak sekreter, Khondakar Mostaq Ahmad ve Rafiqul Hussain'dir.

Pakistan Başbakanı Liaquat Ali Khan, 1950 yılının Ocak ayının başlarında Doğu Pakistan'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu durumdan faydalanan Mucib önderliğindeki Avami Müslüman Birliği, Doğu Dakka'da kılık karşıtı bir yürüyüş düzenlemiş; Mucib, bu yürüyüşe liderlik ettiği için iki yıl hapisle cezalandırılmıştır. İkinci dil hareketi, 27 Ocak 1952 tarihinde, Pakistan Başbakanı Kwaja Nazimuddin'in Dakka'da gerçekleştirdiği mitingde, Urdu dilinin resmî dil olarak kullanılmasının zorunluluğu hakkındaki söylem ve konuşmaları üzerine bir defa daha gündeme gelmiştir. Bu bildiri, pek çok kişi üzerinde tepki uyandırmıştır (Nair 1990: 71). Başbakan Khwaja Nazimuddin tarafından Urdu dilinin Pakistan'ın tek resmî dili olacağına dair verdiği beyanatlar, Doğu Pakistan'ın öngördüğü eşitlik anlayışına ters düşmekteydi. O sırada hapiste tutulan Rahman, söz konusu söylemlerin karşıtı protestoların düzenlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1952 yılında, hükümetin Dil Hareketi yandaşlarına yönelik gerçekleştirdiği şiddetli baskı; Bengal kültürünün sahip olduğu milliyetçi duyguları canlandırmış olmalıdır. 1950'lerin ortalarından itibaren, Şeyh Mucibur Rahman liderliğindeki laik ve demokratik güçler, memnuniyetsizliklerini daha yüksek bir sesle ifade etmeye başlamıştır.

2. Şeyh Mucib ve Doğu Pakistan Avami Müslüman Birliği

1953'te Şeyh Mucib, 1966 yılına kadar partinin elinde tuttuğu, Doğu Pakistan Avami Müslüman Birliği'nin genel sekreterliğine seçilmiştir.

Avami Müslüman Birliği, Birleşik Cephe ile birlikte 21 maddelik bir program hazırlamışlardır. Programın içeriğindeki maddeler Doğu Pakistan'daki Bengal halkının eksikliklerine ve isteklerine yöneliktir. Bu nedenle yozlaşmış olarak nitelendirdikleri Müslüman Birliği'nden daha fazla ön plana çıkmışlardır. Birleşik Cephe, bir zamanlar ancak 309 koltuğun yüzde onunu elde ederken; bu kez seçimlerde 223 koltuk kazanmıştır (Bhatnagar 1971: 73).

Avami Müslüman Birliği ile Birleşik Cephe'nin programı; Bengalînin Urdu ile aynı düzeyde resmî dil olarak kabul edilmesi, seçilmiş bir meclisin kurulması, savunma ve dış politikada özerklik gibi maddeleri içermekteydi. 1954 yılındaki seçimlerde Bengallî bir lider olan Fazlul Huq, bir koalisyon hükümeti kurmuştur. Fakat Batı Pakistan'daki merkezi yönetim bir şekilde bu koalisyonu ortadan kaldırmış; koalisyon lağvedilmeden önce Huq, üstün organizasyon ve hitap yeteneğinden dolayı, Mucib'i de koalisyona dâhil etmiştir. Halkın iyiliği için tasarladıklarını hayata geçirmesi adına Şeyh Mucib, Tarım ve Kalkınma Bakanlığı'nın başına getirilmiştir. Koalisyonun varlığı süresince Mucib, iki ay kadar bakanlık yapmıştır. Bu süre onun iyi işler başarma konusundaki yeteneğini göstermesine yetmiştir. Koalisyon dağıldıktan sonra Mucib, tekrar Pakistan Kurucu Meclisi'ne seçilmiş; 1956 yılında Aatur Rahman tarafından Ticaret ve Sanayi Bakanı olarak görevlendirilip yaklaşık yedi ay kadar bu misyonunu sürdürmüştür (Bhatnagar 1971: 75).

1955'te, Avami Müslüman Birliği içindeki laik güçler, partinin daha önceden almış olduğu bir kararı iptal ettiler. Bu amaçla inanç, kast ve dinlerine bakılmaksızın birlik, tüm Pakistan vatandaşlarına açılmıştır. Daha sonra Avami Müslüman Birliği olan partinin adı, Ulusal Avami Birliği olarak değiştirilmiştir. Her iki ana topluluğun da taban desteğiyle Avami Birliği, kitlesel bir siyasi parti olarak ortaya çıkmıştır. Birlik, devletin bütünleyici siyasetinde büyük bir atılım yapan ilk siyasi parti olacaktır (Bhardwaj 2009-10: 17).

Mucib, 1957 yılının başlarında Doğu Pakistan'ın iyi niyet delegasyonunun bir üyesi olarak ilk kez Hindistan'ı ziyaret etmiştir. Bu gerçekten iyi niyetli bir görevdir. Batı Pakistan'dan hiç kimse bu göreve katılmamıştı. Mucib ve Doğu Pakistan Başbakanı Aatur Rahman Khan, Dakka'da görev yapmasalardı muhtemelen bu ziyaret gerçekleşmeyecekti. Ziyaret, hem hükümette hem de hükümet dışı çevrelerde birçok olumlu iz bırakmıştır (Bhatnagar 1971: 79).

1957'de Mucib, Müslüman isminden arındırdığı Avami Birliği'ni güçlendirmek, organize etmek ve bütün gücüyle davası için tam zamanlı olarak çalışmak amacıyla kabineden istifa etmiştir. 1958 yılında tutuklanıp hapsedilmiş ve askeri hükümete karşı bir hareket düzenlediğine yönelik oluşturulan sahte davalar gerekçesiyle sürekli olarak hakkında soruşturmalar açılmış, on dört ay süren hapis cezasının ardından serbest bırakılmıştır (Reza 2019: 34).

1958 yılında General Eyüb Han, askerî bir darbe ile Pakistan Hükümeti'nin başına geçmiştir. Eyüb Han başa geçince bütün Doğu Pakistan ulusu görmezden gelinmiş, Batı Pakistan ise darbe aracılığıyla bastırılmıştır. Bu darbenin, Pakistan ordusunun ve bürokrasinin seçimlerden yoksun bırakılması ve politikacıların iktidara gelmesinin önüne geçilmesi amacıyla gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir.

General Eyüb, devletin en ileri gelen kişisi olduğunda ve bir cumhurbaşkanının yetkilerini üstlendiğinde, bir süre sonra, mareşal olarak atanmış ve demokrasinin yeniden canlanması ya da parlamenter sistem çağına geri dönme umutları tamamıyla suya düşmüştür. Bu durum Mucib'i son derece üzmüştür. Partililerine, bu tür demokratik olmayan yönetim ve otokrasiye karşı uzun bir mücadele vermeleri gerektiğini; demokrasiye giden yolun zorlu bir yol olduğunu ifade ettiği bilinmektedir (Bhatnagar 1971: 91-92).

3. Suhrawardy'nin Ölümü ve Mucibur Rahman'ın Avami Birliği'nin Başına Geçşi

Suhrawardy'nin 1963 yılında ölümü, muhalefet saflarında bölünmeye ve farklılıklara yol açmıştır. Şeyh Mucibur Rahman bir zamanlar lideri ve Doğu Bengal'in başbakanı olan Ataur Rahman'a başkaldırmış ve Avami Birliği'ni yeniden canlandırmıştır. Mucib, Pakistan'ın en büyük siyasi partilerinden biri haline gelen Avami Birliği'nin başına geçmiştir. Nüfusun çoğunluğunu oluşturmalarına rağmen; Bengalliler, Pakistan'ın kamu hizmetlerinde, kolluk kuvvetlerinde ve ordusunda oldukça az sayıdaydı (Raunaq 1972: 166). Mucib, Cumhurbaşkanı Eyüb Han'ın politikalarına, sıkıyönetim dayatmasına, gücü merkezileştiren ve bölgeleri birleştiren, tek birlik planına muhalefet eden önde gelen liderlerden biriydi. İçinde bulundukları siyasi koşullara kayıtsız kalamayan Mucib, 1964'ün ilk yarısında; politika ve ekonomi alanına yönelik özerklik talebini gündeme getirmiş; Pakistan Hükümeti, kendisini tekrar Müslüman Birliği'ne katılmaya davet etmesine rağmen Mucib bu talebi reddetmiştir. Bunun ardından demokratik güçler ile yönetimdeki askeri güç arasında yeniden çatışmalar baş göstermiş; Mucib doğrudan seçim sisteminin yeniden yapılandırılması gerektiği görüşünü gündeme getirmiştir. Ancak Başkan Eyüb, 1965'te yeniden seçilmesini tehlikeye atacak herhangi bir adıma ve bu büyük imtiyazı tanımaya yanaşmamıştır. Mucibur Rahman, diğer siyasi partilerle birlikte çalışarak seçimlerde; Eyüb Han'a karşı muhalefet adayı FatımaCinnah'ı desteklemiştir. Seçimden iki hafta önce tutuklanmış, isyanla suçlanarak bir yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Muhalefet partisi

adayı olan Muhammed Ali Cinnah'ın kız kardeşi Fatıma Cinnah ise 1965 yılı başkanlık seçimlerini kaybetmiştir.

4. Avami Birliği ve Altı Hedefli Programı

Avami Birliği, 1966 yılında halk arasında oldukça dikkat çeken ve kısa sürede benimsenen altı maddelik bir program yayımlamıştır. Altı Hedefli Program olarak anılan bu içerik, Doğu Pakistan için; ekonomik, anayasal, askeri konularda özerlik talep eden maddelerden oluşmaktaydı.

İçlerinde Mucibur Rahman'ın da bulunduğu bir heyet, Bengal'in Pakistan'dan ayrılmasını sağlaması için, Hindistan'dan yardım istediği yönündeki bir komplo teorisiyle suçlanmıştır. Rahman, bu heyetin öncülerinden biri olduğu gerekçesiyle Mayıs 1966 tarihinden 18 Ocak 1968'e kadar hapse mahkûm edilmiştir. Komploya dâhil edilen otuz beş kişilik listede, üç yüksek rütbeli Doğu Pakistanlı devlet memuru da bulunmaktadır. Komplo kapsamında tutuklanan sanıkların, Bengal'in bağımsızlığı hakkında, Hint ordu subaylarıyla Agartala'da görüştüğünün iddia edilmesi üzerine açılan dava; 'Agartala Komplosu' olarak anılmaktadır. Ancak heyetin gerçekleştirdiği Agartala görüşmesinde, Mucibur Rahman'ın Bengal'in Pakistan'dan ayrılması yönünde çalıştığına dair herhangi bir kanıt elde edilememiştir. Mucib'in tutukluluğu sırasında, onun Hindistan Hükûmeti ile birlik olduğu algısı üzerinden yöneltilen bu suçlamalar, mevcut siyasi koşulların etkisiyle Doğu Pakistan'da beklenenin aksine bir etki yaratmış, halkı Mucibur Rahman'a yakınlaştırmıştır. Mucib'in, bu komplo teorisi hakkındaki davası mahkemeye taşındığı sıralarda, Doğu Pakistan'da Bengal dili konusundaki gerginlik ise artarak devam etmekteydi. Komplo suçlaması üzerine kendilerine yapılan polis işkencelerine dair kanıtların ortaya çıkmasıyla birlikte, Şeyh Mucib ve diğer komplo sanıklarının mağdur oldukları anlaşılmıştır (Talbot 1998: 189-190).

1969 yılında Eyüb Han'ın istifası üzerine devlet başkanlığına geçen Ordu Başkomutanı Yahya Han, yönetimin tekrar sivillere devredileceği, adil ve özgür seçim ortamının geri getirileceği vaatlerinde bulunmuştur. Mucibur Rahman, 1969 yılında yeni hükûmete, altı hedefli programının ve siyasi parti taleplerinin kabul edilmesi yönündeki isteğini iletmıştır. Fakat talebi geri çevrilmiştir. Bunun üzerine Mucibur Rahman, Suhrawardy'nin ölüm yıldönümü için gerçekleştirilen halka açık bir toplantıda, Doğu Pakistan

isminin yerine Bangladeş isminin kullanılacağını duyurmuştur. Pakistan yönetimi, Rahman'ın bu çıkışını ayrılıkçı bir davranış olarak nitelendirmiştir. Fakat bu tavrıyla Mucib, Doğu Pakistan halkının desteğini almayı başarmıştır.

1970 yılında gerçekleşen Bhola Kasırgası Bengal Körfezi'ni vurmuş, Doğu Pakistan'da yüzbinlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Doğu Pakistan idaresi, General Yahya Han yönetimini, afetin zararlarının giderilmesinde etkisiz ve yetersiz kaldıkları konusunda eleştirmiştir. Batı Pakistan ise, Doğu Pakistan yerel yönetimini, bu olayı siyasi bir çıkara dönüştürmeye çalıştıklarını ileri sürerek suçlamıştır. Bu olayın, Doğu Pakistan'ın Pakistan'dan ayrılmasına sebep olan süreci körüklediği ileri sürülmektedir. General Yahya Han'ın vaatleri üzerine Aralık 1970'te bir seçim yapılmış; başkanlığını Şeyh Mucib'in yaptığı Avami Birliği, sadece Doğu Pakistan İl Meclisi'nde değil; Pakistan Ulusal Meclisi'nde de çoğunluğu sağlamıştır. Bu zaferden sonra, Yahya Han ve Pakistan Halk Partisi lideri Zülfikar Ali Butto, Bangabandhu Şeyh Mucibur Rahman'a iktidarı devretme fikrini ertelediler. Hatta halkın talebine karşı çıkararak, bir koalisyon hükümeti kurmaya kalkıştılar (Shamsuddoha 2020: 224). General Yahya Han, sivil yönetime geçişi sağlamak amacıyla yeni anayasanın öngörülen sürede hazırlanamamasını gerekçe göstererek; Mart 1971'de meclisi süresiz kapatmıştır. Seçimleri kazanmasına rağmen; başa geçmesi engellenen Mucibur Rahman, 7 Mart 1971 tarihinde, tarihi konuşmasını gerçekleştirmiştir. Bu etkili konuşmasında, Doğu Bengal halkının kurtuluşu için gerçekleştirmeyi hedeflediği ve tasarladığı mücadele hareketinin bir özetini duyurmuştur. Onun 7 Mart 1971 tarihli konuşması, dünyadaki en etkili konuşmalardan biri olarak kabul edilmiş ve UNESCO 2017 yılında, Bangabandhu Şeyh Mucibur Rahman'ın 7 Mart konuşmasını, dünyanın belgesel mirasının bir parçası olarak kabul etmiştir.

5. Bangabandhu Şeyh Mucibur Rahman'ın Bağımsızlık Mücadelesi Konuşmaları

Mucibur Rahman, 7 Mart'taki bu konuşmasıyla halkını özgürlükleri için sivil itaatsizlik kampanyası yürütmeleri için yüreklendirmiştir. Devlet daireleri, bankalar, şirketler, okullar, fabrikalar, atölyeler dâhil olmak üzere her türlü kurum ve kuruluş, Bangabandhu'nun özgürlük hareketinin bir parçası olmayı kabul etmişti. Son kez anlaşma yoluyla isteklerini kabul ettirmeye çalışan Yahya Han, Doğu Hindistan yani Bengal halkını ikna edemeyince sıkıyönetim ilan etmiştir. Pakistan ordusuna Şeyh Mucib ve diğer aktivistleri tutuklama emri vermiş ve tutuklamalar başladığında Mucib,

radio üzerinden halktan Pakistan ordusuna karşı direniş göstermelerini istemiştir. O gece Bangabandhu Şeyh Mucibur Rahman tutuklanıp Pakistan'a götürülmüş; Pakistan ordusu düzeni yeniden sağlamaya çalışırken, Bengalli sivillere, siyasetçilere ve aydınlara ateş açmak suretiyle çok sayıda sivilin ölümüne neden olmuştur. Çatışma ortamından kaçabilen halkın bir kısmı Hindistan'a sığınmış; Bengalli Mukti Bahini (Özgürlük Savaşçıları) adlı bir direniş örgütü ve Hint ordusunun yardımıyla Pakistan ordusunun Bangladeş'teki faaliyetleri durdurulmuştur.

8 Ocak 1972'de Pakistan Hükümeti tarafından serbest bırakılan Mucib, önce İngiltere'ye gidip oradan uluslararası medya aracılığıyla haklı davasıyla ilgili konuşmalar yapmış; ardından Hindistan'a gelip Hindistan Cumhurbaşkanı ve başbakanıyla görüşmüştür. 10 Ocak 1972'de Yeni Delhi'den Dakka'ya geçen Mucibur Rahman, Bengal halkı tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Dakka'da gerçekleştirdiği mitingde, ülkenin yeniden inşa edilmesi yönündeki hedeflerini anlatmış; halkına umut olmuş, cesaret vermiştir.

7 Mart 1971 tarihli konuşmasında, silahlı bir mücadele aracılığıyla, gelecekte sağlanacak olan bağımsızlık müjdelenmiştir. 10 Ocak 1972 tarihli konuşmasında ise kısaca; ülkesinin yeniden nasıl inşa edileceğine dair görüş ve düşüncelerini dile getirmiştir. İki konuşmasındaki vaat ve temennileri, zamana ve koşullara bağlı olarak birtakım değişimler göstermiştir. Bangabandhu; *Yaşamım boyunca süren çabamın yegâne amacı; insanların özgür bir ortamda, iyi beslenmiş, iyi giyinmiş ve mutlu bir şekilde yaşamalarıdır* (Hussain 2020: 44-45) şeklindeki sözleriyle davasını özetlemiştir.

Mucib ilk olarak Cumhurbaşkanı unvanını aldı, ancak iki gün sonra Başbakan olmak için bu makamı bıraktı. Mucib, Hindistan Anayasası'na göre modellendirilmiş yeni bir anayasa uyguladı. 4 Kasım 1972'de kabul edilen anayasada, cumhurbaşkanının atanmasından yeni ulusun sorumlu olduğu ve cumhurbaşkanının tek meclisli bir Parlamento tarafından onaylanması gerektiği belirtilmekteydi. Anayasa daha sonra Bangladeş'in yönetilmesinde izlenecek olan bir dizi ilkeyi sıraladı. Milliyetçilik, sosyalizm, laiklik ve demokrasiyi içeren bu ilkeler "Mucibizm (Mucibbad)" ilkeleri olarak biliniyordu (Blood 1989: 32).

6. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Şeyh Mucibur Rahman

Bağımsızlığın ardından Şeyh Mucibur Rahman liderliğindeki Bangladeş, laik bir devlete dönüşüm sürecini takip etmiştir. Rahman, laikliği kendine özgü bir şekilde tanımlamıştır. Ona göre laiklik; “ne dinin yokluğu ne de İslam’ın reddedilmesi” anlamına geliyordu. Mucib, laiklik kavramını şu şekilde açıklamıştır: *Laiklik, dinsizlik anlamına gelmez. Sen bir Müslümansın; dinî gerekliliklerini gerçekleştirirsin. Hindular, Hristiyanlar, Buddhistler de dinî törenlerini özgürce yerine getirecekler. Bangladeş topraklarında dinsizlik yok ama laiklik var. Bu cümlelerin bir anlamı var ve bunun anlamı kimsenin, insanları din adına sömürmesine izin verilmemesidir* (İslam N.; İslam S. 2018: 7). Mucib, İslam ideolojisinin laiklik ruhu içinde korunabileceğine inanıyor, dinî meseleleri, siyasete hizmet eden bir araç olmaktan kurtarmak istiyordu. Bağımsızlığın ardından hazırlanan anayasada, dört sütun olarak tanımlanan laiklik, milliyetçilik, demokrasi ve sosyalizm ilkelerinin benimsenmesiyle; İslam temelli, şariatçı siyasi partiler de yasaklanmıştır.

1970 yılındaki yüzbinlerce kişinin ölümüne neden olan kasırganın yarattığı etkiler ve ulusal bağımsızlık mücadelesi süresince oluşan koşullar, Bangladeş için ekonomik anlamda büyük sıkıntılar doğurmuştur. Bu sıkıntıların giderilmesi amacıyla başta Hindistan olmak üzere, diğer pek çok ülke ve Dünya Bankası, Bangladeş için yardımda bulunmuştur. Şeyh Mucibur Rahman da ülkesinin refahını sağlamak amacıyla birtakım önemli politik adımlar atmıştır. Rahman, ekonomik öncelikleri yönlendirecek planlar hazırlayan, ulusal ölçekli bir komisyonun kurulmasına öncülük etmiştir. Bu amaçla beş yıllık kalkınma planları hazırlanmış; ülkenin geleceğinin şekillenmesinde rol oynayacak tasarılar oluşturmuş; nüfus artış hızını düşürmek, yoksulluğu azaltmak, ihracatı ve tasarrufları arttırmak, gıda üretiminde artışı sağlamak gibi hedefler, bu kalkınma planlarında öncelik haline gelmiştir. Fakat ne yazık ki ülkenin kaynakları, kendisini kalkındırabilecek yeterlikte değildir.

İslami partilerin gücünün zayıflamasıyla birlikte, Avami Birliği’ne siyasi alanda muhalif olacak solcu partiler kurulmaya başlamıştır. Örneğin, Jatiya Samajtantrik Dal Partisi (JSD), Ekim 1972’de, Avami Birliği’nin içindeki bir grup öğrenci lider ve eski subaylar tarafından kurulmuş muhalif bir partidir. Ancak bu ve sonradan kurulan diğer partiler, kayda değer bir seçmen gücü toplayamamışlardır. Mart 1973’te yapılan ilk parlamento seçimlerinde Avami Birliği, yine büyük bir zafer elde etmiştir.

Seçimlerden sonra Bangladeş’in ekonomik ve güvenlik koşulları hızla kötüleşmeye başlamış; 1974 yılında aniden artan pirinç fiyatları ve peşi sıra

yaşanan kıtlık ile sel felaketleri, var olan düzendeki artan diğer sorunlarla birleşip ciddi zorluklara yol açmıştır. Hükümet ayakta kalabilmek için baskıcı önlemlere başvurmaya başlamıştır. 28 Aralık 1974'te olağanüstü hal ilan edilmiş ve bu durum anayasanın verdiği temel hakları süresiz olarak askıya almıştır.

Ocak 1975'te, seçilmiş ilk parlamento tarafından onaylanan anayasanın dördüncü değişikliği ile ciddi kararlar alınmıştır. Alınan kararlarla, başkanlık sistemiyle yönetilen bir hükümet biçimi ve tek partili bir sistem tanıtılmıştır. Bu sistemin tek partisi, Bangladesh Krishak Shramik Awami League (BAKSAL) olarak adlandırılmıştır. AL (Avami Birliği) dâhil, tüm siyasi partiler feshedilmiş; feshedilen parti üyelerinden BAKSAL'a katılmaları istenmiştir. Bangabandhu Şeyh Mucibur Rahman hem BAKSAL'ın başkanı, hem de devlet başkanı olmuştur (Jahan 2014: 4).

15 Ağustos 1975 tarihinde bir grup ordu subayı tarafından gerçekleştirilen darbe ile Şeyh Mucibur Rahman'ın başkanlık konutu tanklarla işgal edilmiştir. Mucibur Rahman, bütün ailesi ve yanındakiler ile birlikte orada öldürülmüştür. Sadece o sırada Batı Almanya'da ziyarette bulunan kızları, Şeyh Hasina ve Şeyh Rehana bu elim olaydan kurtulmuşlardır; ancak kendilerinin bir süre Bangladeş'e gelmeleri yasaklanmıştır.

Darbe, Mucib'in halefi olan eski sırdaşı Khondaker Mostaq Ahmad'ın da dâhil olduğu Avami Birliği'ndeki bazı arkadaşları ve subaylar tarafından planlanmıştır. Darbe liderleri kısa sürede devrilmiş ve çok sayıdaki karşı darbe ile siyasi suikast, ülkeyi yıpratmıştır. 1977 yılındaki bir darbenin kontrolünü Genelkurmay Başkanı Ziaur Rahman'nın ele almasının ardından, düzen büyük ölçüde yeniden sağlanmıştır (Rahman, İslam vd. 2014: 5).

Ziaur Rahman, 1978 yılında kendisini başkan ilan etmiştir ve suikasta sebep olan kişiler için dokunulmazlık kararı verip onların kovuşturmaya uğramasının önüne geçecek olan Tazminat Yönergesi'ni imzalamıştır.

Sonuç

Çoğunluğu Müslüman olan ve eski Hindistan'ın sınırları içerisinde yer alan Bengal, İngiliz yönetimi sömürgesinin boyunduruğundan kurtulmak ümidiyle, Doğu Pakistan adıyla 1947'de bağımsızlığını kazanan Pakistan'a katılmıştır. Ancak Pakistanlı liderlerin Bengal dili ve kültürüne yönelik olumsuz tutumu, Doğu Pakistan halkı arasında Bengal milliyetçiliğinin tohumlarının atılmasına sebep olmuştur. Dinî unsurlar, özgürlük kavramı, dil

ile kültürel kimliği koruma çabaları, Bengal Bölgesi'nin önce Hindistan'dan, ardından da Pakistan'dan ayrılmasına neden olmuştur. Bangabandhu Şeyh Mucibur Rahman, 7 Mart'taki tarihi konuşmasında hali hazırda başlamış olan dil hareketi ekseninde, kitleleri harekete geçirmiş ve bağımsızlığı getiren kurtuluş mücadelesi için en büyük adımı atmıştır. Bu çabalar, Şeyh Mucibur Rahman önderliğinde 26 Mart 1971 tarihinde Bangladeş'in bağımsızlığının ilan edilmesi ile sonuçlanmıştır.

Mucibur Rahman, bağımsız Bangladeş'in yönetimi için Mucibizm adıyla bilinen dört ilkeye dayandırılmış işlevsel bir anayasanın oluşturulup uygulanmasına da öncülük etmiştir. Kurduğu laik ve demokrat düzende insanların dinî duygularının kullanılarak sömürülmesinin önüne geçmeye çalışmış; bu alanda halkına, sahip olmaları gereken fikri özgürlük ortamını sağlamaya çalışmıştır. Bu düzeni kendi laiklik görüşü üzerine temellendiren Rahman laikliği; İslamiyet'in reddedilmesi ya da bir dinsizlik anlayışı olarak değil, dinî meseleleri siyasi bir araç olmaktan kurtaracak birleştirici bir politikanın temel parçası olarak benimsemiştir. Halkı, şiddetsiz bir mücadele ile bağımsızlığını kazanmaya çalışan devletlerde, bu süreç boyunca gerçekleşen siyasi, ekonomik ve kültürel yıkımları toparlamak oldukça zor olmuştur. Bangladeş de yeni kurulan bir ülke olmanın getirdiği zorlukları ve karmaşayı belirgin bir biçimde yaşamış taze bir tarihsel belleğe sahiptir. İlgili süreç bağımsızlık mücadelesinin lideri, fikir babası olan Mucibur Rahman'ın öldürülmesiyle birlikte telafisi çok güç yaralar almıştır. Öyle ki uzun yıllar boyunca kendisini siyasete ve halkının kurtuluşuna adanmış bir önder olarak; Avami Birliği'ne ve milliyetçi harekete liderlik eden 'Bengal Dostu' Şeyh Mucibur Rahman, 1975 yılında aile üyelerinin bir kısmıyla birlikte bir suikasta kurban gitmiştir.

Bengal ulusunun bin yıllık kadim tarihindeki en büyük Bengalli kişiliği seçmek için 2004 yılında BBC tarafından hazırlanan bir ankete, dünyanın dört bir yanından Bengalli vatandaşlar katılmış ve anket sonucunda Bangladeş'in kurucu lideri, babası Şeyh Mucibur Rahman, tüm zamanların en büyük en büyük Bengallisi olarak seçilmiştir. Ayrıca Şeyh Mucibur Rahman, kendi kişisel hayatını ve siyasi görüşlerini anlattığı iki ciltlik bir otobiyografi de yazmıştır. *The Unfinished Memoirs* ve *Karagarer Rojnamcha* adlı iki kitabı, ölümünden sonra, Bangladeş Başbakanı olan kızı Şeyh Hasina tarafından yayınlanmıştır. 15 Ağustos, Bangladeş için millî yas günü olarak kabul edilmektedir.

Bangladeş Halk Cumhuriyeti, bağımsızlığını kazandığı tarihten kısa bir süre sonra, 1974 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmıştır. Ayrıca Başkent Dakka ve Chittagong şehrindeki iki bulvara, kurucu önderimiz anısına 'Kemal Atatürk' adı verilmiştir.

Kaynakça

- Bhardwaj, K. Sanjay (2009-10). "Contesting Identities in Bangladesh: A Study of Secular and Religious Frontiers". *Asia Research Centre working Paper 36*: 1-27.
- Bhatnagar, Yatindra (1971). *Mujib, Architect of Bangla Desh*. Delhi: Indian School Supply Depot.
- Blood, R. Peter (1989). "Historical Setting". *Bangladesh A Country Study*. J. Heitzman, R. Worden (eds), Washington: US Government Printing Office, 1-42.
- Gill, Stephen (1975). *The Discovery of Bangladesh*. Uffington Press.
- Hossain, Ishtiaq (2013). "Bangladesh: Civil Resistance in the Struggle for Independence, 1948–1971". *Recovering Nonviolent History*, Ed. Maciej J. Bartkowski, London: Lynne Rienner Publishers, 199-355.
- Islam, N., Islam, S (2018). "Islam, Politics and Secularism in Bangladesh: Contesting the Dominant Narratives". *Social Sciences 7*(37):1-18
- Jahan, Rounaq (1972). *Pakistan: Failure in National Integration*. New York: Columbia University Press.
- Jahan, Raunaq (2014). *Political Parties in Bangladesh*. Dhaka: Centre for Policy Dialogue.
- Mantoo, Shahnawaz (2015). "Sheikh Mujibur Rahman: Founder of Bangladesh". *African Journal of Political Science and International Relations 9*(5):152-158.
- Nair, M. B. (1990). *Politics in Bangladesh (A Study of Awami League: 1949-58)*. New Delhi: Northern Book Centre.
- Rahman, Sayedur (2020). "Bangabandhu Sheikh Mujibur Rahman: Founder of a Nation State". *European Modern Studies Journal 4* (3):40-50.
- Reza, M. Hossein (2019). "Political Activities of Sheikh Mujibur Rahman as a Charismatic Leader". *London Journal of Research in Humanities and Social Sciences, 19* (4): 31-37.
- Rahman, S.; Islam T.; Islam, Towfiqul (2014). "Evaluation of Charismatic Leader of Bangabandhu Sheikh Mujibur Rahman". *International Journal of Scientific and Research 4* (5):1-6.
- Roy, Sodip (2015). "Decision Making Process of the Political Parties of Bangladesh: A Case Study of Awami League and Bangladesh Nationalist Party (BNP)". *The Journal of Social Studies 147*: 31-48.
- Shamsuddoha, Md. (2020). "The Speech of Bangabandhu Sheikh Mujibur Rahman on 7th March 1971: A Historical Analysis". *Journal of Social and Political Sciences 3*: 222-234.
- Syed, A. Hussain (2020). "Bangabandhu's Development Philosophy: Reconstruction and Growth with Equity". *Bangabandhu, The People's Hero*. Bangladesh: External Publicity Wing, 43-54.
- Talbot, Ian (1998). *Pakistan: A Modern History*. New York: St. Martin Press.

THE MYTH OF BANGLADESH'S ECONOMIC MIRACLE

*Md Zahangir ALAM**

1. Introduction

Bangladesh is the most densely populated lower-middle-income country in South Asia, with an area of 148,460 km² (92nd within the world). In January 2021, its population increased to 165 million (www.worldometers.info) ranking Bangladesh number 8 in the world. The total population in Bangladesh is equivalent to 2.11% of the entire world population. The population density of Bangladesh is approximately 1,265 per km², which is the highest in Southern Asia. The total land area in Bangladesh is 130,170 km² (50,259 square miles). Among the total population, 39.4% population is urban (64,814,953 people in 2020). The median age in Bangladesh is 27.6 years. Agriculture is called the backbone of the economy and is the largest employment sector in Bangladesh. Bangladesh's rural economy, specifically agriculture, has been the most powerful driver of poverty reduction since 2000. The Bangladesh Bureau of Statistics (BBS) mentioned that the agricultural sector of Bangladesh supported almost 90% poverty reduction between 2005 and 2020. More than 70% of Bangladesh's population and 77% of its total workforce still live in rural areas for their livelihood. About half of the workers in Bangladesh and two-thirds in rural areas are directly employed by the agriculture sector, and about 87% of rural households rely on agriculture for their daily income.

Taking an insistent view, it is evident that the economic growth in Bangladesh has been stable over the past four decades. Following some instability within the years after independence in 1971 because of famine and natural disasters, overall economic progress since the 1990s has been good. The IMF forecasted that GDP per capita at the current prices of Bangladesh would be higher from 2023 to 2025 (Figure 1). The average GDP growth in Bangladesh has been on top of the world's average GDP growth over the last three decades. This has been over the distinctive rate of growth in South Asia since 2010 (Figure 2). The average economic growth in Bangladesh has

* *Bangladesh Civil Service (General Education), Assistant Professor, Ministry of Education, Bangladesh & JDS Fellow, Graduate School of Economics, Yamaguchi University, Japan.*

steadily increased in each decade since 1980. In 2018 and 2019, Bangladesh emerged as one of the best and fastest growing economies in Asia and all over the world.

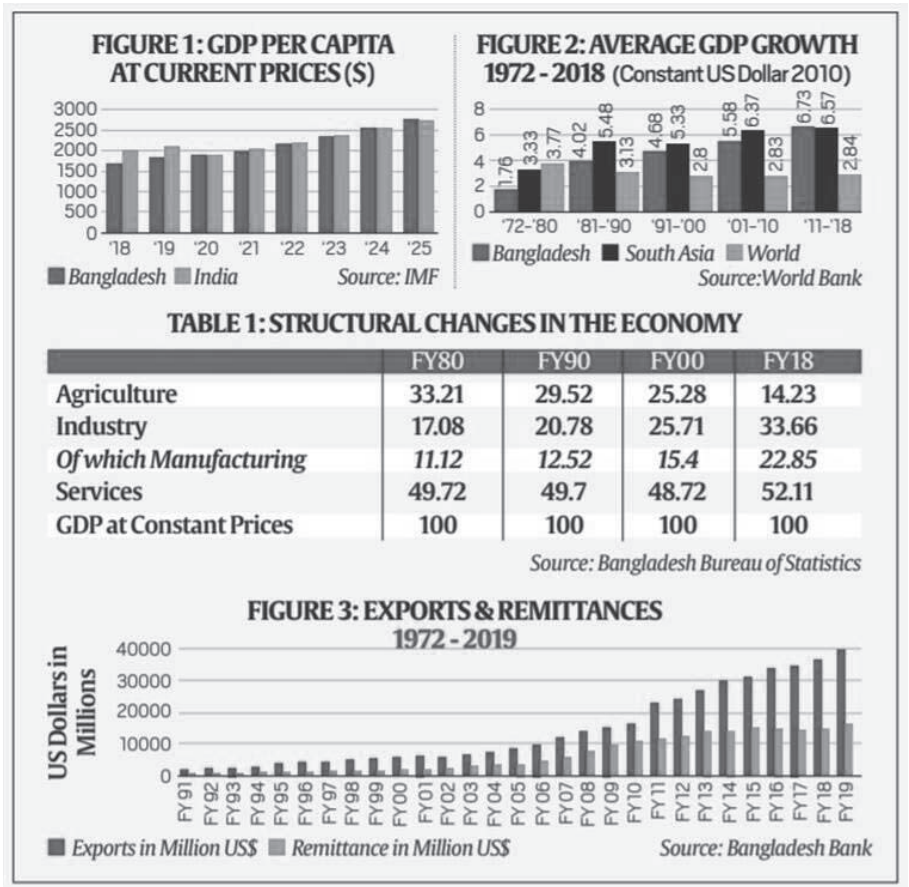

Table 1 shows that the contribution of the agriculture sector to total GDP in Bangladesh has declined steadily from FY1980 to FY2018, while that of the manufacturing and services sectors has increased. In 1980, agriculture accounted for 33.21% and industry contributed 17.08% of the total GDP in Bangladesh. After 38 years, the contribution of the agriculture sector to GDP fell from 33.21% to 14.23% and industry increased from 17.08% to 33.66% of total GDP in FY2018 in Bangladesh. On the contrary, the contribution of the manufacturing sector to the total GDP in Bangladesh has increased by doubled times from FY1980 to FY2018. Figure 3 reflects that exports have been a blessing for the economy in Bangladesh since the 1990s. Exports have

increased from US \$2 billion in FY1992 to US \$40 billion in FY2019. Growth increased (approximately) 20 times in 37 years. Figure 3 also shows that foreign remittances increased rapidly after 1991, from approximately US \$764 million to over US \$16.4 billion in FY2019. Although exports and remittances are key factors for Bangladesh's recent economic success, few other initiatives also play a dominant role in the economic development of Bangladesh.

2. GDP Growth & Size of the Bangladesh Economy

The Asian Development Bank (ADB) has dubbed Bangladesh as the fastest growing economy within the Asia-Pacific region, while forecasting an 8% gross domestic product (GDP) growth for the 2019-2020 financial year supported the continuing positive trend in exports and public investments (Asian Development Outlook, 2019). On the opposite hand, the Bangladesh Bureau of Statistics (BBS) forecasted an 8.13% GDP growth for FY2019-2020 before the COVID-19 pandemic started. GDP growth is anticipated to edge into 8% within FY2019 on robust private consumption aided by continued recovery, while growth in FY2020 is anticipated to stay solid at 8% as momentum from the previous year broadly continues, consistent with ADB's forecast. On the provision side, further expansion in industry is predicted to drive growth within FY2019 as export growth accelerates, it added. The ADB also says strong private consumption buoyed by a recovery in remittances and public investment contributed to robust GDP growth, reflecting substantial progress in implementing large infrastructure projects. The Padma Bridge and Dhaka's Metro Rail project are great examples of this case. According to the ADB, Bangladesh is also expected to post higher GDP growth in the fiscal year 2019-2020 compared to other Asian countries. For FY2019, ADB forecasted 8.0% GDP growth for Bangladesh, 7.2% GDP growth for India, 3.9% for Pakistan, 6.8% for Vietnam, 3.9% for Thailand, 4.5% for Malaysia, and 6.3% for China (Figure 4). Bangladesh will achieve also higher growth in 2020 compared to other Asian countries according to this report. The report also forecasted that average growth in the region will soften to 5.7% in 2019 and 5.6% in 2020, which is much lower than Bangladesh. Developing Asia's average growth rate in 2018 was 5.9% and Bangladesh achieved a higher 7.9% growth rate which was 2% higher than Asian countries average.

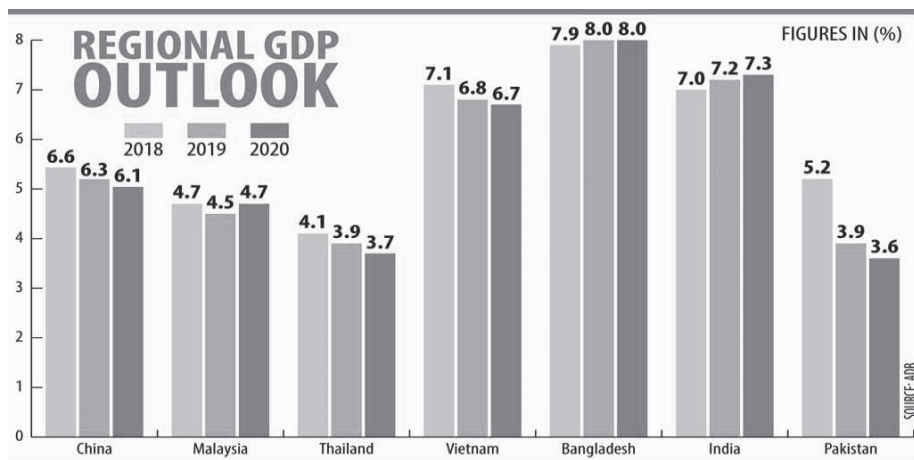

Figure 4: Regional GDP Outlook

Source: Asian Development Outlook 2019

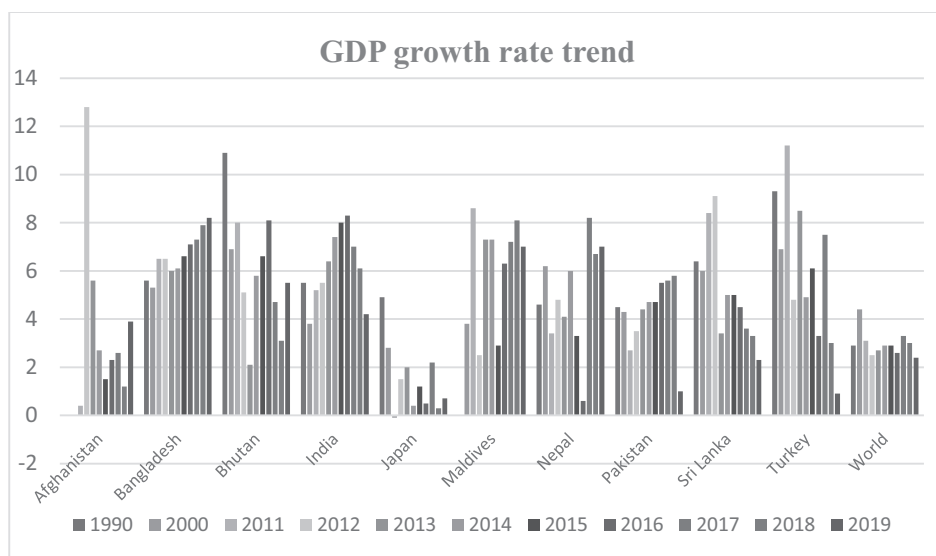
Table 2 shows that the GDP growth rate of Bangladesh has increased from 2000 to 2019. In 2000, the Annual GDP growth rate of Bangladesh was 5.3%, while the GDP growth rate in 2019 was 8.2% that shows the success story of Bangladesh. This annual GDP growth rate in Bangladesh is higher than any other South Asian countries, developed country Japan, middle-income country Turkey, and World average. Figure 5 reflects that Bangladesh is very consistent in the case of annual GDP growth trend compared to its neighbor countries, Turkey, Japan, and world average.

Table 2: GDP growth (annual %)

Country	1990	2000	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Afghanistan	..	..	0.4	12.8	5.6	2.7	1.5	2.3	2.6	1.2	3.9
Bangladesh	5.6	5.3	6.5	6.5	6.0	6.1	6.6	7.1	7.3	7.9	8.2
Bhutan	10.9	6.9	8.0	5.1	2.1	5.8	6.6	8.1	4.7	3.1	5.5
India	5.5	3.8	5.2	5.5	6.4	7.4	8.0	8.3	7.0	6.1	4.2
Japan	4.9	2.8	-0.1	1.5	2.0	0.4	1.2	0.5	2.2	0.3	0.7
Maldives	..	3.8	8.6	2.5	7.3	7.3	2.9	6.3	7.2	8.1	7.0
Nepal	4.6	6.2	3.4	4.8	4.1	6.0	3.3	0.6	8.2	6.7	7.0
Pakistan	4.5	4.3	2.7	3.5	4.4	4.7	4.7	5.5	5.6	5.8	1.0
Sri Lanka	6.4	6.0	8.4	9.1	3.4	5.0	5.0	4.5	3.6	3.3	2.3
Turkey	9.3	6.9	11.2	4.8	8.5	4.9	6.1	3.3	7.5	3.0	0.9
World	2.9	4.4	3.1	2.5	2.7	2.9	2.9	2.6	3.3	3.0	2.4

Source: World Bank

Figure 5: GDP growth rate trend

Source: Author's own calculation based on World Bank data

Table 3 illustrates that Bangladesh has been achieved gradual success in the case of GDP per capita growth. The annual GDP per capita growth in Bangladesh was 3.1% in 1990, whereas it was 7.0% in 2019, which was more than double by this time. On the contrary, in 2019, the annual GDP per capita growth in Afghanistan was 1.5%, Bhutan 4.3%, India 3.1%, Japan 0.9%, Maldives 3.9%, Nepal 5.0%, Pakistan -1.0%, Sri Lanka 1.7%, Turkey -0.4%, and the world average was only 1.3%. According to World Bank provided data, this is very clear that Bangladesh's annual GDP per capita is 5.38 times higher than the world average. Bangladesh is also successful compared to its neighbor countries in most recent years.

Table 3: GDP per capita growth (annual %)

Country	1990	2000	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Afghanistan	..	..	-2.7	9.0	2.0	-0.7	-1.6	-0.5	0.1	-1.2	1.5
Bangladesh	3.1	3.3	5.3	5.3	4.8	4.9	5.4	6.0	6.1	6.7	7.0
Bhutan	9.1	4.6	6.8	3.9	0.9	4.5	5.4	6.8	3.4	1.8	4.3
India	3.4	2.0	3.9	4.2	5.1	6.2	6.8	7.1	5.9	5.0	3.1
Japan	4.5	2.6	0.1	1.7	2.1	0.5	1.3	0.6	2.3	0.5	0.9
Maldives	..	1.7	4.4	-1.8	2.5	2.5	-1.6	1.7	2.7	4.1	3.9
Nepal	2.1	4.3	3.3	5.0	4.4	6.0	2.9	-0.3	6.8	5.0	5.0
Pakistan	1.4	1.5	0.6	1.3	2.2	2.5	2.6	3.3	3.4	3.7	-1.0
Sri Lanka	5.1	5.4	7.7	9.0	2.6	4.0	4.0	3.3	2.4	2.2	1.7
Turkey	7.4	5.3	9.5	3.1	6.7	3.2	4.3	1.7	5.8	1.4	-0.4
World	1.2	3.0	1.9	1.3	1.5	1.7	1.7	1.4	2.1	1.9	1.3

Source: World Bank

According to official data from the World Bank and projections from Trading Economics (Table 4), the GDP in Bangladesh was worth 302.57 billion US dollars in 2019. The GDP value worth 302.57 billion US dollars of Bangladesh represents 0.25% of the world economy and GDP per capita was highest in 2019 so far. Table 4 shows utilities sector and service sectors contribute more to the GDP in Bangladesh in recent years.

Table 4: Sector wise contribution to GDP

Bangladesh GDP	Last	Previous	Highest	Lowest	Unit
GDP Annual Growth Rate	8.20	7.90	8.20	4.08	percent
GDP	302.57	274.04	302.57	4.27	USD billion
GDP Constant Prices	11637.40	11055.14	11637.40	2372.59	BDT billion
Gross National Product	12195.25	11550.46	12195.25	2483.46	BDT billion
Gross Fixed Capital Formation	8879.88	8005.33	8879.88	2511.29	BDT million
GDP per capita	1287.80	1203.20	1287.80	322.30	USD
GDP per capita PPP	4753.70	4441.40	4753.70	1517.70	USD
GDP From Agriculture	11023.20	10799.10	11023.20	7017.10	BDT million
GDP From Construction	8849.20	8113.90	8849.20	2982.50	BDT million
GDP From Manufacturing	27106.70	25611.80	27106.70	7383.40	BDT million
GDP From Mining	1931.10	1850.10	1931.10	700.90	BDT million
GDP From Public Administration	4113.10	3879.50	4113.10	1408.90	BDT million
GDP From Services	155496.00	148058.00	155496.00	62352.00	BDT million
GDP From Transport	12430.00	11705.60	12430.00	4649.70	BDT million
GDP From Utilities	175530.00	165350.00	175530.00	69975.00	BDT million

Source: Tradingeconomics.com (Bangladesh bank), 2020

According to the World Economic Forum, Bangladesh's economy will be the 24th largest in 2030. On the other hand, the UK's Centre for Economics and Business Research (CEBR) has forecasted that Bangladesh will be the 28th largest economy in 2030 and 25th in 2035. The CEBR has said that the economic ranking of Bangladesh in 2021 will be 41st out of 193 countries. Although Bangladesh ranked 59th in 2010 and 48th in 2015, the ranking of Bangladesh will improve significantly to the 34th in 2025. Bangladesh's annual GDP rate will accelerate to an average of 6.8% between 2021 and 2025 according to CEBR projections. According to this forecast, Bangladesh's GDP at constant prices will stand at \$313 billion by 2021. This will go up to \$420 billion in 2025, \$594 billion in 2030, and \$855 billion in 2035. Bangladesh's GDP at current prices will stand at \$338 billion in 2021, \$488 billion in 2025, \$760 billion in 2030, and \$1.2 trillion in 2035.

3. Five Year Plan in Bangladesh

In recent years, Bangladesh is experiencing high national economic growth. The five-year plan of the Bangladeshi government plays a key role in its economic success. The government of Bangladesh's highest economic policymaking body approved the country's 8th five-year plan (8FYP) for the period from July 2020 to June 2025. 8FYP has also set a target to attain 8.51% (Table 5) GDP growth in 2024-2025 (July 2024-June 2025) as a part of the country's second Perspective Plan for 2021-2041. The duration of the Seventh Five-Year Plan (7FYP) was already completed in June 2020. The 8FYP titled promoting prosperity and fostering inclusiveness. This five-year plan focuses on a pro-poor growth strategy. This strategy includes seven themes which are labor-intensive, export-oriented manufacturing-led growth, agricultural diversification, dynamism in cottage, small and medium enterprises (SME), modern services sector, ICT-based entrepreneurship, and overseas employment for more foreign remittances. Priorities, themes, and techniques of the 8FYP are well-recognized to realize more economic development. The particular average gross domestic product (GDP) rate was 6.5% during the sixth five-year plan period (2011-2015). This growth rate increased to an average of 7.1% during the 7FYP (2016-2020). As a consequence, per capita GDP grew by 4.9% between 2011 and 2015 (6FYP) and 5.7% (provisional estimate) during the 7th Five-Year Plan.

Table 5: Growth performance in five years plan

Plan	Annual Average Growth (%)	
	Target	Actual
First five year plan (FY1973-FY1978)	5.5	4.0
Two year plan (FY1978-FY1980)	5.6	3.5
Second five year plan (FY1980-FY1985)	5.4	3.8
Third five year plan (FY1985-FY1990)	5.4	3.8
Fourth five year plan (FY1990-FY1995)	5.0	4.2
Fifth five year plan (FY1997-FY2002)	7.0	5.1
FY2002-FY2006	-	5.5
FY2006-FY2010	-	6.3
Sixth five year plan (FY2011-FY2015)	8.0	6.5
Seventh five year plan (FY2016-FY2020)	7.4	7.1
Eighth five year plan (FY2020-FY2025)	8.51	

Source: Bangladesh Bureau of Statistics (BBS)

Besides, radical progress has also been made in the case of poverty reduction everywhere in the country. However, a variety of objectives for macroeconomic management and economic targets could not be achieved. The 8FYP aims to possess 8.51% GDP growth by 2025. There are targets for several indicators including inflation control, increase of public and personal investment, employment generation, poverty reduction, revenue and resource mobilization, prioritize allocation for the Annual Development Plan (ADP), and sectoral performance including education and health management. The 8FYP contains a lot of significance compared to the previous plans because it is often visiting be initiated at a time when Bangladesh is celebrating its golden jubilee of independence. Bangladesh expects that this plan will achieve its targets far better than the previous plans and the country will move on the right track to keep continue its gradual growth.

4. Shaping Industrial Policy in Bangladesh

Traditional industrial policy mainly emphasizes targeted government intervention in trade, tariffs, import licensing, quotas, credit concessions, loan facilities, etc (Schwarzer, 2013). It accustomed engagement mechanisms and stimulation to extend productivity for optimum returns from capital and labor (Altenburg and Assman, 2017). However, government intervention and market monopolies could not even save the market from failure and financial crises within the past. The United States of America government, the EU

Commission, and therefore the OECD have advocated reindustrialization and industry-oriented 'integrated' policies, since a minimum of the recent financial crisis (European Commission, 2010).

Rapid industrialization has been happening in Bangladesh since the 1990s through many pre-industrial initiatives or pre-traditional industrial policy, especially within the period from 2000 to 2012 (Sarkar, 2017). However, continuous environmental degradation and contemporary global development strategies motivated the government of Bangladesh to redefine the commercial policy 2010 and to create a brand new industrial policy in 2016. The new industrial policy has 16 chapters with quite 170 clauses. The chapters like aims and objectives, investment incentives, the establishment of a piece of land, productivity and standard of products, creation of property, foreign investment, industrial technology, eco-friendly engineering science, and skill development reveal the character of the policy and entail the most tools of industrial policy- (1) subsidies in their many forms-from production subsidy to lower interest rates, protection from import goods; (2) direct public participation; (3) public procurement rules (e.g., “domestic sourcing” requirements); (4) targeted public investments, for instance in infrastructure; and (5) cluster policies and other sorts of innovation policies (Stephane et al, 2013). The three objectives of this policy are: (1) to enhance the socio-economic condition of the people by achieving industrial growth and creating employment through industrialization from public and personal initiatives; (2) increasing the contribution of the commercial sector and labor forces from 29% to 35% and 18% to 25%, respectively to the value; and (3) achieving inclusive growth through standard industrialization and income-centric employment (Ministry of Industry, 2016, Bangladesh). The goal of this industrial policy is to get maximum industrialization, but the question remains on the methods and tools. To realize sustainable development goals, a country's industrial policy must follow an environment-friendly process for the required economic process. Action plans (subsections 2.5) of the industrial policy 2016 are as follows:

- i. Implementation of time-bound work plans to make dynamic, skilled manpower within the industrial sector.
- ii. To line up productive, export-oriented, and priority-based industries in backward.
- iii. Supporting and strengthening export-oriented organizations and growing recognition capacity of laboratories for the diversification and marketing of exportable products.
- iv. Appropriate exercise of knowledge technology to develop and extend the aptitude of the commercial sector.

- v. Upgrading the law, rules regulations to eradicate hassles public offices in achieving the credibility of the national and foreign investors.
- vi. Active participation of ministries in bilateral, regional, and multilateral investment and trade agreements.
- vii. Providing financial facilities for more participation of woman entrepreneurs within the industrial sector
- viii. Identification and effective coordination of personal and public sector partnerships regarding native industrialization.

The contribution of the industry sector to GDP is progressively increasing in Bangladesh. According to the BBS, the contribution of the broad industry sector to GDP was estimated at 35.36% in FY2019-2020, which was 35.0% in FY2018-2019. In fact, the government is persistently taking comprehensive measures to develop and flourish all industrial sectors of the country like the manufacturing industry and fuel industries for energy security, agriculture and forestry, extraction and processing industry, tourism and repair industry, and ICT- based industry. So as to accelerate the pace of industrialization of the country, the government announced the ‘National Industrial Policy-2016’. The importance and underlying objectives of the Industrial Policy 2016 include sustainable and inclusive industrial growth through the generation of productive employment to form new entrepreneurs, mainstreaming women within the industrialization process, and international market linkage. The government of Bangladesh is continuing its efforts to realize this goal by providing loans and other ancillary supports through banks and other financial institutions. As a result, the quantity of both distribution and recovery of commercial loans is on the rise. The EPZs are playing a special role within the process of promoting rapid industrialization and attracting foreign direct investment.

According to the Bangladesh Bureau of Statistics (BBS) estimates, the contribution of the broad industry sector to GDP stood at 35.0% in FY2018-2019, which increased to 35.36% in FY2019-2020. Among the 15 sectors of GDP, the broad industry sector includes four sectors: mining and quarrying, manufacturing, electricity, gas and water, and construction. The contribution of the manufacturing sector has been the highest in the GDP of Bangladesh in recent years. In FY2018-2019, the contribution of the manufacturing sector to GDP was 24.08% which increased to 24.18% in FY2019-2020. The volume and growth performance of the manufacturing sector from FY2011-2012 to FY2019-2020 are reflected in Table 6.

Table 6: Volume and Growth Rate of Manufacturing Sector (At constant prices of 2005-2006 in Crore Bangladeshi Taka)

Type of Industry	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20*
Small and Cottage	22569 (6.58)	24558 (8.81)	26113 (6.33)	28343 (8.54)	30909 (9.06)	33946 (11.20)	37086 (9.25)	41148 (10.95)	44348 (7.78)
Medium-Large	97998 (10.76)	108436 (10.65)	118540 (9.32)	131225 (10.70)	147314 (12.26)	163820 (9.82)	187184 (14.26)	214970 (14.84)	226720 (5.47)
Total	120567 (9.96)	132994 (10.31)	144653 (8.77)	159568 (10.31)	178223 (11.69)	197766 (10.97)	224270 (13.40)	256118 (14.20)	271068 (5.84)

Source: Bangladesh Bureau of Statistics (Figures in parenthesis indicate rate of growth. *Provisional)

However, the ready-made garment industry continues to be a key factor in the country's phenomenal success story. This industry is still the country's largest employer, providing about 4.5 million jobs, and accounted for nearly 80% of Bangladesh's total merchandise exports in 2018. Traditionally, about 300 workers, mostly women, operate machines that embroider and add appliances to garments in Bangladesh. However, Bangladesh does not actually want 100% automation hopefully. Bangladesh can offset this impact by shifting more workers into value-added fields, applique, embroidery, and so on. Further investment is required if Bangladesh's garment industry is to stay competitive. Bangladesh remains dominated by more basic products and cotton, whereas growth worldwide has been in man-made fibers. Bangladesh's textile industry could gain if China's garment exports were hit by a chronic-USA with China trade war. Bangladesh's reliance on the garment sector could be a potential obstacle to future growth. This sector on a 10-year view faces the chance of cheap wage alternatives like Africa, automation, and also the loss of duty-free market access because of transitions from LDC status. For now, the main challenge is to develop other industrial sectors like the garment industry, with pharmaceuticals and business process outsourcing being two areas of promise. However, this may require rather more foreign investment and appropriate industrial policies need to be tailored. Go-ahead industries badly need more financing, which manages Frontier Fund, the country's only private equity fund. Innovation thrives on a robust private equity industry, which will channel funds to promising companies and help them list.

Bangladesh has invested \$200 million in communications infrastructure, garments, pharmaceuticals, shipping, and other growing sectors. Forty years ago, the apparel industry in Bangladesh started with some companies. Bangladesh is now exporting more than \$30 billion worth from the garments industry only and is the second highest exporting country only after China. Bangladesh is now focusing to doing the same thing in the IT industry like the garment industry. Bangladesh is hoping to challenge India in the pharmaceutical industry, too. With its least developed country status, Bangladesh enjoyed a waiver on drug patents and these facilities continue after graduating from LDC status. This has fueled intensified competition

between India and Bangladesh within the field of generic and bulk drugs. When the USA and Europe's manufacturing plants are closing, they are coming to Asia due to quality and affordable drugs. Bangladesh has the standard and recognition from international regulatory bodies and is incredibly good for finished products.

Bangladesh has undertaken to ascertain its own sovereign wealth fund worth \$10 billion to bankroll long-term physical infrastructure development. This can be possible because its exchange reserves stand at quite \$32 billion now, from \$7.5 billion 10 years ago. However, the economy of Bangladesh has been transformed into an industrial economy to an excellent extent from the agro-economy, which has been achieving steady and high economic growth also for many years by damaging the price-worthy environment recklessly. To the current end, it is time for Bangladesh to travel for a green or suitable industrial policy because the intended beneficiary of the economic policy is neither bureaucrats nor business, but society at large (Rodrik, 2014). The green or suitable industrial policy envisages long-term strategies for sustainable industrialization and the integration of multidimensional knowledge for green industrialization and the overall benefits of Bangladesh.

5. Current Account Balance in Bangladesh

The current account balance is the sum of the balance of trade (exports of products and services minus imports of products and services), net factor income (such as interest and four types of dividends), and net transfer payments (such as foreign aid and donation). This account of Bangladesh has three components: 1) the exports of products and services minus the imports of products and services; 2) the difference in income that countries pay to every other; and 3) the difference in transfers that countries make to every other. The present account surplus helps the exchange reserve to be robust in Bangladesh. Foreign investors' confidence in any economy is boosted if this account is in surplus. The present account surplus, rather than deficit, recently came as a blessing for an emerging economy like that of Bangladesh. The present account surplus followed a lower deficit as well as the next inflow of remittances, as was seen recently. Bangladesh, being an import-oriented economy, was not expecting that this account would be in surplus amid the pandemic. However, the current situation of this account will help attract Foreign Direct Investment in Bangladesh. Investors will never oversee the present account situation of any economy before making any attempt for investment. This represents the strength of Bangladesh economy. The present account balance, a measure of the economy's trade and financial flows with other economies, rose to US\$ 3.3 billion at the top of August, 2020, according to the Bangladesh Bank (BB) provided data. During this period, exports were recorded at \$6.7 billion and import payments at \$7.4 billion. The amount of

exports were at \$ 6.6 billion, but imports soared by \$1.2 billion to \$8.6 billion in July-August of 2019. On the opposite hand, foreign remittance inflow during July-August period, 2020 was much higher at \$ 4.6 billion against \$3.0 billion within the same period a year earlier. However, Bangladesh recorded a current account balance surplus of 3.534 USD billion in October 2020, which was the highest surplus to date (Figure 6b and Table 7). But, Figure 6a reflects the data fluctuation of the current account balance from 1997 to 2018, where Bangladesh sometimes achieved surplus current account balance and sometimes deficit current account balance. Table 7 also shows that Bangladesh is still an import-oriented country where imports are BDT billion 77.60 are higher than exports. Although Bangladesh’s balance of payments or trade is a deficit, the country has reported a surplus current account balance due to its increasing foreign remittance flow.

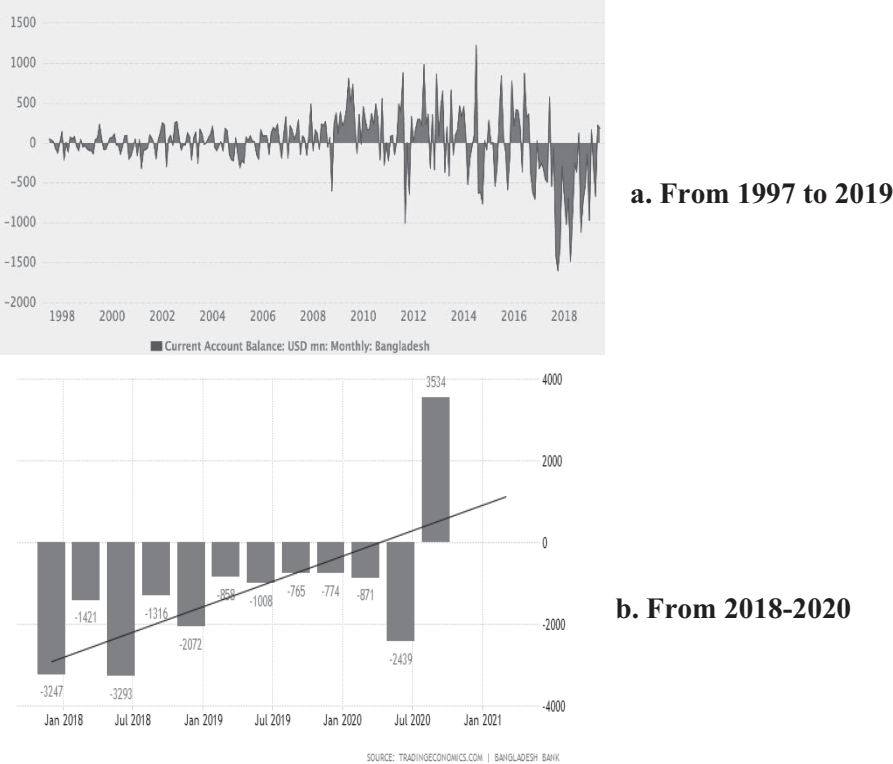

Figure 6: Bangladesh’s Current Account Balance
Source: www.ceicdata.com

Table 7: Bangladesh's Current Account Balance

Bangladesh Trade	Last	Previous	Highest	Lowest	Unit
Balance of Trade	-77.60	-78.30	0.00	-209.80	BDT Billion
Current Account	3534.00	-2439.00	3534.00	-3293.00	USD Million
Current Account to GDP	-1.70	-3.50	3.20	-4.40	percent
Imports	319.85	338.56	465.30	0.57	BDT Billion
Exports	242.23	260.23	279.82	0.05	BDT Billion
Terms of Trade	85.70	87.10	104.70	80.01	points
Capital Flows	2.16	0.06	679.50	-12.72	BDT Billion
Remittances	2050.65	2078.74	2598.21	856.87	USD Million
Gold Reserves	13.97	13.97	13.97	3.29	Tonnes
Foreign Direct Investment	2650.00	1583.00	2650.00	276.00	USD Million
Crude Oil Production	3.00	3.00	6.00	1.10	BBL/D/1K
External Debt	37.80	33.51	37.80	16.17	USD Billion

Source: Tradingeconomics.com (Bangladesh bank), 2020

6. Remittance Inflow in Bangladesh

Remittances income are considered a more valuable factor for any developing country like Bangladesh. It affects Bangladesh's economy positively. Remittance is the greatest source of the reserve of foreign currency reserves. Bangladesh wants a large amount of foreign currency to meet its imports of food and food products, various commodities, machineries, raw materials of the industries, and technology. Bangladesh incorporates a huge shortage of domestic capital. So Bangladesh cannot increase its speed of the economy. Remittance helps to extend the flow of domestic capital and ensures more investment, which plays an important role in economic development. Bangladesh had regular and massive labor migration to overseas since 1960s and it is still one of the foremost remittance-gaining countries among the developing countries in Asia. Like overseas employment, remittance inflow has been increasing each year with its increased share in GDP and export earnings, which becomes a vital element for accelerating the economic development in Bangladesh. Bangladesh is a huge labor surplus country and consequently participates in the supply side of the world labor market (Refugee and Migratory Movement Research Unit, 2008). Despite the country's long history of migration, a rise in oil prices in the 1970s unfolded the vast scope for Bangladeshi migrants within the geographical area, which was later expanded to the newly industrialized countries of Southeast Asia (Siddiqui, 2003). Labor migration from Bangladesh was geared further for the government of Bangladesh, promoting international labor migration as a part

of an overall development plan since 1976 (Refugee and Migratory Movement Research Unit, 2007).

After the independence of Bangladesh in 1971, formal migration started for employment in 1976. In 2013, over 7.8 Bangladeshis lived abroad-most in India (3.2 million), Saudi Arabia (1.3 million), United Arab Emirates (1.1 million), and Kuwait (279,000) (Migrant Policy Institute, Bangladesh, July 2014). In 2019, more than 10 million Bangladeshis lived as migrants among them around 95% of Bangladeshis were men (BPB, International Migration from Bangladesh). In FY 2010-2011, the flow of remittance increases by 519% over that of fiscal year (2000-2001) and reaches \$11650.32 million (Table 8). After 10 years in 2019-2020 foreign remittance has been increased at \$18205.01 million which is 65.69% more than FY 2009-2010. From these statistics, this is clear that remittance plays an important role for positive current account balance in Bangladesh as well as its GDP growth rate acceleration.

Table 8: Yearly data of remittance in Bangladesh

Year	Remittances(In million US\$)	Year	Remittances(In million US\$)
2000-2001	1882.10	2010-2011	11650.32
2001-2002	2501.13	2011-2012	12843.43
2002-2003	3061.97	2012-2013	14461.14
2003-2004	3371.97	2013-2014	14228.26
2004-2005	3848.29	2014-2015	15316.91
2005-2006	4802.41	2015-2016	14931.18
2006-2007	5998.47	2016-2017	12769.45
2007-2008	7914.78	2017-2018	14981.69
2008-2009	9689.26	2018-2019	16419.63
2009-2010	10987.40	2019-2020	18205.01

Source: Bangladesh Bank

Table 9: Personal Remittance Received (% of GDP)

Country/Region	Year					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bangladesh	8.7%	7.8%	6.1%	5.4%	5.7%	6.1%
Turkey	0.2%	0.2%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%
South Asia Average	4.5%	4.4%	3.8%	3.5%	3.8%	3.9%
Lower Middle Income Country Avg.	4.8%	4.9%	4.7%	4.8%	5.0%	5.0%
World Average	0.7%	0.8%	0.7%	0.7%	0.8%	0.8%

Source: World Bank open data

Remittances from migrant workers are still central to Bangladesh's economy, making up the second-highest source of foreign currency earnings after garment manufacturing. Remittance develops volatility in exchange rates and plays an important role in macroeconomic stability. Bangladesh is still considered one of the major labor-exporting countries in the world, especially for cheap labor. In Bangladesh, remittances refer to inflows of migrants' and short-term employee income transfers. Remittances from more than 10 million citizens abroad are very important for Bangladesh, and garment items exports are a key source of foreign exchange. Saudi Arabia has been the largest source of remittances, followed by UAE, USA, Kuwait, Malaysia, UK, Oman, Qatar, Italy, and Bahrain in 2018-2019 (Table 10).

Table 10: Remittance Inflows in Bangladesh: Top 30 Countries Received (USD in Million)

Sl. No.	Country	2018-19	Sl. No.	Country	2019-20	Sl. No.	Country	2020-21					
								July	Aug	Sep	Oct	Nov	Dec
1	K.S.A	3110.40	1	K.S.A	4015.16	1	K.S.A	632.60	450.58	530.93	499.71	470.99	482.44
2	U.A.E	2540.41	2	U.A.E	2472.56	2	U.S.A	343.54	219.72	251.94	275.42	273.50	282.35
3	U.S.A	1842.86	3	U.S.A	2403.40	3	U.A.E	284.28	235.63	231.54	215.39	211.16	195.11
4	Kuwait	1463.35	4	Kuwait	1372.24	4	Malaysia	235.57	196.31	175.36	187.31	188.51	163.63
5	Malaysia	1197.63	5	U.K.	1364.89	5	Oman	198.18	134.57	153.25	155.91	128.08	99.51
6	U.K.	1175.63	6	Oman	1240.54	6	U.K.	184.01	147.06	185.07	171.90	178.80	153.13
7	Oman	1066.06	7	Malaysia	1231.30	7	Kuwait	173.07	136.75	156.54	155.18	154.51	163.26
8	Qatar	1023.91	8	Qatar	1019.60	8	Qatar	127.67	102.04	116.81	102.82	112.50	112.40
9	Italy	757.88	9	Italy	699.15	9	Singapore	82.81	60.16	46.09	46.70	57.57	51.19
10	Bahrain	470.08	10	Singapore	457.40	10	Italy	67.09	80.89	78.83	63.86	60.31	79.57
11	Singapore	368.33	11	Bahrain	437.18	11	Bahrain	60.71	46.23	52.95	45.00	47.90	50.69
12	South Africa	168.14	12	S. Korea	177.84	12	South Africa	34.63	20.55	30.34	35.97	35.03	40.62
13	France	159.42	13	South Africa	168.06	13	S. Korea	21.18	14.76	19.74	26.26	25.79	22.41
14	Jordan	126.28	14	France	160.53	14	France	20.53	16.80	16.19	16.94	16.66	19.19
15	Lebanon	126.85	15	Jordan	126.78	15	Jordan	17.19	13.37	13.19	11.67	12.51	14.08
16	S. Korea	112.51	16	Lebanon	86.99	16	Canada	13.09	8.98	10.79	11.66	11.28	11.39
17	Canada	62.90	17	Canada	77.15	17	Australia	12.29	10.09	12.03	9.71	11.81	13.26
18	Germany	60.62	18	Australia	61.32	18	Japan	8.83	5.90	6.69	6.74	7.29	8.62
19	Australia	57.15	19	Germany	52.75	19	Mauritius	7.85	6.87	6.80	6.15	7.37	9.07
20	Mauritius	54.42	20	Greece	52.30	20	Lebanon	7.55	6.33	5.28	5.19	6.03	6.33
21	Japan	49.54	21	Mauritius	50.13	21	Greece	7.23	5.66	5.60	6.66	7.75	10.12
22	Spain	49.22	22	Japan	49.35	22	Maldives	6.80	3.47	3.09	4.62	3.76	2.62
23	Greece	42.94	23	Maldives	44.74	23	Germany	5.75	4.61	4.90	4.72	5.71	6.47
24	Iraq	38.62	24	Spain	44.31	24	Brunei	5.12	3.87	3.70	3.74	4.15	4.32
25	Brunei	30.86	25	Brunei	38.79	25	Spain	4.93	4.78	3.60	3.81	4.94	4.76
26	Maldives	22.01	26	Iraq	33.28	26	Iraq	4.46	4.01	2.89	2.95	3.27	3.42
27	Sweden	19.68	27	Sweden	21.31	27	Sweden	2.96	2.40	1.81	2.27	2.40	3.12
28	Hong Kong: SAR of China	20.09	28	Belgium	17.84	28	Cyprus	2.04	1.60	2.02	1.86	1.96	2.23
29	Belgium	17.43	29	Hong Kong: SAR of China	17.28	29	Poland	1.89	1.61	1.42	1.32	1.73	1.90
30	Cyprus	12.73	30	Portugal	16.10	30	Hong Kong: SAR Of China	1.79	1.50	1.58	1.22	1.53	2.04
31	Other Countries	171.68	31	Other Countries	194.74	31	Other Countries	22.57	16.84	20.08	19.50	23.94	31.40

Source: Bangladesh Bank

7. Macro Economic Condition in Bangladesh

Over the past decade, Bangladesh's economic development has steadily increased from 6% to 8%. The worldwide novel coronavirus (COVID-19) pandemic has adversely affected the economy of Bangladesh. Remittance inflows grew by 10.87% that has reduced the present account deficit compared to the previous financial year. The rise in capital and current account inflows has led to a surplus in the overall balance of payments. As a result, foreign exchange reserves have increased significantly. As of June 30, 2020, the foreign exchange reserve stood at US\$ 36.04 billion, which is the best ever. During this era, a marginal depreciation within the rate of taka with the US dollar was observed. To keep the country's economy afloat within the face of the continued coronavirus pandemic, extra spending on healthcare and emergency humanitarian assistance has materialized. Bangladesh has already announced a financial package of approximately BDT 1.2 Lakh crore for economic recovery. A number of the notable activities of this package are: creating special funds for export-oriented industries; providing assets facilities to the affected industry and repair sector organizations; providing assets facilities to small (including cottage industries) and medium industrial enterprises, increase the advantages of the Export Development Fund, increase coverage of social security, direct cash transfer to targeted people and formulation of various funds for the agricultural sector. As financial incentives, various activities, including policy support like reduction in tariff duty on COVID-19 related products and policy support to extend liquidity within the banking sector are provided. As a result of these actions taken by the government, the economy is predicted to show around.

The Medium-Term Macroeconomic Framework (MTMF), 2020-21 to 2022-2023, has been formulated taking into account the recent dynamics of the global economy and the impacts on the domestic sector (Table 11). The global economy is at great risk due to COVID19, the impact of which is expected to be even greater than the 2008-2009 global financial recession. Countries are implementing incentive packages to address the unintended effects of coronaviruses on global growth and commodity markets. The government of Bangladesh has also announced various policy assistance, including incentives to deal with the situation and overcome it. The projections in the MTMF were formulated based on the following assumptions: First, the effects of COVID-19 will be controlled in the second half of 2020. Second, as in previous fiscal years, the main driving force for growth on the supply side will be the service and industry sectors and government investment and consumption expenditure in terms of the demand

side. Third, due to coronavirus situation, export earnings and remittance inflows may decline in the coming months.

The current growth trend in the agriculture sector will continue as a result of incentives for a 5% interest subsidy in agriculture, ensuring a timely supply of agricultural inputs, various activities for harvesting in the agricultural sector such as low-interest loans, and subsidies for mechanization agricultural input. In the MTMF, GDP growth has been projected to increase from 5.2% in FY2019-2020 to 8.2% in FY2020-2021. Investment is expected to be between 33% and 36% of the GDP in the next three fiscal years. Of this, investment in the public sector will be between 8% and 9% of the GDP, and investment in the private sector will be between 25%-28%.

Table 11: Medium Term Macroeconomic Framework: Key Indicators

Indicators	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
	Actual			Budget	Revised Budget	Projection		
Real Sector								
Real GDP growth (%)	7.3	7.9	8.2	8.2	5.2	8.2	8.3	8.4
CPI Inflation (%)	5.4	5.8	5.5	5.5	5.5	5.4	5.3	5.2
Investment (% GDP)	30.5	31.2	31.6	32.8	20.8	33.5	34.5	35.6
Private	23.1	23.3	23.5	24.2	12.7	25.3	26.6	27.7
Public	7.4	8.0	8.0	8.6	8.1	8.1	7.9	7.9
Fiscal Sector (% of GDP)								
Total Revenue	10.2	9.6	9.9	13.1	12.4	11.9	12.1	12.2
Tax Revenue	9.0	8.6	8.9	11.8	11.2	10.9	11.0	11.1
Of which NBR Tax Revenue	8.7	8.3	8.6	11.3	10.7	10.4	10.5	10.6
Non-Tax Revenue	1.2	1.0	1.0	1.3	1.2	1.0	1.10	1.1
Public Expenditure	13.6	14.3	15.4	18.1	17.9	17.9	17.1	17.2
Of which ADP	4.3	5.3	5.8	7.0	6.9	6.5	6.5	6.5
Overall Balance	-3.4	-4.7	-5.5	-5.0	-5.5	-6.0	-5.0	-5.0
Financing	3.4	4.7	5.5	5.0	5.5	6.0	5.0	5.0
Domestic Financing	0.7	1.2	1.3	2.4	2.0	2.5	2.1	2.1
External Financing (net)	2.8	3.5	3.9	2.7	3.5	3.5	2.9	2.9
Money and Credit (Year-on-year % change)								
Domestic Credit	11.2	14.7	12.3	14.5	18.3	17.2	18.5	18.3
Credit to the Private sector	15.7	16.9	11.3	16.6	14.8	16.7	16.8	16.8
Broad Money	10.9	9.2	9.9	12.5	13.0	12.5	12.5	12.5
External Sector (% Change)								
Export, f.o.b	1.2	5.8	10.5	12.0	-10.0	15.0	10.8	11
Import, f.o.b	9.0	25.2	1.8	10.0	-10.0	10.0	8.0	7
Remittance	-14.5	17.3	9.6	13.0	5.0	15.0	10.0	10
Current Account Balance (% GDP)	-0.3	-3.4	-2.2	-1.3	-0.6	0.1	0.4	0.8
Gross Foreign Exchange Reserves (Billion US\$)	33.4	32.9	32.7	38.4	35.0	40.2	45.0	50.0
Forex. Reserve in the month of Import	8.0	6.2	6.0	6.2	8.4	8.8	9.1	9.5
Memorandum Item								
GDP at current market prices (Billion Tk.)	19758	22505	25425	28859	28057	31718	35834	40456
Source: Finance Division, Ministry of Finance.								

Source: Finance Division, Ministry of Finance.

Source: Bangladesh Economic Review 2020

In the MTMF, the projected revenue mobilization for FY2020-2021 could reach 11.9% of GDP to 12.2% of GDP in FY2022-2023. The revised budget for FY2019- 2020 has set a target of 17.9% of GDP, which will be closer to the next three fiscal years. In FY2019-2020, the revised budget deficit is expected to remain at 5.5% of GDP. The budget deficit could reach 6.0% of GDP in FY2020-2021, due to increased government spending aimed at restoring the economy to overcome the effects of COVID-19, which will fall to 5% of GDP in the following years. Inflation is projected at 5.5% in the current FY2019-2020, which is expected to remain almost the same in the next three fiscal years. The target is to keep the private sector credit flow at 14.8% in FY 2019-2020, which is expected to increase gradually to 16.8% in FY2022-2023. Growth in remittances is projected at 5.0% in FY2019-2020, which is projected to be 10%-15% in the next three fiscal years. The possibility of a return to a strong position in the export sector has been considered in the medium-term macroeconomic framework. In addition, there is a domestic demand in the economy of Bangladesh. Therefore, it is expected that the development pace of the economy will be continued.

8. Perspective Plan of Bangladesh (2021-2041)

The Perspective Plan of Bangladesh 2021-2041 (PP 2041) is a genuine vision and target of the government of the people's republic of Bangladesh to transform Bangladesh from a lower middle-income country to an upper middle income country by 2031, after which a high-income country by 2041 under World Bank Classification. The other visionary goals are to eradicate extreme poverty by 2031 and zero poverty by 2041. The motto of PP 2041 is Making Vision 2041 a Reality. The key elements and key features of PP 2041 are explained in a short form.

8.1 Key Elements of PP 2041

Bangladesh will experience an accelerated pace of change that will be rapid and transformational for the country over the next two decades. Bangladesh will have to adjust with rapid transformational shifts in the modernization of agriculture, dynamic trade and technology-based industry, in quality education and sound healthcare, in sustainable transportation and communication, and in the way the country works and conducts competitive business. Fast growth will be well-adjusted in Bangladesh, with an emphasis on equitable distribution of the benefits of growth for all, especially the poor and vulnerable people in society. While these goals are pursued with strength,

the government of Bangladesh will ensure that key natural resources like land, water, forestry, natural habitat, and air are used in a manner that avoids their depletion and degradation. As noted, two principal visions underpin PP 2041: (a) Bangladesh will be a developed country by vision 2041 with per capita income of over USD 12,500 in current prices; (b) Poverty will become less than 1%. The associated growth and poverty reduction targets are summarized in Table 12.

Table 12: Growth & Poverty Targets for PP 2041

Indicator	Benchmark FY20	Target FY31	Target FY41
Real GDP Growth (%)	8.2	9.0	9.9
Extreme Poverty (%)	9.4	2.3	< 1.0
Poverty (%)	18.8	7.0	< 3.0

Source: Planning Commission, Bangladesh

8.2 Institutions Matter

Historical evidence shows that the rapid and inclusive development of societies is driven by strong and effective institutions. Therefore, PP 2041 recognizes the criticality of institutions in Bangladesh’s development process. Policymakers now have a deeper appreciation of the underlying institutions that make markets work. Drawing from historical and research evidence, they conclude that economic institutions matter for economic growth because they shape the incentives of key economic actors in society. Vision 2041 and the associated PP2041 rely on four institutional pillars that will be harnessed by the people, who are the principal drivers of growth and transformation. These are (i) governance, (ii) democratization, (iii) decentralization and (iv) capacity building. Bangladesh’s path to prosperity as a developed nation must be founded on the strengths of these four pillars.

8.3 Macroeconomic management for accelerated inclusive growth

According to this perspective plan, macroeconomic stability is considered an essential prerequisite for growth in Bangladesh. The prudent macroeconomic management reflected in a low inflation rate, low fiscal deficits, a comfortable balance of payments/trades, and low internal and external public debt are required to achieve this high growth path.

8.4 Zero Poverty Country

According to PP 2041, growth in Bangladesh has to be inclusive and poverty-reducing. Extreme poverty will be eliminated or less than 2.3% by 2031, and the incidence of poverty will be minimal (3% or less) in Bangladesh by 2041. By 2041, all citizens in the country will guaranteed a minimum quality life, based on employment income for all who seek sound work and social protection benefits from the government for vulnerable population in the society and who cannot participate in labor market due to age and physical disabilities.

8.5 Human Development: Harnessing the Demographic Dividend

PP 2041 puts a strong emphasis on improving human development both as a means to support GDP growth through a healthy and skilled labor force as well as to reduce poverty through productive employment. PP 2041 program for human development is driven by core growth and poverty targets to achieve a high-income status and mostly eliminate absolute poverty by 2041. Specifically, the program comprises the following: (a) institution of a knowledge-based economy; (b) population with 100% literacy rate; (c) universal free education for up to 12 years; (d) flexible supply of training institutions for all who seek to acquire job-based skills; (e) universal access to health insurance schemes at affordable prices; (f) 100% coverage of employment-based accidental and health insurance schemes for all workers in the organized sector; and (g) ensuring medical facilities for all at an affordable cost.

8.6 Sustainable Agriculture to ensure Food Security and Nutrition

The economic sectors with the greatest influence on poverty reduction are agriculture and rural non-farm activities in Bangladesh. In keeping with the stylized facts of structural change during the development phase of Bangladesh's economy, the share of agriculture in GDP has been on a secular decline, from 60% in the 1970s down to only 13% in FY2019. However, agricultural growth has accelerated from less than 2.0% per year during the first two decades after independence to an average rate of about 3.9% per year during 2011-2018, exceeding population growth. While Bangladesh started its journey as a rice deficit country, perennially dependent on food aid to feed its population, the dire situation has been turned around by Bangladesh's toiling farmers, supported by effective policies of the government.

8.7 Accelerated growth with industrialization and trade

Growth acceleration now and in the future has to rely on the dynamism of industry and trade. Bangladesh's future growth and prosperity lie in outward-looking industrialization to create good jobs and income by exploiting our competitive advantage. Bangladesh is already growing at an 8% plus annual rate and aspires to reach a 9%-10% rate. In this effort, Bangladesh will take advantage of the enabling effect of trade integration with the vast world economy. Industry will be the leading sector driving growth acceleration.

8.8 Creating an Innovation Economy

Driven by growth with labor advantage over the last two decades, it is now time for Bangladesh to ride over technology, innovation, and digital opportunities to attain higher growth acceleration to reach upper-middle-income status by 2031 and to reach an advanced economic status by 2041.

8.9 Building Transport and Communications Infrastructure for sustained growth

In today's globalized economy, low-cost and efficient transport services is a major determinant of the competitiveness of the economy, which influences trade and investment flows both internally within a country and externally. The development of an efficient and low-cost transport network is, therefore, a key determinant of the ability to achieve the growth and poverty targets of PP2041.

8.10 Managing Environment and Climate Change for sustainable growth

Fundamentally, the main focus of the PP2041 environmental management strategy is to integrate environmental and climate change considerations into the growth strategy. The specific strategies, policies, and institutional reforms include: (a) integrating environmental costs into the macroeconomic framework; (b) implementing the delta plan to build resilience and reduce vulnerability to climate change; (c) reduce air and water pollution; (d) removal of fuel subsidies; (e) adoption of green tax on fossil fuel consumption; (f) taxation of emission from industrial units; (g) prevention of surface water pollution; and (h) geospatial data analysis for evidence-based decision making.

9. Concluding Remarks

Although Bangladesh has achieved tremendous economic progress in recent years, Bangladesh's economic resilience has been tested by political instability, weak global markets, climate-related risk, corruption in the public sector, and structural constraints. In addition, more dependence on the ready-made garment industry and foreign remittance inflow is not suitable for Bangladesh in long term. An unstable political environment has hit the economy in Bangladesh hard. Direct production losses are estimated at around 1% of GDP because of disruptions in economic activities caused by political disturbances. The Bangladesh Bank has maintained good monetary policy continuity, but its success in reducing the vulnerability of the industry remains elusive. Tax income growth is weaker compared than in other neighboring countries. Growth remains below what is needed for Bangladesh to be within middle-income temperature by 2021. For that to happen, the common annual GDP rate has to rise to 7.5%-8% by creating more and better jobs. Faster growth for Bangladesh to keep continue will require: i. Increasing investment by a minimum of 5% of GDP from the present 28.7%; ii. Raising the feminine labor participation rate by easing market entry barriers for women; iii. Increasing returns on education by enhancing the standards and relevance of education; iv. Increasing efficient growth by accelerating the shift from agriculture to higher productivity manufacturing and services, through learning from the experiences of states and firms with higher productivity; v. Increasing outward orientation by deepening and diversifying labor-intensive exports; v. Moving forward, the most important challenge and precondition for accelerated, inclusive, and sustainable growth is ensuring political stability; vi. Preserving fiscal space, ensuring rate flexibility, and improving financial sector accountability through successful implementation of PP2041; vii. Boosting private investments through faster progress in establishing special economic zones; viii. Paying adequate attention to the private sector regulatory environment; ix. Improving land market functioning to confirm the supply of land for manufacturing enterprises outside SEZs, and x. Addressing transport problems to enhance connectivity.

References

- Agosin, M. R. and R. Mayer, 2000, “Foreign investment in developing countries: Does it crowd in domestic investment?” UNCTAD Discussion Paper 146, Geneva.
- Altenburg, T & Assmann, C (Eds.), 2017, ‘Green Industrial Policy. Concept, Policies’, Country Experiences, UN Environment; German Development Institute: Geneva, Bonn.
- Asian Development Outlook, 2019, ADB, website: <https://www.adb.org/publications/asian-development-outlook-2019>.
- Bangladesh Bank, Central Bank of Bangladesh, website: <https://www.bb.org.bd/en/index.php>
- Bangladesh Bank Data, website: www.tradingeconomics.com
- Bangladesh Bureau of Statistics, Government of the People’s Republic of Bangladesh, website: <http://www.bbs.gov.bd/>
- Bangladesh Economic Review 2020, Ministry of Finance, Government of the People’s Republic of Bangladesh, website: <https://mof.gov.bd/>
- Bangladeshpopulationlive, website: <https://www.worldometers.info/worldpopulation/bangladesh-population/>
- BPB, International Migration from Bangladesh, website: <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/laenderprofile/216104/international-migration-from-bangladesh>
- Centre for Economics and Business Research (CEBR), website: <https://cebr.com/service/macroeconomic-forecasting/>
- EU Commission, 2010, ‘An integrated industrial policy for the globalization era putting competitiveness and sustainability at center stage’, Communication from the Commission to the European Parliament, the European Ec
- IMF World Economic Outlook Reports, 2020, website: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO>
- Migrant Policy Institute, Bangladesh, July 2014, website: <https://www.migrationpolicy.org/country-resource/bangladesh>
- Ministry of Industry, Industrial Policy 2016, Bangladesh, website: <https://moind.gov.bd/>
- Planning commission, Bangladesh, website: <http://www.plancomm.gov.bd/>
- Refugee and Migratory Movement Research Unit, website: <http://www.rmmru.org/newsite/>
- Rodrik, D 2014, ‘Green industrial policy’, Oxford Review of Economic Policy, Oxford University Press: UK, vol. 30, no. 3, pp. 469–491.

- Sarkar, P, Anjum, A & Khan, EA 2017, 'Overview of Major Industries in Bangladesh', Journal of Chemical Engineering, vol. 30, no. 1, pp. 51-58.
- Schwarzer, J 2013, 'Industrial policy for a green economy', IISD (International Institute for Sustainable Development): Manitoba, Canada.
- Siddiqui, T. 2003. Migration as a Livelihood Strategy of the Poor: The Bangladesh case, Paper presented at the DFID-RMMRU Regional Conference on Migration, Development and Pro-poor Policy Choices in Asia, held in Dhaka, 22-24 June, 2003.
- Stephane, H, Marianne, F & Vogt-Schilb, A 2013, Green Industrial Policies: When and How, WorldBank Availableat: http://www.greengrowthknowledge.org/sites/default/files/downloads/resource/Green_industrial_policies_when_and_how_World_Bank.pdf.
- The Intergovernmental Panel on Climate Change, website: <https://www.ipcc.ch/>
- World Bank open data, website: <https://data.worldbank.org/>
- World Economic Forum, website: <https://www.weforum.org/agenda/2019/10/bangladesh-ict-development-economic-growth/> www.ceicdata.com

BANGLADEŞ HAKKINDA

Tuana Fulya ÖZMEN*

Resim 1 ¹

Başkent: Dakka

Nüfus: 162.77 milyon ²

Kadın	Erkek
81.3 milyon	81.4 milyon

Tablo1 ³

Yüzölçümü: 147.570 km² ⁴

* Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Asya Çalışmaları Programı, yüksek lisans öğrencisi.

¹ Resim1 :<https://www.bbc.com/news/world-south-asia-12650940> (Erişim Tarihi: 12.12.2020)

² http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/a1d32f13_8553_44f1_92e6_8ff80a4ff82e/Bangladesh%20%20Statistics-2018.pdf (Erişim Tarihi: 20.12.2020)

³ http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/a1d32f13_8553_44f1_92e6_8ff80a4ff82e/Bangladesh%20%20Statistics-2018.pdf (Erişim Tarihi: 20.12.2020)

⁴ <http://www.mfa.gov.tr/banglades-kunyesi.tr.mfa>

Ulusal Marşı: 1906 yılında Rabindranath Tagore tarafından şarkı olarak bestelenmiştir. Şarkı, “Amar Sonar Bangla” ilk olarak 20.yüzyılın ilk 20 yılında gerçekleşen Swadeshi Hareketi esnasında popüler olmuştur. Sonrasında 1971 yılında sürgündeki Bangladeş hükümeti tarafından ulusal marş olarak benimsenen bu şarkı, aynı zamanda Bağımsızlık Savaşı esnasında çokça kullanılmıştır. 1972 yılındaki Bangladeş Anayasası, şarkının ilk 10 satırını ulusal marş olarak kabul etmiştir.⁵

Bağımsızlık Tarihi: 26 Mart 1971⁶

Yönetim Şekli: Parlamenter Demokrasi⁷

Ülkenin Genel Siyasi Görünümü: Başbakan, cumhurbaşkanı tarafından parlamento seçim sonuçları göz önünde bulundurularak atanır. Parlamenteoya 300 vekil, doğrudan yetişkin oy verenler tarafından seçilir. Seçilmiş olan 300 vekil ise 50 kadın vekil seçer ve böylece parlamento 350 vekilden oluşur.⁸ Bangladeş’te sekiz idari bölge mevcuttur: Dakka, Chittagong, Rangpur, Khulna, Rajshahi, Barisal, Mymensingh ve Sylhet. Her idari bölge de kendi içinde illere bölünmüş olup, toplam 64 il bulunmaktadır.⁹

Önemli Siyasi Partiler:

Ulusal Mecliste Temsil Edilen Partiler

Bangladeş Awami Ligi	AL
Bangladeş İşçi Partisi	WPB
Bangladeş Sosyalist Partisi	JSD-Inu
Bikalpa Dhara Bangladeş	Alternative Stream
Bangladeş Tarikat Federasyonu	BTF
Jatiya Parti	JP-Manju
Jatiya Parti	Ershad
Bangladeş Milliyetçi Partisi	BNP
Halk Forumu	Gono Forum
Bağımsız	

Tablo 2¹⁰

⁵ http://en.banglapedia.org/index.php?title=National_Anthem (Erişim Tarihi: 14.12.2020)

⁶ <https://mofa.gov.bd/site/page/6dde350b-1ca6-4c69-becd-a3f12cf14ac1/Bangladesh--An-Introduction> (Erişim Tarihi: 14.12.2020).

⁷ http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/b2db8758_8497_412c_a9ec_6bb299f8b3ab/2020-09-17-15-30-d0e641b2e659019f2aa44cbaf628caa8.pdf

⁸ http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/b2db8758_8497_412c_a9ec_6bb299f8b3ab/2020-09-17-15-30-d0e641b2e659019f2aa44cbaf628caa8.pdf

⁹ <http://www.mfa.gov.tr/banglades-siyasi-gorunumu.tr.mfa>

¹⁰ Tablo 2: <http://www.mfa.gov.tr/banglades-kunyesi.tr.mfa>

Üyesi Olduğu Uluslararası Kuruluşlar:

Asya-Afrika Yasal Danışma Örgütü	AALCO
Asya İşbirliği Diyalogu	ACD
Asya Kalkınma Bankası	ADB
ASEAN Bölgesel Forumu	ARF
Bengal Körfezi Çok Sektörlü Bilimsel, Teknik ve Eğitim İşbirliği Örgütü	BIMSTEC
Silahsızlanma Konferansı	CD
Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı	CICA
İngiliz Uluslar Topluluğu	Commonwealth
Kolombo Planı	CP
Gelişmekte Olan Sekiz Ülke	D-8
BM Gıda ve Tarım Örgütü	FAO
G-77	
Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı	IAEA
Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası	IBRD
Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü	ICAO
Milletlerarası Ticaret Odası	ICC
Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Hareketi	ICRM
Uluslararası Kalkınma Birliği	IDA
İslam Kalkınma Bankası	IDB
Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu	IFAD
Uluslararası Finans Kurumu	IFC
Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Dernekleri Federasyonu	IFRC
Uluslararası Hidrografi Örgütü	IHO
Uluslararası Çalışma Örgütü	ILO
Uluslararası Para Fonu	IMF
Uluslararası Denizcilik Örgütü	IMO
Uluslararası Mobil Uydu Örgütü	IMSO
Uluslararası Polis Teşkilatı	INTERPOL
Hükümetlerarası Oşinografi Komisyonu	IOC
Uluslararası Göç Örgütü	IOM
Parlamentolararası Birlik	IPU
Uluslararası Standartlar Örgütü	ISO
Uluslararası Telekomünikasyon ve Uydu Örgütü	ITSO
Uluslararası Telekomünikasyon Birliği	ITU
Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu	ITUC STK'lar
Çok Taraflı Yatırım Garanti Ajansı	MIGA
Birleşmiş Milletler Batı Sahra Referandum Misyonu	MINURSO
Kongo Demokratik Cumhuriyeti	MONUSCO

Birleşmiş Milletler Örgütü İstikrar Misyonu	
Bağlantısızlar Örgütü	NAM
İslam İşbirliği Teşkilatı	OIC
Kimyasal Silahların Yayılmasının Önlenmesi Organizasyonu	OPCW
Daimi Tahkim Mahkemesi	PCA
Güney Asya Bölgesel İşbirliği Teşkilatı	SAARC
Güney Asya Müşterek Çevre Programı	SACEP
Birleşmiş Milletler	UN
Birleşmiş Milletler Darfur'daki Birleşmiş Milletler Afrika Birliği Misyonu	UNAMID
Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı	UNCTAD
Birleşmiş Milletler Eğitim-Bilim ve Kültür Örgütü	UNESCO
Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği	UNHCR
Birleşmiş Milletler Endüstriyel Kalkınma Örgütü	UNIDO
Birleşmiş Milletler Lübnan Geçici Görev Gücü	UNIFIL
Birleşmiş Milletler Abyei için Geçici Güvenlik Gücü	UNISFA
Birleşmiş Milletler Liberya Misyonu	UNMIL
Birleşmiş Milletler Güney Sudan Misyonu	UNMISS
Birleşmiş Milletler Doğu Timor Entegre Misyonu	UNMIT
Fildişi Sahili'nde Birleşmiş Milletler Operasyonu	UNOCI
Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü	UNWTO
Dünya Posta Birliği	UPU
Dünya Gümrük Örgütü	WCO
Dünya Ticaret Birlikleri Federasyonu	WFTU STKlar
Dünya Sağlık Örgütü	WHO
Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü	WIPO
Dünya Meteoroloji Örgütü	WMO
Dünya Ticaret Örgütü	WTO

Tablo 3¹¹

¹¹ Tablo 3: <http://www.mfa.gov.tr/banglades-kunyesi.tr.mfa> (Erişim Tarihi:14.12.2020).

Cumhurbaşkanı: Abdul Hamid

Resim 2 ¹²

XXII. Bangladeş Cumhurbaşkanıdır. 1 Ocak 1944 yılında Kamalpur, Mithamoin Upazila şehrinde dünyaya gelmiştir. Dakka Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olan sayın Abdul Hamid, kariyer hayatına avukat olarak başlamıştır. 2013 yılında göreve gelmiştir. 2009-2013 yılları arasında ise Ulusal Parlamento Sözcüsü olarak görev almıştır.¹³

¹² Resim 2: <https://bangladeshembassy.dk/bangladesh/honble-president/> (Erişim Tarihi: 13.12.2020).

¹³ <https://bangladeshembassy.dk/bangladesh/honble-president/> (Erişim Tarihi: 13.12.2020).

Başbakan: Şeyh Hasina

Resim 3¹⁴

Bangladeş'in kurucu cumhurbaşkanı Şeyh Mucibur Rahman'ın kızıdır. 1947 yılında Tungipara şehrinde dünyaya gelmiştir. Dakka Üniversitesi'nden 1973 yılında mezun olmuştur. İlk başbakanlık yaptığı dönem 1996-2001 arasıdır. İkinci dönemi 2009-2013'tür. Üçüncü dönemi 2014-2018 arasıdır. 30 Aralık 2018'de gerçekleştirilen 11. genel seçimlerden Awami Ligi (AL) önderliğindeki koalisyon galip çıkmıştır ve Şeyh Hasina 4. kere başbakanlığa seçilmiştir. Şeyh Hasina 2014 yılında UNESCO tarafından kadın ve kız çocuklarının eğitime yapmış olduğu katkılardan ötürü "Barış Ağacı" ödülüne layık görülmüştür.¹⁵

¹⁴ Resim 3: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46718517>(Erişim Tarihi:13.12.2020).

¹⁵ <http://btrc.gov.bd/content/sheikh-hasina> (Erişim Tarihi: 13.12.2020).

Dışışleri Bakanı: Abulkalam Abdul Momen

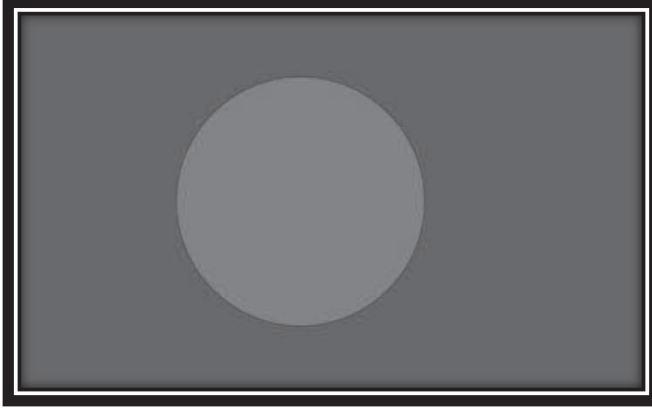
Resim 4¹⁶

1947 yılında Sylhet’de doğmuştur. Dakka Üniversitesi’nde Ekonomi üzerine lisans öğrenimi görmüştür. Harvard Üniversitesi’nde İşletme ve Pazarlama üzerine yüksek lisans eğitimi almıştır. Doktora derecesini ise Norheastern Üniversitesi’nde Ekonomi üzerine tamamlamıştır. Abulkalam Abdul Momen, 2009-2015 yılları arasında Bangladeş’in Birleşmiş Milletler sürekli temsilcisi olarak New York’da görev yapmıştır. ¹⁷ 2019’da Dışışleri Bakanı olarak atanmıştır.

¹⁶ Resim 4: <https://bengal.institute/team/a-k-abdul-momen/> (Erişim Tarihi: 13.12.2020).

¹⁷ <https://www.un.org/press/en/2011/bio4320.doc.htm> (Erişim Tarihi: 13.12.2020).

Bayrak:

Resim 5 ¹⁸

Konuşulan Diller: Ülkenin resmi dili Bengaledir ve halkın %95'i tarafından konuşulur. İngilizce ise yaygın olarak konuşulur ve halkın çoğunluğu tarafından anlaşılabilmektedir.¹⁹

İnanılan Dinler:

Müslüman	Hinduizm	Budist	Hristiyan	Diğer
86.6%	12.1%	0.6%	0.4%	0.9%

Tablo 4 ²⁰

Etnik Gruplar: Ülkenin %98'si Bengalli'dir. Kalan %2'lik azınlık kısım ise Chakmas, Marmas, Santals, Garos, Manipuri, Tripura ve Tanchangya adı verilen yerel kabilelerden oluşmaktadır.²¹

¹⁸ Resim 5: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Bangladesh> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

¹⁹ <https://mofa.gov.bd/site/page/6dde350b-1ca6-4c69-becd-a3f12cf14ac1/Bangladesh--An-Introduction> (Erişim Tarihi: 13.12.2020)

²⁰ Tablo4:<https://mofa.gov.bd/site/page/6dde350b-1ca6-4c69-becd-a3f12cf14ac1/Bangladesh--An-Introduction> (Erişim Tarihi: 13.12.2020) sitesindeki bilgiler baz alınarak düzenlenmiştir.

²¹ <https://mofa.gov.bd/site/page/6dde350b-1ca6-4c69-becd-a3f12cf14ac1/Bangladesh--An-Introduction> (Erişim Tarihi: 14.12.2020).

Dünya Saati: GMT +6

Uluslararası Telefon Kodu: +880

Dünya Sıralamalarında Bangladeş: ²²

- Nüfus çoğunluğu bakımından dünyada 8. sırada yer alıyor
- Dünyada Müslüman nüfusun en çok olduğu 4. ülke.
- Nüfus yoğunluğu bakımından da dünyada 4. sırada.
- Hint keneviri üretiminde dünyada ilk sırada yer almaktadır.

Coğrafi Konum: Bangladeş, Güney Asya'nın kuzeydoğu kısmında bulunur. Batıda Hindistan Doğu'da ise yine Hindistan ve Myanmar ile komşudur. Himalaya Dağları ülkenin kuzeyine yakındır. Bangladeş'in güneyinde Bengal Körfezi bulunur. Bangladeş genel olarak düz, alüvyonlu engebesiz bir coğrafi sahiptir; fakat ülkenin güneydoğusu dağlıktır. Ülkenin önemli nehirleri; Padma, Meghna, Jamuna, Surma, Brahmaputra, Karnaphuli, Teesta, Sitalakhya, Rupsha, Madhumati, Gorai ve Mahananda'dır. ²³

İklim: Bangladeş iklimi subtropikal muson iklimidir. Yıl içerisinde en net hissedilen mevsimler kış, yaz ve muson dönemleridir. Kışın sıcaklık 7-13°C derece arasında seyreder. Yazın kaydedilen en yüksek sıcaklık 37°C'dir. Fakat bazı bölgelerde bazen sıcak 41°C'ye kadar çıkabilmektedir. Bangladeş'te muson mevsimi temmuz ayında başlar ve ekime kadar devam eder ve ülke, yıllık toplam yağış miktarının %80'ini bu dönemde alır. Ülkede en çok yağış alan bölge kıyı bölgesi olan Chattogram ve Syllhet'in kuzey kısımlarıdır. Diğer taraftan en az yağış alan yerler ise ülkenin batı ve kuzey kısımları olarak gözlenmiştir. ²⁴

²² <https://mofa.gov.bd/site/page/6dde350b-1ca6-4c69-becd-a3f12cf14ac1/Bangladesh--An-Introduction> (Erişim Tarihi: 14.12.2020).

²³ <https://mofa.gov.bd/site/page/6dde350b-1ca6-4c69-becd-a3f12cf14ac1/Bangladesh--An-Introduction> (Erişim Tarihi: 13.12.2020).

²⁴ http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/bbs.portal.gov.bd/page/b2db8758_8497_412c_a9ec_6bb299f8b3ab/2020-09-17-15-30-d0e641b2e659019f2aa44cbaf628caa8.pdf (Erişim Tarihi: 13.12.2020).

Ortalama Yaşam Süresi:

Kadın	Erkek
73.6	70.6

Tablo 5²⁵**Doğurganlık Hızı:** 15-49 yaş aralığında 2.05.²⁶**Bangladeş Ekonomisi:****Para Birimi:** Bangladeş Takası Kısaltması: BDT, Sembol = ট .²⁷1 ABD Doları =84.7950 BDT ²⁸ (14.12.2020 günü kuruna ait veridir.)**GSYİH:** 274,024 milyar Dolar (2018).²⁹**Kişi Başına Düşen Milli Gelir:** 1.647\$.³⁰**Enflasyon Oranı:** %5.5³¹**İşsizlik Oranı:** %4.4³²

İş Gücü: 2016-2017 yılında yapılan iş gücü anketinin raporuna göre; ülkede 15 yaş üstü toplam çalışan nüfus 63,5 milyon olarak belirlenmiştir. Bunlardan 43,5 milyonu erkek ve 20,0 milyonu ise kadınlardan oluşmaktadır.³³

²⁵ Tablo 5: http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/_a1d32f13_8553_44f1_92e6_8ff80a4ff82e/Bangladesh%20%20Statistics-2018.pdf (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

²⁶ http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/_a1d32f13_8553_44f1_92e6_8ff80a4ff82e/Bangladesh%20%20Statistics-2018.pdf (Erişim Tarihi: 20.12.2020)

²⁷ <https://mofa.gov.bd/site/page/6dde350b-1ca6-4c69-becd-a3f12cf14ac1/Bangladesh--An-Introduction> (Erişim Tarihi:14.12.2020).

²⁸ <https://transferwise.com/tr/compare/?sourceCurrency=USD&targetCurrency=BDT&sendAmount=1000> (Erişim Tarihi:14.12.2020).

²⁹ <http://www.mfa.gov.tr/banglades-kunyesi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 14.12.2020).

³⁰ <http://www.mfa.gov.tr/banglades-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 14.12.2020).

³¹ <http://www.mfa.gov.tr/banglades-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 14.12.2020).

³² <http://www.mfa.gov.tr/banglades-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 14.12.2020).

³³ http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/_b2db8758_8497_412c_a9ec_6bb299f8b3ab/2020-09-17-15-30-d0e641b2e659019f2aa44cbaf628caa8.pdf (Erişim Tarihi: 13.12.2020).

Bangladeş'in En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler:

Ülke Adı	2016-2017		2017-2018	
	Değer	% Toplam İhraca Oranı	Değer	% Toplam İhraca Oranı
1. Amerika	505413	16.83	496962	16.09
2. Almanya	475848	15.84	489523	15.85
3. İngiltere	308430	10.27	324383	10.50
4. Fransa	164781	5.49	167512	5.43
5. Hollanda	92899	3.09	101906	3.30
6. Kanada	601141	20.01	83094	2.69
7. İtalya	130299	4.34	131967	4.28
8. İspanya	176136	5.86	202533	6.56
9. Belçika	80107	2.67	27391	0.89
10-Türkiye	52966	1.76	32160	1.04

Tablo 6³⁴ *milyon tk**Bangladeş'in En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler:**

Ülke Adı	2016-2017		2017-2018	
	Değer	% Toplam İthalata Oranı	Değer	% Toplam İthalata Oranı
1- Çin	1023760	21.72	1174122	21.30
2- Hindistan	573555	12.17	779839	14.15
3- Endonezya	192771	4.09	240875	4.37
4- Singapur	458468	9.73	487708	8.85
5- Japonya	157461	3.34	160043	2.90
6- Güney Kore	125594	2.67	184448	3.35
7- Kuveyt	88525	1.88	33648	0.61
8- Hong Kong	239802	5.09	242434	4.40
9- Malezya	157269	3.34	180366	3.27
10- Almanya	68801	1.46	140932	2.56

Tablo 7³⁵ *milyon tk

³⁴ http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/a1d32f13_8553_44f1_92e6_8ff80a4ff82e/Bangladesh%20%20Statistics-2018.pdf (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

³⁵ http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/a1d32f13_8553_44f1_92e6_8ff80a4ff82e/Bangladesh%20%20Statistics-2018.pdf (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

Bangladeş'in Başlıca İhraç Ettiği Ürünler: Hazır giyim ürünleri, Bangladeş'in en çok ihraç ettiği ürünler arasında ilk sırada yer almaktadır.³⁶ Ardından jüt ve jüt ürünleri, dondurulmuş deniz ürünleri, deri ve çay gelmektedir.³⁷

Bangladeş'in Başlıca İthalat Kalemleri: Petrol yağları, pamuk, tekstil makineleri ve ekipmanları, plastik mamuller, tarım ürünleri ve demir çeliktir.³⁸

Türkiye ve Bangladeş İkili Ticari ve Ekonomik İlişkileri:

Türkiye'nin Bangladeş'le İhracat ve İthalat rakamları (milyon \$)

Yıl	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2016	264	881	1.145	-617
2017	294	737	1.032	-443
2018	373	484	857	-111
2019	427,1	508,6	935,8	-81,5
2020/3ay	96,6	173,2	269,6	-76,6

Tablo 8³⁹

Bangladeş'e Başlıca İhraç ürünlerimiz: Demir çelik, inşaat malzemeleri, pamuk, süt ve süt mamulleri, elektrikli makina ve cihazlar, tekstil makineleri, tekstil kimyasalları, baharatlar ve jeneratörlerdir.⁴⁰

Bangladeş'ten başlıca ithal ürünlerimiz: Örülmemiş giyim eşyaları ve aksesuarları, örme giyim ve aksesuarları, dokumaya elverişli bitkisel lifler (jüt) ve seramik mamulleridir.⁴¹

Türkiye ve Bangladeş ikili işbirliği çerçevesinde Karma Ekonomik Komisyon Toplantıları düzenlenmektedir bunlardan sonuncusu 19-20 Kasım 2019 tarihinde Ankara'da düzenlenmiştir. Bangladeş ve Türkiye arasında Tercihli Ticaret Anlaşması (TTA) imzalanması gündemdedir. Bunlara ek olarak Bangladeş'in kalkınmasına destek amacıyla TİKA Program Koordinasyon Ofisi 2014 yılından itibaren Bangladeş'te faaliyet

³⁶ http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/a1d32f13_8553_44f1_92e6_8ff80a4ff82e/Bangladesh%20%20Statistics-2018.pdf (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

³⁷ <http://www.mfa.gov.tr/banglades-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

³⁸ <http://www.mfa.gov.tr/banglades-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

³⁹ Tablo 8: <http://www.mfa.gov.tr/banglades-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

⁴⁰ <http://www.mfa.gov.tr/banglades-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

⁴¹ <http://www.mfa.gov.tr/banglades-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

göstermektedir ve 2014 yılından itibaren 60'dan fazla projeyi hayata geçirmiştir.⁴²

Türkiye-Bangladeş Siyasi İlişkileri: İki ülke arasındaki ilişkiler Bangladeş'in 1971'de kurulmasından önceye dayanmaktadır. Türk Bağımsızlık Savaşı'na yardımda bulunan Müslüman halklardan biri de olan Bengallilerdir. Türkiye, Bangladeş'i Lahor'da düzenlenen İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT-O dönemdeki adıyla İslam Konferansı Örgütü) Zirvesi vesilesiyle 22 Şubat 1974 tarihinde tanımıştır. 1976 yılında Dakka Büyükelçiliğimiz, 1981 yılında ise Bangladeş'in Ankara Büyükelçiliği açılmıştır.⁴³

⁴² <http://www.mfa.gov.tr/banglades-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

⁴³ http://www.mfa.gov.tr/turkiye-banglades-siyasi_iliskileri.tr.mfa (Erişim Tarihi:23.12.2020).

